

# ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

## ТЕМИ ЛЕКЦІЙ

<b>ВСТУП.</b>	Праісторія українських земель .....	5
<b><u>Розділи</u></b>		
<b>I.</b>	Східні слов'яни в давнину. Київська Русь.....	10
<b>II.</b>	Роздроблення Київської Русі. Галицько-Волинська держава.....	22
<b>III.</b>	Литовсько-польська доба української історії. Початки козащини (друга половина XIV – перша половина XVII ст.) .....	29
<b>IV.</b>	Національно-визвольна війна українського народу. Гетьманство Б. Хмельницького (1648 –1657 рр.). .....	41
<b>V.</b>	Соціально-економічний розвиток і політичне становище України в другій половині XVII ст. Руїна. ....	53
<b>VI.</b>	Україна в кінці XVII – першій половині XVIII ст. Гетьманство І. Мазепи. ....	67

<b>VII.</b>	<i>Україна в другій половині XVIII ст. Повна ліквідація національної державності. ....</i>	<i>76</i>
<b>VIII.</b>	<i>Україна в XIX ст. Процеси національного відродження. ....</i>	<i>84</i>
<b>IX.</b>	<i>Україна на початку XX ст. (1900 –1917 рр.). ..</i>	<i>101</i>
<b>X.</b>	<i>Утворення та діяльність Української Центральної Ради. УНР .....</i>	<i>112</i>

## **Розділи**

<b>XI.</b>	<i>Боротьба за українську державність та її ліквідація (1918–1921 рр.).....</i>	<i>127</i>
<b>XII.</b>	<i>Соціально-економічний стан та політичний розвиток України в 20-ті роки .....</i>	<i>140</i>
<b>XIII.</b>	<i>Україна в 30-х роках. Утвердження тоталітарної системи соціалізму. Західноукраїнські землі під владою Польщі.....</i>	<i>151</i>
<b>XIV.</b>	<i>Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.). ....</i>	<i>170</i>
<b>XV.</b>	<i>Україна в повоєнний період (1945–1964 рр.) .....</i>	<i>195</i>
<b>XVI.</b>	<i>Криза тоталітарної системи. Україна на шляху до свободи і незалежності .....</i>	<i>214</i>
<b>XVII.</b>	<i>Україна – незалежна, суверенна держава .....</i>	<i>233</i>
	<b>Найважливіші дати, події .....</b>	<b>269</b>

---

❧❧❧  
**Вступ**

---

**Праісторія українських земель**

---

**Мета і завдання**

Ознайомити студентів із значенням та завданням вивчення курсу “Історія України”, його історіографією і джерелами. Засвоїти основні етапи праісторії українських земель.

**План**

1. Значення, завдання та методика вивчення історії України.
2. Історіографія й джерела історії України. Наукова періодизація.
3. Основні етапи праісторії українських земель.

**Основна література**

Грушевський М. Історія України-Русі. В 11 томах, т. 1-2.— К., 1991.

Історія України (Кер. авт. кол. Ю. Зайцев). — Львів, 1998, с. 3-44.

Історія України: нове бачення. Т. 1. — К., 1995, с. 5-28.

Історія України: курс лекцій. У 2 кн. Кн. 1 (Мельник Л.Г. та ін.). — К., 1991, с. 5-22.

Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. — К., 2002, с. 17-34.

**Додаткова література**

Брайчевський М. Біля джерел слов'янської державності. — К., 1964.

Василенко І. К. Велика Скіфія. — К., 1991.

Історія України: Документи. Матеріали (Уклад. комент. В.Ю. Короля). — К., 2001, с. 5-14.

Кісь Я.І., Педич В.П., Шокалюк О.І. Історія України: Курс лекцій. (За ред. О.І. Шокалюка). — Івано-Франківськ, 2002, с. 11-24.

Сергієнко Т.Я., Смолій В.А. Історія України (з найдавніших часів до кінця XVIII століття). — К., 1995.

**Перше** питання плану.

Вивчення курсу української історії у вищих навчальних закладах допоможе студентам відкрити нові сторінки нашого народу, його героїчну і повчальну історичну долю.

Історія України – це наука, яка вивчає виникнення і розвиток людського суспільства на всіх українських землях, вона ґрунтується на законах розуміння історії. Історія України вивчає передусім розвиток продуктивних сил, способи виробництва, виробничні відносини, які склалися між людьми в процесі виробництва в кожний конкретний період.

Велике місце посідає висвітлення всіх визвольних рухів, одвічне прагнення українського народу до незалежності, його боротьба проти польських, литовських, австро-угорських, російських, монголо-турецько-татарських завойовників.

В сучасних умовах незалежної, суверенної Української держави важливо осмислити її історичний шлях на принципах правди, об'єктивності, без ідеологічних догм і фальсифікацій. Знання з історії України мають велике практичне значення, вони вчать студентів критично, самостійно мислити, вміло аналізувати минуле і сучасне, використовувати історичний досвід для розв'язання сучасних проблем.

Зміни, які відбулися в Україні за останні роки, дали можливість ознайомитись з правдивою історією нашого народу, по-новому осмислити його місце в світовому процесі розвитку цивілізації. Сьогодні видано чимало історичних праць, підручників як вчених минулого, так і сучасних, тих, котрі живуть в Україні і поза нею, але багато матеріалів друкується в дискусійному плані і вимагає уточнення й поглиблення.

Допомогти студенту в правильному виборі та оцінці історичного матеріалу – така мета даного навчального посібника – конспекта лекцій. В ньому, крім теми й плану, дано основну і додаткову літературу, проблемні питання, а також завдання для самостійного опрацювання матеріалів прочитаної лекції. Слід пам'ятати, що у викладанні історії України лекція є провідною формою навчального процесу, від її ідейно-наукового рівня залежить засвоєння змісту історичних подій і явищ формування національного світогляду.

Висвітлюючи **друге** питання плану, слід відмітити, що

провідними науковцями найважливіших досліджень з історії України є: М.Грушевський, І.Крип'якевич, М.Аркас, Д.Дорошенко, Д.Яворницький, О.Субтельний, Н.Полонська-Василенко, В.Король, Л.Мельник, Ю.Зайцев, В.Смолій, Б.Лановик та ін. Вивчення історії України ґрунтується на документальній базі, яка забезпечує об'єктивність і науковість.

В науці розрізняють п'ять основних типів історичних джерел:

1. Речові – пам'ятки матеріальної культури, археологічні знахідки (знаряддя виробництва, побутові предмети, культури).
2. Етнографічні – пам'ятки, в яких знаходимо дані про характер і особливості побуту, культури, звичаїв того чи іншого народу.
3. Лінгвістичні джерела, тобто дані з історії розвитку мови.
4. Усні джерела – народні пісні, історичні думи, перекази, легенди, народні прислів'я та ін.
5. Писемні джерела, які є основою історичних знань. Їх можна поділити на:

а) актові матеріали – джерела, що є результатом діяльності різних установ, організацій (протоколи, грамоти, накази, статистичні дані та ін.);

б) оповідні пам'ятки – літописи, спогади, щоденники, літературні та інші твори.

Наприклад, найважливішими джерелами з історії Давньоруської та періоду феодальної роздробленості є літописи – “Повість минулих літ”, “Руська правда”, періоду XI–XIII ст. – “Слово о полку Ігоревім” тощо.

Необхідно звернути увагу на періодизацію історії нашої держави. Вперше наукову концепцію, схему української історії обґрунтував М.С.Грушевський в 1904 р. у роботі “Звичайна схема “русской” історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства”. На основі вчення Михайла Грушевського можна виділити такі головні етапи нашого державотворення:

- Княжа доба русько-української історії (др. половина I тисячоліття – кінець XV ст. ).
- Козацько-гетьманська держава і боротьба за її утвердження і збереження (кінець XV ст. – кінець XVIII ст.).
- Боротьба проти імперії, творення новітньої Української

держави (XIX – початок XX ст.).

- УРСР в складі радянської тоталітарної системи та відродження України (1921–2002 рр.).

Вивчаючи історію України, бажано враховувати геополітичні фактори, її життєвий простір. [Геополітика – політична концепція, яка вивчає у політиці держави засадничу роль географічних факторів:

1) просторове розташування країни; 2) розмір території; 3) наявність чи відсутність природних ресурсів; 4) клімат; 5) кількість населення тощо].

Деякі конкретні дані:

Територія України – 604 тис. кв. км. Це найбільша в Європі держава: із заходу на схід протяжність території 1316 км, із півдня на північ – 893 км. Протяжність кордонів 6500 км, в тому числі морем 1050 км. Чисельність населення – 48,5 млн. чол., а це п'яте місце в Європі.

Україна володіє унікальним природним потенціалом: сприятливий клімат, земля найбагатша чорноземами, а також містить понад 200 видів корисних копалин і хімічних елементів.

Отже, Україна володіє великим історичним, духовним, природним потенціалом. Її народ має свої корені, свою історію, не претендує на чужі землі і народи.

**Третє** питання. Прадавню історію України (до нашої ери) можна умовно поділити на дві доби – кам'яну і металу.

Найпершим і найбільш давнім у часі періодом історії України є період палеоліту (від грецьких слів “палайос” – стародавній і “літос” – камінь). Він поділяється археологами на ранній (приблизно 1 млн. років тому), середній (150–35 тис. років тому) і пізній (40–45 тис. років тому).

Середньокам'яна доба (мезоліт) тривала з 14 по 11 тисячоліття до нашої ери і вважається перехідною від давнього кам'яного (палеоліту) до неоліту (нового кам'яного віку). В добу неоліту (10–5 тисячоліття до нашої ери) людина приручає домашніх тварин всіх основних видів, виникає примітивне землеробство. Епоха неоліту – це племінний лад, економічною і соціальною основою якого був матриархат.

Перехідною епохою від кам'яного віку до епохи бронзи був єнеоліт – міднокам'яний вік (4–3 тисячоліття до нашої ери). В

цей час людство оволоділо першим металом – міддю. В добу міді настає перехід від мотичного до ранніх форм орного землеробства. В цей період з'являється одна з найяскравіших культур давньоєвропейської історії – трипільська.

Варто зазначити, що наступним після енеоліту періодом був період бронзи (від 2 до 1 тисячоліття до нашої ери) – першого штучно створеного людиною сплаву, який має великі переваги над міддю. За доби бронзи патріархальні відносини (верховенство чоловіків) остаточно утвердились у тогочасному суспільстві. Приблизно з рубежу 2 і 1 тисячоліття до нашої ери починається ранньозалізна доба. В цей час активізується розвиток землеробства, військової справи, ремесла, торгівлі.

Оцінюючи нашу найдавнішу історію, можна зробити наступні висновки:

1. Із найдавніших часів нашу землю населяло розмаїття народів і племен, і всі вони залишили певний слід в історії (наприклад, трипільська культура). Про глибину державних традицій на нашій території свідчать ранні державні території: Готи, Скити, Анти, Дулібський союз.
2. Ми не прийшли з чужої землі, наші корені в праісторії, де закладено основи господарства, культури, духовності і навіть суспільного та державного устрою.
3. Народи, які проживали на наших землях, розвивались в контексті європейської й світової цивілізації, вони знаходились на перехресті шляхів, були буфером, захистом, піддавались постійній асиміляції. Це позитивно вплинуло на їх життя, прискорило зародження ранніх слов'янських племінних союзів держав.

### **Проблемні питання та завдання для самостійної роботи**

1. Що ви знаєте про давні народи, які населяли українську територію?
2. Чому державу антив називають початком історичного життя українського народу?
3. Назвіть найдавніші стоянки первісних людей на території України.
4. Які археологічні пам'ятки скіфської культури ви можете назвати?

---

❧❧❧  
**ТЕМА I**

---

**Східні слов'яни в давнину. Київська Русь**

---

**Мета і завдання**

На основі рекомендованої літератури, матеріалів навчальної лекції допомогти студентам оволодіти темою, звернувши особливу увагу на друге питання плану: “Утворення і розвиток Київської держави”.

**План**

1. Походження, розселення та устрій східних слов'ян. Господарська діяльність, вірування, побут та звичаї.
2. Утворення і розвиток Київської держави:
  - а) причини та початки творення Київської держави. Перші київські князі і оцінка їх діяльності;
  - б) розквіт Київської Русі за часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого.
3. Київська Русь у другій половині XI – на початку XII ст. Володимир Мономах.

**Основна література**

- Аркас М. Історія України-Русі. – К., 1990, с. 10-40, 44-50, 54-56.
- Історія України: нове бачення. Т. 1. – К., 1995, с. 32-68.
- Історія України. (Кер. авт. кол. Ю.Зайцев). – Львів, 1998, с. 51-71.
- Історія України: Курс лекцій. У 2 кн. Кн. 1 (Мельник Л.Г. та ін.). – К., 1991, с. 23-52.
- Король В.Ю. Історія України. – К., 1999, с. 24-36.
- Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990, с. 26-70.
- Полонська-Василенко Н. Історія України. В 2-х т., т. 1. – К., 1993, с. 66-81, 89-144.



### Додаткова література

Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. – К., 1991.

Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. – К., 1988.

Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад. комент. В.Ю. Короля). – К., 2001, сс. 36-40, 50, 51.

Кісь Я.І., Педич В.П., Шокалюк О.І. Історія України: Курс лекцій. (За ред. О.І. Шокалюка). – Івано-Франківськ, 2002, с. 21-33.

Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. – К., 2002, с. 44-68.

Національна символіка. Кн. 1. – К., 1991.

Сергійчук В. Доля української національної символіки. – К., 1990.

Розглядаючи **перше** питання, необхідно розкрити проблему походження (етногенез) слов'ян. В історичній науці є чимало дослідницьких тверджень, теорій з цього питання.

Першу спробу пояснити походження слов'ян зробив літописець Нестор у “Повісті минулих літ”, де започатковано дунайську теорію, яка була домінуючою в XIII–XV ст. Він писав: “... по довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де є нині Угорська земля і Болгарська. Від тих слов'ян розійшлися вони по всій землі і прозвалися іменами своїми, – (від того), де сіли, на котрому місці”. Незважаючи на критику ряду дослідників, ця концепція й сьогодні має своїх послідовників, як серед лінгвістів, археологів, так і серед істориків.

У IX ст. на сторінках Баварської хроніки викладена скіфо-сарматська, або азіатська теорія, тобто предками слов'ян визнавали скіфів і сарматів. Вони прийшли з Передньої Азії й осіли в південній частині Східної Європи, а згодом розселилися на північ і захід.

У XIX та на початку XX ст. вчені значно розширюють базу своїх досліджень щодо етногенезу слов'ян. Чимала група істориків – медєвістів, лінгвістів, археологів (Л.Нідерле, М.Фасмер, Н.Шахматов, В.Петров та ін.) започатковують вісло-дніпровську теорію походження слов'ян. Відповідно до цієї теорії

ще у II тис. до н. е. існувала балто-слов'янська спільність. Після її розпаду в процесі розселення і виникли слов'яни, прабатьківщиною яких Л.Нідерле вважав широкий ареал між Віслою і Дніпром, а центром правічних слов'янських земель – Волинь. За матеріалами археологічних розкопок останніх десятиліть доведена слов'янська належність ряду культур у цьому регіоні (не раніше рубежу I тис. н. е.).

У 30-40-х роках XX ст. польські вчені Ю.Косташевський, М.Рудницький, Т.Лер-Сплавинський обґрунтували вісло-одерську концепцію. Ця теорія зв'язує походження слов'янських старожитностей з лужицькою культурою (період пізньої бронзи та раннього заліза) і територіально обмежує слов'янську прабатьківщину природними кордонами – річками Віслою і Одером.

У 50-60-х роках XX ст. виникає дніпро-одерська теорія (П.Третьяков, Б.Рибаков та ін.), яка органічно об'єднала ідеї та висновки багатьох попередніх теорій і помістила слов'янську прабатьківщину між Дніпром і Одером. Твердження цієї теорії наступне: вже на рубежі III-II тис. до н. е. з індоєвропейської спільності виділилася германо-балто-слов'янська група. Подальший поділ цієї гілки і спричинив появу протослов'ян як самостійної етнічної спільноти.

Сучасні українські археологи (В.Баран, Д.Козак, Р. Терпиловський) розвинули дніпро-одерську теорію. Вони довели, що становлення слов'янського етносу – тривалий процес, який пройшов у своєму розвитку ряд етапів. Кожна з названих концепцій (особливо остання) стосовно того чи іншого етапу переселення або розселення слов'ян відповідає дійсності. Однак до раннього середньовіччя вони не займали водночас усієї території між Дніпром та Одером.

Перші згадки про слов'янські племена зустрічаються у творах римських вчених I-II ст. н.е., де слов'яни фігурують під назвою венеди. Візантійський хроніст Йордан у V ст. н.е. повідомляє про три гілки слов'ян: венеди (басейн Вісли), анти (Подніпров'я), склавини (Подунав'я).

М.Грушевський вважав антив предками українського народу, а їх союз – початком праукраїнської державності (з IV ст.). І.Крип'якевич писав: “Держава антив протривала три століття, від

кінця IV і до початку VII ст. ... В історії України вона має важливе значення: український нарід уперше знайшов вислів для своєї державної творчості, zorganizував державу на великій частині своєї території і опер її об море”. (*Крип’якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990, с. 30*).

Бажано підкреслити, що в результаті розселення слов’ян (VI–VIII ст.) на території Східної Європи виникають три групи слов’янських племен: західна, південна і східна.

Східні слов’яни на той час заселили більшу частину території України. У них (VIII ст.) виникає цілий ряд союзів племен: поляни (жили на правому березі Дніпра), древляни (над Прип’яттю), дуліби (над Західним Бугом), тиверці (над Дністром), уличі (між Південним Бугом і Дніпром), білі хорвати (на Прикарпатті).

Археологічні знахідки знарядь праці дають право зробити висновок, що основним видом діяльності східних слов’ян було землеробство. Для обробки землі використовували рало із залізним наконечником, а потім плуг із череслом і лемешем. Слов’яни вирощували пшеницю, жито, просо, ячмінь, гречку. Розвивались і тваринництво, рибальство, мисливство.

Зміни, які відбулись в економічному укладі східних слов’ян, пов’язані з відокремленням ремесла від землеробства, торгівлі від ремесла. Швидкий розвиток економіки у першій половині і в середині I тисячоліття н.е. зумовив розклад первіснообщинного ладу і появу соціальної нерівності; саме ці процеси, а також необхідність захисту від ворогів змусили їх об’єднатись у міжплемінні союзи, які надалі набули багатьох рис ранньофеодальної держави.

Вірування східних слов’ян мали політеїстичний характер. Обожнюючи сили природи, слов’яни були язичниками. Найвищим божеством вважався Перун – бог грому і блискавки; Даждьбог, Стрибог – боги сонця і повітря були дарителями земних благ та ін. Зверніть увагу на обрядові свята, які дійшли до наших днів (самостійно).

Отже, у стародавню добу Україну населяли різні народи і племена. Починаючи з епохи бронзи зароджується праслов’янський етнічний масив, що з часом посів провідне місце на українських землях.

При висвітленні **другого** питання лекції необхідно з'ясувати передумови, причини, які привели до утворення Давньоруської держави.

По-перше, це економічні передумови: розвиток продуктивних сил, розширення посівних площ, розвиток ремесел, зростання міст, пожвавлення торгівлі (особливого значення набуває торговельний шлях “із варяг у греки” – вздовж Дніпра із Скандинавії у Візантію, а також з Каспійського моря через Київ до Західної Європи).

По-друге, соціально-політичні передумови: поступово розпадаються патріархальні зв'язки, відбувається розклад родо-общинного ладу, перехід до сусідської, територіальної общини, а далі формування елементів феодальної системи. Землевласники перетворюються на феодалів, а вільні общинники трансформуються у феодально залежне населення, що створює умови для активного державотворчого процесу.

Розвиток ремесел і відокремлення їх від сільського господарства у VIII–X ст. зумовили активізацію внутрішнього обміну та розширення зовнішньої торгівлі, яка об'єднувала в ціле землі слов'янських територіальних общин.

Важливе значення в утворенні Руської держави має фактор зростання ролі військової дружини, яка перетворюється на могутню політичну силу. Йде процес розселення (“виділення”) великих союзів слов'янських племен (поляни, дуліби, волиняни та ін.) в певні етнокультурні спільноти. Саме на цьому ґрунті виникають державні утворення – племінні князівства та їх федерації. За свідченнями арабських авторів, уже у VIII–IX ст. існувало три осередки слов'янської державності: Куявія (земля полян з Києвом), Славія (Новгородська земля), Артанія (Ростово-Суздальська, а можливо, Причорноморська і Приазовська Русь). Найбільшим було державне об'єднання, яке літописець називає Руською Землею (Куявія) з центром у Києві. Вона і стала тим територіальним та політичним ядром, навколо якого зросла держава – Київська Русь.

Бажано ознайомитися з “норманською теорією”, авторами якої були німецькі вчені XVIII ст. (члени Петербурзької академії наук) Міллер та Байєр. Вони обґрунтували концепцію “варязького” походження Давньоруської держави. Такий підхід

антинауковий і навіть ідеологічно шкідливий; проте абсолютно заперечувати зовнішній фактор теж недоцільно. Варто зазначити, що в результаті довготривалих досліджень теорії виникнення Київської держави вчені України, Росії (XX ст.) довели, що східнослов'янське суспільство ще до появи варягів мало протодержавні утворення. Це докорінно змінило уявлення про роль скандинавів на Русі. “Норманська теорія” втратила наукове значення.

Слід відзначити, що у VIII ст. Хозарський каганат (державна тюркомовних племен у пониззях Дону й Волги та на Північному Кавказі) підкорив слов'янські племена полян, сіверян, радимичів та в'ятичів. Ці факти були використані для обґрунтування тези про хозарське походження Київської Русі. Її автор О.Пріцак (професор Гарвардського університету) стверджує, що поляни були не слов'янами, а різновидом хозар, а їхня київська гілка – спадкоємицею роду Кия, який заснував Київ у VIII ст. Ця вигадана версія не витримує ніякої критики. Дослідження давнього Києва переконливо свідчать про місцеву слов'янську самобутність його матеріальної культури. Відомо, що в 60-ті роки X ст. внаслідок війни з русами Хозарська держава перестала існувати. З IX ст. в Європі домінувала Давньоруська держава.

Отже, поява Давньоруської держави на теренах Східної Європи – результат взаємодії різноманітних факторів і чинників в усіх сферах не тільки тогочасного суспільства, а й сивої давнини. Державність Київської Русі не була до нас завезена варягами і хозарами. Вона виросла на місцевому ґрунті ще до IX ст. в результаті складного і тривалого соціально-економічного та культурного розвитку слов'янського суспільства.

При самостійному опрацюванні лекції, рекомендованої літератури необхідно повторити історичні матеріали про перших київських князів (Олега, Ігоря, Ольгу, Святослава) і коротко дати оцінку їх діяльності.

Київська Русь пройшла у своєму розвитку кілька етапів. Досліджено, що вона в IX–X ст. (I етап) ще не знала станового устрою, тому можна назвати її в цей історичний період надплемінною; влада не лише відокремилася від народу (одна з ознак державності), а й піднялася над самою племінною верхівкою і стала успадковуватись. Деякі сучасні вчені дають

вдале визначення форми Київської Русі IX–X ст. як *дружинної*, адже владний прошарок складався з верхівки княжої дружини. Ця форма державності закінчується на добі князювання Володимира Святославовича.

Характеризуючи князів Володимира і Ярослава Мудрого, необхідно підкреслити, що при їх діяльності Київська Русь досягла найвищої могутності. Тобто на II етапі (кінець X – середина XI ст.) відбувається піднесення держави.

*Володимир Великий* (980–1015 рр.) – один з найяскравіших політичних діячів європейського масштабу. Він завершив тривалий процес формування території Київської держави: остаточно підкорив в'ятичів, радимичів, повернув Перемишль і Червенські міста, підпорядкував Закарпатську Русь і Тмутаракань. В 988 р. Володимир провів адміністративну реформу, знищивши сепаратизм племінної верхівки; зміцніла система державної влади не лише в центрі, але і на місцях. Київська Русь перетворилася в централізовану феодально-монархічну найбільшу європейську державу. Володимир утвердив династичну ідею, за якою тільки його нащадки могли володіти Руською державою, яка на той час мала консолідуючу роль. Поділ держави на уділи сприяв зміцненню Русі. Сини Володимира були не князями, а лише намісниками князя.

Володимир був першим реформатором на Русі. Якщо Олег, Ігор, Святослав ставили понад усе військові походи, менше займаючись внутрідержавними справами, то Володимир і діяльність за межами країни підпорядковував завданням внутрішнього життя. Якщо його попередники були типовими володарями дофеодальної (родоплемінної) епохи, то Володимир своєю діяльністю об'єднав обидві історичні епохи: родоплемінну і феодальну.

Він усвідомив необхідність проведення правової реформи. У “Повісті минулих літ” вказується, що Володимир думав і про ратні справи, і про “устав земний”, і про державне будівництво, і про регулювання суспільно-правових відносин у державі.

Була проведена також військова реформа, в результаті якої “племінні” військові формування замінилися на формування, що набиралися в південних, порубіжних зі степом районах.

Володимир приділяв велику увагу захисту рубежів країни від

нападу степових кочівників, особливо печенігів з півдня (була створена складна система валів, фортець, укріплених міст).

Володимир був помітною політичною фігурою і на міжнародній арені. Його шлюб із сестрою візантійського імператора принцесою Анною, укладений під тиском Володимира (військовий похід на Херсонес, нині – Корсунь), зробив його рівним імператорові.

За Володимира в 988 р. на Русі було прийняте православне християнство з Візантії, яке стало єдиною державною релігією.

Значення прийняття християнства:

1. Християнська церква освячувала князівську владу, що зміцнювало її авторитет. Вона прискорила розвиток феодальних відносин, оскільки монастирі поступово перетворювалися на великих феодальних власників.
2. Християнство сприяло розвитку освіти, збагаченню руської культури кращими надбаннями християнського світу. Воно привело до нових звичаїв і більш гуманних моральних норм у стосунках між людьми.
3. Християнство допомогло налагодженню більш тісних міжнародних зв'язків Русі з християнським світом.

Все ж прийняття християнства на Русі не перебувало в односторонній залежності від її міжнародних інтересів та зв'язків. Прийняття християнства було передусім наслідком соціально-економічного, політичного і культурного розвитку східного слов'янства. Відомо, що християнство поширювалося з давніх часів у Криму. Протягом IX ст. воно набуло поширення і в Києві. Історична наука вказує на християнізацію Русі за часів князя Аскольда. За візантійськими джерелами, 860 р. русичі здійснили похід на Візантію і ледве не захопили Константинополь. Імперія змушена була укласти договір, одним з важливих питань якого було хрещення Русі. Однак християнство не стало панівною ідеологією, бо хрестилася лише певна частина суспільної верхівки на чолі з князем. Переконливо на ці процеси вказує І. Крип'якевич: "Є вістки, що князі, які ходили походами на Крим і Малу Азію на початку IX ст., навернулися до християнства; також Аскольд міг бути християнином, бо на його могилі поставлено церкву. За Ігоря частина княжої дружини була вже християнська і складала

присягу в церкві св. Іллі в Києві. Нарешті, Ольга була християнкою. Але християнство не було ще одинокою релігією; поруч з ним існували ще інші вірування ... Володимир вирішив дати християнству становище державної релігії". (*Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990, с. 50*).

Отже, християнство відповідало назрілим потребам давньоруського суспільства, яке за часів правління Володимира опинилося на переломі історичного розвитку. В цей період відходив у минуле родоплемінний побут слов'ян, завершувалося об'єднання східнослов'янських земель у складі Київської держави.

На початку висвітлення правління Ярослава Мудрого (1019 – 1054) варто зазначити, що після смерті Володимира між його синами розпочалася боротьба за владу, яка закінчилась перемогою Ярослава. Першочерговим завданням Ярослава Володимировича (як і його батька) був захист рідної землі від печенігів, яких він вщент розгромив (1036 р.). Були також відвойовані у польських феодалів землі, загарбані Болеславом Хоробрим 1018 р., звільнено від поляків волинське місто Белз, возз'єднано з Давньоруською державою всю Червону Русь (галицькі землі).

Важливі заходи здійснив Ярослав у справі внутрішньої організації своєї держави. За його часів було остаточно зламано місцевий сепаратизм, вдосконалився державний апарат. Велика увага приділялась церкві, в 1039 р. засновується митрополія в Києві, де діяло 400 церков. Ярослав Мудрий розбудував столицю, звів Золоті Ворота, собор св. Софії, Києво-Печерський монастир. Прославився він і виданням "Руської правди" – першого кодексу законів (*Див. Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад. комент. В.Ю. Короля). – К., 2001, с.50-55*).

Велика увага приділялась розвитку освіти, науки, мистецтва. Осередками освіти були церкви й монастирі. Так, у Софії Київській збереглася бібліотека Я. Мудрого, діяла школа, де навчалися грамоти діти із заможних родин; тут же знаходилося спеціальне приміщення, де перекладалися твори з іноземних мов, створювалися оригінальні твори давньоруської літератури, велось літочислення.

У Києві та в інших містах були створені скрипторії



(книжкові майстерні), в яких переписували церковні книжки, а також трактати з історії, філософії, права, природничих наук. Саме за Я.Мудрого в Києві (1037-1039 рр.) було створено перший літописний ізвод.

Розвивалась економіка країни. Лише в Києві працювали ремісники більш як 60 спеціальностей. Столиця стала торговельним центром не тільки Київської Русі, а й Східної Європи.

У зовнішній політиці Ярослав віддавав перевагу методам дипломатичних зв'язків, підкріплюючи їх династичними шлюбами.

Три його дочки були дружинами європейських монархів: Єлизавета – норвезького, Анна – французького, Анастасія – угорського королів. Сам він був одружений з дочкою шведського короля Інгігердою; його син Всеволод – з дочкою візантійського імператора, Ізяслав – з сестрою польського князя, Святослав – з онукою німецького цісаря.

Масштаби, різновекторність і значимість укладених у межах “сімейної дипломатії” союзів дали змогу Ярославу стати впливовим європейським політиком, якого історики часто називають “тестем Європи”.

Отже, за Ярослава Мудрого Київська Русь сягнула zenіту свого розквіту і могутності. Вона стала в один ряд з передовими країнами середньовічного світу. Однак наприкінці свого життя Ярослав поклав початок удільному устрою, запровадивши спільне управління державою всім князівським родом. Це був необачний хід, що позбавляв владу великого князя економічної основи й посилював його залежність від уділів. У другій половині XI ст. на Русі сформувався порядок престолонаступництва за встановленою чергою, згідно з ієрархією уділів. Ця система привела до численних конфліктів, вирішувати які нерідко доводилося з допомогою зброї.

Характеризуючи правління Володимира Мономаха (1113-1125 рр.) (третє питання), слід наголосити, що ще будучи князем у Переяславі, він постійно робив походи проти половців. Історичні факти стверджують, що він 83 рази об'єднував сили інших князів Русі в боротьбі проти ворогів, знищивши 200 половецьких ханів.

Утвердившись у Києві, доповнив статті “Руської правди”, за якими обмежувалось лихварство, дещо полегшувалось становище селян.

Мономах був надзвичайно сумлінним і свідомим обов’язку князем. Він особисто пильнував усіх справ, не довіряючи їх урядовцям і слугам: “Що мав зробити слуга мій, те я сам зробив, на війні і на ловах, вночі і вдень, на спеці і на холоді, не даючи собі відпочинку. Не дивився я на посадників ..., сам робив, що було потреба, всю управу в своєму домі сам держав”.

Володимир Мономах відновив єдиновладну монархію часів Ярослава Мудрого, був ініціатором проведення Любецького з’їзду (1097 р.). Головними ухвалами цього з’їзду були:

- кожен князь володіє своєю “отчиною” і зобов’язується не зазіхати на володіння іншого;
- встановлювався союз князів для оборони від зовнішніх ворогів;
- заборонялись приватні стосунки князів з половцями.

Проте ухвали з’їзду носили декларативний характер і були швидко порушені.

Отже, Володимир Мономах зумів тимчасово затримати процес роздроблення Київської держави. Але подальший розвиток феодалних відносин і посилення окремих князівств робили це роздроблення неминучим, що відбулось після смерті князя. Хоч він своєю діяльністю беріг єдність держави, проте в кінці свого життя – так само, як і Ярослав Мудрий – погодився на її поділ, щоб заспокоїти амбіції князів.

У зовнішніх відносинах він діяв дипломатичними шляхами, укладаючи династичні шлюби.

Володимир Мономах був видатним письменником свого часу. Йому належить високохудожнє “Повчання дітям”, в якому він описує епізоди свого життя, дає практичні поради своїм дітям, як ефективно керувати княжим двором і державою, успішно захищаючи її від ворога. В цьому “заповіті” князь виступає проти зловживання владою, скривдження сиріт і убогих.

### **Проблемні питання та завдання для самостійної роботи**

1. Якими були передумови утворення Київської Русі?
2. Чим керувався Володимир Великий, приймаючи християнство для Київської Русі?
3. В чому полягає прогресивна роль християнства?
4. Дайте оцінку “норманській” та “хозарській” теоріям походження Київської Русі. Чому ці проблеми привертають увагу науковців і в наші дні?
5. Яку роль відіграла Київська Русь в історії Європи?
6. Як ви розумієте вислів “Київська держава – прабатьківщина українського народу”?

---

❧❧❧  
**ТЕМА II**

---

**Роздроблення Київської Русі. Галицько-Волинська держава**

---



**Мета і завдання**

Встановити причини роздроблення Київської держави та дати їм оцінку. При розгляді питання “Галицько-Волинська держава” звернути особливу увагу на її розквіт за часів правління Данила Галицького, його внутрішню і зовнішню політику. Вона була першою державою, що існувала лише на українських етнічних землях.

**План**

1. Причини роздроблення Київської держави та їх оцінка.
2. Значення Київської держави в історії українського народу.
3. Об’єктивні фактори посилення Галицького та Волинського князівств у кінці XI–XII ст.; їх об’єднання.
4. Галицько-Волинська держава за часів Данила Галицького та її історичне значення.

**Основна література**

- Історія України. (За ред. Б.Д.Лановика). – К., 1999, с. 33-56.  
Історія України. (Кер. авт. кол. Ю.Зайцев). – Львів, 1998, с. 71-85.  
Історія України: нове бачення. Т. 1. – К., 1995, с. 68-111.  
Історія України: Курс лекцій. У 2 кн. Кн. 1 (Мельник Л.Г. та ін.). – К., 1991, с. 53-78.  
Король В.Ю. Історія України. – К., 1999, с. 34-43.  
Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1. – К., 1993, с. 144-163, 192-214.

**Додаткова література**

- Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад. комент. В.Ю. Короля). – К., 2001, с. 68-82.  
Крип’якевич І. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984.

Міжнародна наукова конференція: Галицько-Волинська держава. – Львів, 1993.

Політична історія України (За ред. В.І. Танцюри). – К., 2001, с. 60-74.

1100 років Галичу (матеріали наукової конференції). – Івано-Франківськ, 1998.

Розглядаючи **перше** питання плану, необхідно сказати, що з середини XII ст. наступає новий етап історії княжої доби – етап децентралізації Київської Русі.

Послаблення влади центру над регіонами супроводжується розвитком міст, економічним піднесенням регіонів, розвитком культури. Даючи загальну оцінку цьому етапові нашої історії, можна підкреслити, що:

1. Децентралізація, роздроблення – це явище об'єктивне, закономірне, воно впливало з самого характеру суспільно-економічного розвитку в Київській державі XII ст. У країні формується клас землевласників – феодалів, які стають не лише економічною, а й політичною силою.
2. Київська Русь у середині XII ст. зовсім не розпалася (про що свідчать чимало істориків минулого), змінилася лише форма державного устрою. Єдину й централізовану монархію змінила монархія федеративна. (*Див.: Історія України: нове бачення. Т. 1. – К., 1995, с. 70*).
3. Явище роздробленості суперечливе і неоднозначне. Одночасно з відцентруванням діяли сили доцентрові.
4. Децентралізація прискорила і поглибила процес консолідації єдиного народу, етносу в моноетнічну, а на наступному етапі – національну державу.

Які основні причини, що викликали роздробленість, – політичні, економічні, зовнішні?

#### Політичні:

- велика держава – імперія з часом розпадається, нею важко управляти з єдиного центру;
- прагнення окремих земель до політичної самостійності і незалежності від центру;
- сила бере верх над законом, відбуваються постійні міжусобні

- війни князів за Київський престол;
- відсутність серед спадкоємців династій політика – особистості, якими були Володимир Великий, Ярослав Мудрий чи Володимир Мономах.

#### Економічні:

- натуральний характер господарства. Утвердження нових економічних відносин – феодальної власності на землю;
- загострення протиріччя між ростом економічної могутності місцевої влади і намаганням зберегти підпорядкованість центру;
- розвиток економічної самостійності окремих регіонів, міст, які були зацікавлені в зростанні продуктивності праці, покращенні обробітку землі, що давало можливість торгувати і розвиватись економічно самостійно.

#### Зовнішні:

- могутність і єдність держави підживляли постійні війни і набіги кочових племен і народів (хозари, печеніги, половці, монголо-татари та ін.);
- землі Київської Русі залишалися бар'єром між Сходом і Заходом, витримували на собі основний удар, що послаблював їхню могутність;
- занепад сусідньої імперії – Візантії та ріст могутності держав Польщі, Литви, Угорщини.

Все ж, незважаючи на роздробленість, центром русько-українського життя залишаються основні землі Київської Русі: Галичина, Волинь, Київщина, Чернігівщина, Переяславщина. Вагомим аргументом на користь цього є використання в письмових джерелах з другої половини XII ст. терміну “Україна” (вперше згадується в Київському літописі 1187 р.).

В **другому** питанні слід підкреслити історичне значення Київської держави для долі українського народу, високий рівень соціально-економічного, політичного та культурного розвитку, що відповідав загальносвітовому рівню тогочасної цивілізації. Історик Орест Субтельний вважає, що Русь X–XI ст. стояла навіть вище Західної Європи в розвитку міст і торгівлі. (Див.: Субтельний О. *Україна: історія*. – К., 1993, с. 54-55.). Можна

навести дані про те, що у Київській Русі налічувалось близько 240 міст і селищ і серед 90 великих селищ і міст найбільшим був Київ (чисельність населення близько 40 тис.; Лондон досяг такої цифри лише через 100 років). За різними підрахунками вчених, населення країни становило до 12 млн. чол., територія – близько 800 тис. кв. км.

Населення таких міст, як Чернігів, Переяслав, Володимир-Волинський, Львів, Галич та ін. (чисельність мешканців – 4-5 тис. чоловік кожен), переважно складалося з дрібних торговців та ремісників, оскільки великого поширення набули ремесла. Для прикладу, у Києві було представлено від 40 до 60 різних ремесел, серед них теслярство, ковальство, гончарство, кожум'яцтво та ін. Розвиток ремесел, міст, торгівлі зумовив прогрес у розвитку сільського господарства, яким у переважній більшості займалося населення Русі.

Чимале значення Київської держави – в захисті свого населення від зазіхань багатьох ворогів (печенігів, половців, норманів, польських і угорських феодалів тощо).

В княжу добу, особливо в період її розквіту, сформувалась нова, більш висока етнічна категорія – давньоруська народність, хоча вона за своєю єдністю була нестійкою (слід врахувати ранньофеодальні відносини).

В розвитку культури найвизначнішим було впровадження християнства. Студентам слід конкретизувати це питання. Бажано коротко висвітлити і міжнародне значення Київської Русі (самостійно).

На завершення розгляду цього питання варто зробити наголос на висновку: Київська Русь – прабатьківщина українського народу (самостійно).

В **третьому** питанні плану лекції слід вказати на фактори, що сприяли розвитку Галицького і Волинського князівств (після відокремлення від Київської Русі): географічне розміщення, віддаленість від кочівників, розташування на перехресті важливих торговельних шляхів, економічні зв'язки з країнами Західної Європи, розвиток міст, багаті поклади солі та ін.

Слід звернути увагу на особливості їх політичного устрою: для Галицького князівства – раннє виділення боярства в окремий стан; для Волинського – спільний розвиток дружинно-боярської

верстви, що мала великі земельні володіння, рішуча підтримка нею князівської влади.

Треба відмітити, що в 1199 р. з'явилося нове державне об'єднання – Галицько-Волинське князівство. Цей історичний акт здійснив волинський князь Роман Мстиславович, який підпорядкував непокірні боярські угруповання в Галичі, здобув собі славу успішними походами на половців та литовських князів, підтримував добрі відносини з Візантією, Угорщиною, Ватиканом. В кінці свого князювання утвердився і на київському престолі. Основною передумовою об'єднання Галицької та Волинської земель в одному князівстві була їх економічна, культурна спільність та зовнішні зв'язки.

**Четверте** питання плану. За часів правління Данила Галицького Галицько-Волинське князівство в своєму розвитку досягло кульмінації. На підставі історичних документів можна вважати, що велика кількість сьгодні існуючих українських населених пунктів виникла не пізніше доби Галицько-Волинського князівства. На початку XIII ст. було побудовано чимало прикордонних міст-фортець у західних областях (Белз, Кам'янець, Збараж, Любачів, Городок, Толмач та ін.). У галицькій частині держави з'являється великий міський центр – Львів, заснований на честь одруження Льва Даниловича з угорською принцесою Констанцією (1247 р.).

Відбувався процес спеціалізації міст, зумовлений державними потребами. Одні ставали важливими торговими й ремісничими центрами (Львів, Перемишль, Володимир), інші мали оборонні функції (у прикордонних районах), інші – адміністративні.

Природні умови сприяли розвитку сільського господарства, промислів, внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Археологічні джерела вказують на перелік до 60 ремісничих спеціальностей. Сіль, яка була відкрита (Коломия, Болехів), стала відомою по всій Україні.

Помітна роль Галицько-Волинського князівства у загальноєвропейській торговельній системі. Торгівля велася з Польщею, Литвою, Німецьким орденом, придунайськими містами, Візантією, Угорщиною, Чехією, Саксонією та ін.

Таким чином, економіка князівства розвивалася в



організаційному й технічному аспектах на рівні з іншими сусідніми європейськими державами.

У зовнішній політиці Данило Галицький намагався організувати сильний союз проти ординців, але ця боротьба закінчилась невдачею. Князь їздив на переговори до хана Батия в його новозасновану столицю Сарай-Бату. Він пішов на підпорядкування орді (став васалом) для того, щоб виграти час для створення антитатарської коаліції.

У 1253 р. в місті Дорогочині на Підляшші відбулася коронація Данила Галицького короною від Папи Інокентія IV. Але стосунки Галицько-Волинського князя з Римом мали переважно політичний характер. Папа не давав Данилові реальної допомоги у боротьбі проти татар, тому їх взаємини не завершилися стійким союзом. Данило Галицький помер в 1264 р.

Історик І.Крип'якевич вказував: “Данило – це найбільша постать в історії Галицько-Волинської держави. Він ... наново з'єднав розбиту державу ... Не дав знищити своєї держави татарам ... Супроти наступу Азії ввійшов у зв'язки з Західною Європою ... Трудом свого життя він відбудував державу свого батька Романа і поклав основи під її дальший розвиток”. (*Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів., 1990, с. 81*).

Історичне значення Галицько-Волинського князівства полягає в тому, що воно на ціле століття продовжило існування державної організації і стало головним політичним центром для всієї України. Цим землям випала історична місія стати осередком української державності, що об'єднала всю Правобережну Україну і зберегла її традиції. Галицько-Волинська держава змогла подолати період поділів і зберегти територіальну єдність. Вона використала західні зразки в організації держави, війська. Її культура розвивалась на основі синтезу давньоруських традицій та впливу західної культури. Галицько-Волинське князівство слід розглядати як спадкоємця Київської Русі протягом майже півтора століть наступних років. Воно успадкувало політичну традицію Київської держави, збагативши, розвинувши її у контексті тогочасних європейських політичних тенденцій.

За своїм політичним становищем, територією, економічною, військовою могутністю, рівнем культури воно було однією з

найбільших держав, що (за винятком Чернігівського князівства) об'єднувало всі етнічні українські землі й розвивалося на єдиній етнічній основі (Київська держава була поліетнічною).

Це була перша держава, яка існувала лише на українських землях. Українські історики М.Грушевський і Д.Дорошенко послідовно обстоювали точку зору про велике значення Галицько-Волинського князівства як другої в історії Української держави. (Для більш глибокого засвоєння теми рекомендується опрацювати книгу Крип'якевича І. *Галицько-Волинське князівство*. – К., 1984).

### **Проблемні питання та завдання для самостійної роботи**

1. Які наслідки феодалної роздробленості Київської Русі?
2. Дайте оцінку історичному значенню Київської державності.
3. Визначте, в чому наступність державних традицій Київської Русі в Галицько-Волинській державі.
4. Якою була роль Галицько-Волинського князівства в міжнародних відносинах XIII–XIV ст.?
5. Які причини спонукали галицько-волинських князів до союзу із католицьким Римом?
6. Розкрийте причини занепаду Галицько-Волинської держави.
7. Чому після занепаду Києва саме Галицько-Волинське князівство стало основою української державності?
8. Які причини занепаду Києва як центру руських земель?

---

❧❧❧

**ТЕМА III**

**Литовсько-польська доба української історії. Початки  
козаччини  
(друга половина XIV – перша половина XVII ст.)**

---

**Мета і завдання**

З'ясувати причини захоплення українських земель Литвою, Польщею, Угорщиною; їх становище, політичний і адміністративний устрій. Встановити основні причини підписання литовсько-польських уній. Розкрити причини і джерела виникнення українського козацтва та діяльність Запорозької Січі.

**План**

1. Причини і процес захоплення українських земель Литвою, Польщею, Угорщиною.
2. Становище українських земель, їх політичний і адміністративний устрій у складі Великого князівства Литовського та Польщі.
3. Литовсько-польські унії та їх наслідки для історії українських земель.
4. Причини і джерела виникнення українського козацтва. Запорозька Січ.

**Основна література**

Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990, с. 139-152, 170-188.

Історія України: нове бачення. Т. 1. – К., 1995, с. 113-152.

Історія України. (Кер. авт. кол. Ю.Зайцев). – Львів, 1998, с. 85-113.

Історія України. (За ред. Б.Д.Лановика). – К., 1999, с. 56-84.

Король В.Ю. Історія України. – К., 1999, с. 44-56.

Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990, с. 120-124, 126-129, 143-147, 155-169.

### Додаткова література

Грабовецький В. Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490-1492. – Львів, 1979.

Кісь Я.І., Педич В.П., Шокалюк О.І. Історія України: Курс лекцій. (За ред. О.І. Шокалюка). – Івано-Франківськ, 2002, с. 40-60.

Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В.Ю. Короля). – К., 2001, с. 89, 90.

Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. – К., 2002, с. 105-148.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 2. Розділи: 1, 4, 7, 10. – К., 1990.

Розкриття **першого** питання слід розпочати з висвітлення факторів, що призвели до захоплення українських земель сусідніми державами. Польща і Литва знаходились на різних рівнях розвитку феодалізму і, незважаючи на протиріччя, мали спільні інтереси. Вони і були причинами експансії щодо України. Головне – оволодіння багатими українськими землями, зміцнення свого військового потенціалу, своїх кордонів.

Після смерті галицько-волинського князя Юрія II в Галичину вторглися польські та угорські війська; на Волині утвердилось Литовське князівство. Після довгої боротьби в 1387 р. Галичина була остаточно захоплена Польщею. Ще раніше, в кінці XIII – на початку XIV ст., Угорщина приєднала до себе Закарпаття, а в середині XIV ст. Буковиною заволоділо Молдавське князівство. Всі інші українські землі – Чернігівщина, Сіверщина, Київщина, Переяславщина, Поділля – у 50-60-ті рр. XIV ст. були приєднані до Литви.

**Друге** питання плану. Варто зазначити, що населення України опору литовцям фактично не чинило, позаяк Велике князівство Литовське не порушувало існуючих на українських землях звичаїв та системи управління. Це визначалося тим, що соціально-економічний розвиток князівств був вищий, ніж ранньофеодальної Литовської держави, яка багато запозичила у них, зокрема: мову, православ'я, законодавство, адміністративний устрій та ін.

В Галичині, що опинилася під владою Польщі, почалася

конфіскація землі у місцевої знаті, одночасно великі земельні володіння роздавалися новим вельможам, котрі приходили з Заходу, – полякам, німцям, угорцям. Гніт носив абсолютний характер: полонізація, насильне введення католицизму, запровадження фільварочно-кріпосної системи в землеробстві (Литовські статuti), польського адміністративного, судового устрою та ін. У 1413 р. галицькі бояри отримали рівний з поляками статус, і тому більша їх частина перейняла католицьку віру. Завоювання поляків територіально становили 52 тис. кв. км. Населення – 200 тис. Вони збільшили територію Польщі на 50 %.

У **третьому** питанні плану слід коротко зупинитись на основних причинах підписання литовсько-польських уній та їх наслідках для історії українських земель. Вони призвели до розірвання цих земель і не дали можливості утворитися на території України централізованій державі. Процес укладення унії між Литвою і Польщею був довгим (з 1385 по 1569 рр.)

Кревська унія була першою. Польщу до цього кроку спонукали наступні причини: тиск німців на заході і півночі; усвідомлення можливостей експансії на схід (на простори колишньої Русі). Для Литви ця унія була пошуком союзників у боротьбі литовського володаря Ягайла за престол. У 1385 р. Ягайло прийняв Кревську унію, в якій обіцяв повернути на католицизм усю Литву, самому стати католиком.

У результаті унії відбулась інкорпорація, тобто включення литовських, білоруських та українських земель до складу Польщі. Разом з литовськими князями присяжні грамоти на вірність польському королю підписали київський, волинський та новгород-сіверські князі, що означало перехід цих князів разом з відповідними землями та населенням у підданство польської корони. В 1386 р. було укладено династичний шлюб між Ягайлом і польською королевою Ядвігою. Невдовзі Кревська унія поклала початок ліквідації Литви як окремої держави. Ця унія надала боярам-католикам особливі привілеї, українці поступово втрачали свою незалежність. Однак значна частина литовської знаті не бажала цього союзу і розпочала проти нього боротьбу. Її очолив князь Вітовт, який примусив Ягайла визнати його “великим князем Литви і Руси” за угодою 1392 року.

У 1413 р. між Ягайлом і Вітовтом була укладена

Городельська унія, за якою Литва не тільки визнавала верховенство польського короля, а й вводила однаковий з Польщею адміністративний поділ; на литовських бояр-католиків були поширені польські права. Унія призвела до посилення впливу у Литовському князівстві католицької віри.

На початку XVI ст. Велике князівство Литовське постало перед загрозою занепаду (причини: поразка у війні з Москвою, загроза з боку української знаті, небезпека з боку татар на південних кордонах). Наслідком цього стало підписання Люблінської унії між Литвою і Польщею. У 1569 р. у Любліні був скликаний сейм, на який винесено проект повного приєднання литовських земель до Польщі. Сейм затягнувся на кілька місяців, бо були противники унії. Але врешті унія була укладена. За нею: Литва зберігала право на власний герб, печатку, законодавство, міністрів, військо, фінанси й адміністрацію; спільними ставали король, сейм і сенат, зовнішня політика, право землеволодіння.

За Люблінським трактатом Польща і Литва утворили нову державу – Річ Посполиту.

Отже, Люблінська унія була зумовлена такими чинниками:

1. Тривалим досвідом литовсько-польських союзів XIV-XV ст. (Кревська, Городельська унії).
2. Московською загрозою. Литва була у стані перманентної війни з Московським царством.
3. Династичними зв'язками.
4. Прагненням української шляхти здобути права, якими користувались польські шляхтичі (не сплачувати деякі податки та ін.).

Негативним наслідком Люблінської унії стало повне панування Речі Посполитої на українських землях, яке тривало до кінця XVIII ст., утвердження необмеженої влади польських магнатів, посилення соціального, національного і релігійного гніту українського населення.

Люблінська унія, усуваючи з українських земель литовську владу, знищила також рештки українських державних традицій, що зберігалися під формами автономії у Великому князівстві Литовському. Українські землі Речі Посполитої було поділено на шість воєводств: Галицьке, Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське, Белзьке.

В Україні з'являються величезні латифундії польських магнатів (Замойських, Тарнавських, Конєцпольських, Потоцьких та ін.), які були необмеженими володарями своїх областей і безжалісно експлуатували природні багатства України.

Разом з тим у сучасній історіографії висловлюється думка і про позитивні наслідки Люблінської унії, зокрема, в питанні об'єднання всіх українських земель Заходу і Сходу. Врешті, Люблінська унія привела до посилення протесту українського народу проти гнобителів, до національно-визвольної боротьби в кінці XVI – XVII ст.

Причини та наслідки прийняття *Берестейської унії (1596 р.)*.

Вона об'єднала Православну та Католицьку Церкви з ініціативи частини українського православного духовенства за підтримки польських єзуїтських кіл. Українське духовенство за допомогою унії хотіло здобути рівні права з польським, знать – посісти відповідне становище в структурах управління, міщанство – отримати місця в цехах, магістратах, судах. Берестейська унія мала також політичні мотиви: тісніше зв'язати Україну й Білорусь з Польщею і нейтралізувати впливи Московщини, які йшли шляхом релігійної пропаганди.

Варто відмітити, що 8 жовтня 1596 р. в Бресті відбулися два церковні собори – уніатський і православний. Обидва зібрання навіть не думали порозумітися між собою. Уніатський собор проголосив з'єднання з Римо-католицькою Церквою, а православний засудив унію.

Внаслідок унії Греко-католицька Церква підпорядковувалась Ватикану. Проте не все духовенство згодилось на унію. Простий люд, а почасти й українська шляхта виступили на захист православної віри. Найбільший опір чинили міщани Львова, Києва та інших міст. В Придніпров'ї проти унії виступило запорозьке козацтво на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним (Конашевичем), який постійно підтримував православну віру. Він був серед засновників братської школи в Києві, що дала початок Києво-Могилянській академії. Він, по суті, відновив православ'я в Україні у 1620-1621 роках.

В наступні роки проти унії та засилля польських феодалів відбулися повстання під проводом гетьмана нересстрогового козацтва Тараса Федоровича (Трясила, 1630 р.), гетьмана

нереєстрового січового козацтва Івана Сулими (1635 р.) та ін. Боротьба за волю і православну віру в першій половині XVII ст. зростала, що привело до визвольної війни українського народу.

На Прикарпатті головним осередком православ'я був Скит Манявський. Берестейська унія та опозиція проти неї розкололи суспільство на три Церкви: Православну, Католицьку і уніатську (Греко-католицьку), розділили пізніше українські землі на лівобережні і правобережні; поляки використовували унію для повного окатоличення українців, посилення феодального, національного гніту. Переконливу оцінку унії та її наслідків для українського народу дав І.Франко у праці “З історії Брестського собору 1596 р.”: “Укладена з мотивів далеко більш політичних й адміністративно-дисциплінарних, ніж догматично-релігійних, Брестська унія відразу внесла величезний фермент у лоно руського (українського – *авт.*) народу, спричинила тимчасовий запал, пожвавлення, інтелектуальний рух, жваві диспути, ... та в кінцевому підсумку ослабила Русь, деморалізувала її ненавистю братів до братів, взаємним недовір'ям і нетерпимістю і була однією з причин козацьких війн, які принесли Україні руїну, а Польщі зародок політичного занепаду”. (*Франко І. Зібрання творів ... Том 46. Кн. 2. – К., 1986, с. 193*).

**Четверте** питання плану слід розглядати з причин появи козацтва та історичних умов їх виникнення. Більш-менш достовірні відомості про українських козаків з'являються з кінця XV ст. [Перші історичні згадки датуються 1489 р. (хроніка Мартина Бельського) та 1492 р. (лист великого князя литовського Олександра до кримського хана Менглі-Гірея)]. Проте слід мати на увазі, що ці дати появи козаків є умовними, вони лише відображають довготривалий історичний процес, започаткований раніше, в ході якого українське козацтво пройшло певну суспільну еволюцію. З побутового явища воно перетворилось на окремий стан зі своїми привілеями. Причини появи козацтва зумовлені такими взаємопов'язаними факторами:

*по-перше*, це природне прагнення людей до особистої, господарської, духовної і політичної свободи, яку вони у Польсько-Литовській державі поступово втрачали. Щоб дістати цю свободу, найсміливіші, найпідприємливіші селяни і міщани



Поділля, Волині, Київщини, а також Західного Поділля і Галичини втікали з давно обжитих земель спочатку у степи Південної Брацлавщини та Київщини, а згодом у безкраї простори Дикого Поля та за Дніпровські пороги.

*по-друге*, на цих необжитих землях втікачі знаходили особисту волю, але разом з тим життя тут проходило на межі смертельного ризику, під постійною загрозою ворожого татаро-турецького нападу і знищення.

Отже, причини, які зумовили виникнення українського козацтва, мали комплексний характер. До них належали як економічні, політичні, військово-стратегічні, так і соціальні чинники.

Одним з найбільших джерел формування українського козацтва було місцеве подніпровське населення, що продовжувало жити на території Південної України та Середнього Подніпров'я. Воно зосереджувалось у так званих “острогах” при замках, було особисто вільним, незакріпаченим і вільно переходило з одного місця на інше. Основними його заняттями, окрім хліборобства, були “уходництво” (промисли) та “добичництво”. Через часті набіги татар це населення жило на військовий лад, готове у будь-який момент відбити ворожий напад. Виходячи в степ, кожен завжди мав рушницю на плечі і шаблю біля пояса.

Чисельність цих “уходників” зростала за рахунок втікачів, невдоволених існуючими в Литовсько-Польській державі порядками. Вони шукали порятунку від економічного, національного і соціально-релігійного гніту, рятуючись від закріпачення, втікали в малозаселені вільні землі степової України.

Поряд з “уходниками” та втікачами важливим джерелом козацтва була військово-службова верства. Необхідність оборони південного порубіжжя потребувала створення при старостах спеціальних збройних загонів, як правило, з дрібної шляхти. Такі самі загони мали у своїх маєтках окремі магнати. Поступово частина цих шляхтичів також ішла в степи – “забавитись походами на татарські улуси”.

Слід зазначити, що основна маса козаків (за етнічним складом) була українцями, майже виключно православними,

розмовляли мовою козацькою, тобто українською. (Див.: Яворницький Д. І. *Історія запорозьких козаків*. – Т.1. – К., 1990, с. 145).

В 1572 році польський король Сігізмунд II Август створює для захисту південних кордонів наймане військо із козаків (300 чоловіків). Вони були записані в окремий реєстр (список), від чого дістали назву реєстрове козацтво. Їм надавалась низка привілеїв: право землеволодіння, платня, право власної військової, адміністративної та судової юрисдикції тощо. Створенням прошарку реєстрових козаків польська влада намагалася внести розкол у середовище українських козаків.

Необхідно з'ясувати, де і коли з'явилися містечка-січі, що таке “січ”, “кіш”, де і коли виникла перша козацька Січ (традиційно її відносять до 1553–1557 рр. і пов'язують з островом Хортиця та іменем Д.Вишневецького, хоч не всі дослідники погоджуються з такими висновками (опрацювати самостійно).

Розкриваючи державотворчі традиції Запорозької Січі, слід сказати, що вона мала своєрідну військово-адміністративну організацію, яка увібрала в себе давні вічеві традиції; це була Козацька республіка, продовжувач традиції Київської Русі. Більшість дослідників підкреслюють демократичність устрою Січі (вся військова адміністрація, органи місцевої влади були виборними; під час роботи Січових рад усі козаки відкритим, демократичним шляхом висували кандидатури, обговорювали і обирали більшістю голосів та ін.).

Запорозьке військо формувалося за принципами добровільності, але відбір бажаючих був суворий. Основу війська становила піхота. Запорожці діяли найпередовішими на той час методами ведення військових операцій. Структура війська Запорозького була наступною: рада Січі, кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар, військовий осавул, військовий обозний, військовий пушкар, військовий тлумач (перекладач документів та переговорів з іноземцями), військові шафари перевозів (збирачі податків на перевозах), військовий кантаржій (зберігач ваги і міри на Січі). Бажано ознайомитись із домашнім життям козаків, які жили в Січі, зимівниках і бурдюгах. (Див.: Яворницький Д. І. *Історія запорозьких козаків*.

Т.1. – К., 1990, с. 233-241).

Висвітлюючи боротьбу українського козацтва з татаро-турецькою армією (XVI ст. – початок XVII ст.), необхідно відмітити, що Османська імперія володіла майже всіма Балканами, Угорщиною, впритул підійшла до Відня, нависла над Італією, розширивши воєнні дії по всьому Середземноморському басейну до Іспанії включно. Але найбільша загроза нависла над українськими землями в силу їх сусідства з васалом Туреччини – Кримським ханством (стало васалом в 1475 р.).

На початок 80-х років XV ст. татарська експансія розширюється і набирає рис систематичності. Татарська агресія привела до страшної руйнації краю, пограбування, фізичного знищення та захоплення в полон, а потім продаж у рабство великої маси українського населення. За приблизними підрахунками львівського історика Я.Дашкевича, протягом XV – першої половини XVII ст. втрати населення українських земель становили не менше 2-2,5 млн. осіб убитих і взятих в полон. Протидіяти чисельній, мобільній, добре організованій армії ворога було надзвичайно важко. В умовах відсутності національної державності, яка б мала взяти на себе захист власних кордонів, українське козацтво утворило своєрідний бар'єр проти татаро-турецької агресії. Козаки не лише відбивали напади, а й здійснювали далекі сухопутні та морські походи проти султанської Туреччини та Кримського ханства, руйнуючи фортеці, спустошуючи їх володіння, визволяючи своїх полонених співвітчизників.

Найбільшого розмаху козацькі походи досягли в першій чверті XVII ст., викликаючи широкий відгомін у різних країнах Європи. В 1604 році запорожці зробили успішний похід на анатолійське узбережжя Туреччини і атакували кілька міст, а через два роки захопили і зруйнували Варну – на той час одну з головних турецьких фортець на Чорному морі. В 1608 році вони зруйнували татарську фортецю Перекоп, а наступного року напали на турецькі фортеці Аккерман, Кілію та Ізмаїл. В 1614 році вперше зазнав нападу Трапезунд в Малій Азії, захоплений Синоп, а через рік козаки з'явилися під турецькою столицею Константинополем і спалили її портові причали на очах у султана та його двору. В 1616 році було здобуто і зруйновано

найстрашніший невільничий ринок у Криму – Кафу, визволено тисячі невільників.

З 1616 року походи козаків очолював знаменитий гетьман П.Сагайдачний (Конашевич), котрий уславився багатьма діяннями, зокрема походами на Москву 1618 року, особливо битвою під Хотиним 1621 року, де він з 40-тисячним козацьким військом урятував Річ Посполиту від неминучої поразки в турецько-польській війні. П.Сагайдачний з військом Запорозьким вступив до утвореної в Західній Європі Ліги християнської міліції, яка ставила своїм завданням вигнати мусульманських завоювників з Європи.

Сам П.Сагайдачний родом із с. Кульчиці (нині Самбірського району Львівської обл.), мав високу освіту, закінчивши Острозьку академію. Як уже вказувалось, для підтримки діяльності Київського братства гетьман записався до його складу разом з усім Запорозьким військом. З його допомогою була заснована братська школа, яка згодом стала колегією і поклала початок майбутній Києво-Могилянській академії. У битві під Хотиним був тяжко поранений і в 1622 р. помер. Похований у Києво-Братському монастирі.

М.Грушевський дав високу оцінку діяльності П.Сагайдачного: “В сучаснім громадянстві славим Сагайдачного, як дуже розважного, глибокого політика, що вмів поставити козаччину на службу загально народнім справам і зробив з війська козацького опору національного українського життя”. (*Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990, с. 256*).

Отже, саме героїчна боротьба українського козацтва врятувала населення українських земель від фізичного винищення та поневолення.

Слід зауважити, що козацтво не тільки захищало Україну від нападів турків і татар, але й виступало проти експансії Польщі (повстання С.Наливайка, П.Лободи, С.Кішки, К.Косинського тощо студенти опрацьовують самостійно). (*Див.: Історія України: Курс лекцій. У 2 кн. Кн 1. (Мельник Л.Г. та ін.) – К., 1991, с. 155-166*).

Виникає запитання: в чому своєрідність українського козацтва та його роль у вітчизняній історії?

Місце і роль українського козацтва у вітчизняній історії цілком унікальні, особливі, не мають аналогів в історії інших народів, у тому числі і тих, в яких були подібні формування (донські, тверські, яйцькі козаки в Росії, таборити в Чехії, гаранцери, або гранчари в Хорватії; ускоки й гайдуки в південних слов'ян, румунів та угорців та ін.).

Без перебільшення, на певному етапі історичного буття українського народу козацтво виступало провідною і організуючою силою в боротьбі за національне визволення. Ототожнення в очах зовнішнього світу термінів “українець” і “козак” також свідчило про велику репрезентативну роль останнього в історії України.

Отже, основні аспекти ролі козацтва в українській історії такі:

по-перше: протягом другої половини XV – першої половини XVII ст. саме воно відіграло вирішальну роль у господарському освоєнні півдня України;

по-друге: в конкретній історичній ситуації українських земель козацькому стану, що формувався, доводилося, окрім виробничо-трудової діяльності, займатися і військовою, виступаючи озброєною силою на захист народу від фізичного знищення і рабства внаслідок татаро-турецької агресії;

по-третє: козацтво виявило великі потенційні можливості і динамізм у процесі не лише самоорганізації власного стану, а й становлення нових, відмінних від середньовічних, суспільних відносин. Відбулась організація “козацького устрою”, що відзначався демократичністю. Політична структура козацтва у формі Запорозької Січі стала ядром боротьби за національне визволення. Навколо неї групувалися інші політичні сили суспільства (реєстрові козацькі формування, церковні братства, міські самоврядування та ін.);

по-четверте: козацтво спромоглося виробити кодекс “козацьких прав і вольностей” – неписаних етичних правил, природних прав і правових норм, що визначали його статус у суспільстві і стали притягальним ідеалом для широких верств українського суспільства;

по-п'яте: на відміну від російського українське козацтво стало виконувати також “історичну місію національного речника

українського народу, набуваючи функцій носія української державності” (оскільки російська держава існувала, то в російського козацтва такої місії і не могло бути).

### **Проблемні питання та завдання для самостійної роботи**

1. Охарактеризуйте причини і наслідки релігійного розколу в Україні та появи на її теренах Греко-католицької Церкви.
2. Чому, на ваш погляд, в той час як в Європі виникли централізовані держави, така не сформувалася в Україні?
3. В чому особливість козацького суспільно-економічного устрою?
4. Як ставилася польська адміністрація до освоєння козаками Дикого Поля?
5. Чому Запорозьку Січ ще називають і християнською республікою?
6. Що ви знаєте про звичаї, побут, символіку, військову майстерність козаків?

---

❧❧❧

**ТЕМА IV**

---

**Національно-визвольна війна українського народу.  
Гетьманство Б.Хмельницького (1648 –1657 рр.)**

---



**Мета і завдання**

Визначити причини війни, її характер, мету, рушійні сили. Засвоїти процеси визвольної війни, перемоги і невдачі козацьких військ. Дати оцінку українсько-московським відносинам, підписаним “Березневим статтям”. Розкрити історичне значення і наслідки національно-визвольної війни українського народу проти Польщі.

**План**

1. Політичне, соціально-економічне становище українських земель під владою Польщі в першій половині XVII ст. Причини війни.
2. Початок визвольної війни та перемоги козацьких військ в 1648 р. Характер, мета, рушійні сили війни. Воєнні дії в 1649 р. Зборівський трактат, його умови та значення.
3. Воєнні дії у 1650–1653 роках. Битва під Берестечком. Білоцерківська угода.
4. Українсько-московські відносини в середині XVII ст. Переяславська рада, “Березневі статті”, їх оцінка та історичне значення.
5. Історичне значення і наслідки національно-визвольної війни українського народу проти Польщі в середині XVII ст.

**Основна література**

- Історія України: нове бачення. Т. 1. – К., 1995, с. 152-184.
- Історія України. (Кер. авт. кол. Ю.Зайцев). – Львів, 1998, с. 113-123.
- Історія України: Курс лекцій. У 2 кн. Кн. 1. (Мельник Л.Г. та ін.). – К., 1991, с. 210-236.
- Кісь Я.І., Педич В.П., Шокалюк О.І. Історія України: Курс лекцій. (За ред. О.І. Шокалюка). – Івано-Франківськ, 2002,

с. 63-84.

Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990, с. 170-186.

Литвин В.М., Морвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. – К., 2002, с. 166-188.

Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2. – К., 1993, с. 10-35.

Субтельний О. Україна: історія. – К., 1993, с. 135-178.

### **Додаткова література**

Березневі статті Б. Хмельницького. // Пам'ятки України. 1991, №2.

Бойко О.Д. Історія України. – К., с. 126-139.

Грабовецький В. Західноукраїнські землі в період національно-визвольної війни 1648-1654 рр. – К., 1994.

Гетьмани України. Історичні портрети. – К., 1991.

Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В.Ю. Короля). – К., 2001, с. 129-135.

Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.

Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльність. – К., 1994.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 2. Розділ 12. – К., 1990.

У **першому** питанні плану важливо з'ясувати загальну політичну ситуацію на українських землях, що склалася в середині XVII ст. З часу Люблінської унії (1569) в Україні утверджується тяжкий соціальний, національний, релігійний гніт. Польща, реалізуючи свою імперсько-експансійну політику, поставила її народ у безправне становище.

Аналізуючи причини національно-визвольної війни, можна сказати, що українські землі в середині XVII ст. стали центром формування і загострення численних протиріч, які привели до соціального вибуху.

- У політичній сфері – українські землі проголошувались такими, що раніше належали Польщі і тепер “законно” повертались до її складу.
- У національно-релігійній сфері – проводився курс на усунення українців від участі в міському самоуправлінні, відбувалась дискримінація у сфері мови та освіти, проводилась політика на



ліквідацію православної віри.

- У соціально-економічній сфері (одна з головних причин вибуху повстання 1648 р.) – протиріччя між двома типами господарства: фільварково-панщинним, яке ґрунтувалось на праці закріпаченого селянина, та фермерським – новим по суті, яке зародилось при становленні козацького стану на півдні України.
- У військово-козацькій сфері – скасування польським сеймом (1638 р.) так званою “Ординацією Війська Запорозького реєстрового” значної частини козацьких привілеїв, що викликало серед козаків гостре невдоволення. (Скасовувалась виборність старшини; ліквідувався козацький суд; на чолі війська замість гетьмана було поставлено польського комісара; посади полковників обіймала шляхта; козацький реєстр скорочувався до 6 тис. осіб тощо).

Глибоко за змістом, переконливо розкрив причини визвольної війни Богдан Хмельницький, який стверджував: “Причиною, яка спонукала козаків піднятися війною на ляхів, було не те, що ляхи несправедливо відбирали в них села й дома, не те, що позбавляли їх земної батьківщини, не те, що обтяжували їх роботами, подібно до немилостивих фараонів (усе це ще могли б стерпіти козаки), а те, що ляхи, змушуючи козаків відступати від благочестивих догматів та приєднуватися до невірного вчення, злим юродством руйнували села й дома нетлінних душ”.

Висвітлюючи **друге** питання, слід підкреслити, що характер війни визначався метою, в якій в нерозривній єдності переплелися: національні, соціальні, релігійні аспекти, що в кінцевому підсумку й окреслили її національно-визвольний характер. Масова участь у війні представників більшості верств українського народу дає підставу визначити її як всенародну. Рушійною силою стало селянство, а лідером – козацтво, союзниками – українські ремісники, міщани, дрібна шляхта, нижче православне духовенство. Велика роль і участь у війні Б.Хмельницького (на семінарському занятті рекомендується заслухати реферат “Б.Хмельницький – організатор національно-визвольної війни проти Польщі”). Метою війни було повалення польсько-шляхетського феодального гніту, встановлення політичної, територіальної автономії в Запорозькій Січі, а на

наступному її етапі визрівала ідея створення незалежної національної держави.

Бажано відмітити, що до 1648 р. козацтво, яке стало авангардом національно-визвольної боротьби, спромоглося виробити в узагальненій формі лише ідею обмеженої автономії. В козацьких поглядах все ще переважали соціальні й релігійні інтереси над національно-політичними.

Надалі Б.Хмельницький, переосмислюючи військові події 1648 р., по-новому підходить до визначення мети боротьби. У 1649 р. він вперше в історії української суспільно-політичної думки формулює національну державну ідею: створення незалежної держави. Як вказував М.Грушевський, з початку 1649 р. програма незалежності України від Польщі не покидала голову гетьмана. Під час українсько-польських переговорів у Переяславі (лютий 1649 р.) Б.Хмельницький кілька разів наполягав на своєму намірі звільнити “з лядської неволі ... народ всієї Русі”, відірвати “від ляхів всю Русь і Україну”. Причому до складу держави мали ввійти всі етнічно українські землі “по Львів і Галич”.

Б.Хмельницький почав усвідомлювати спадкоємне право Української держави на територіальну спадщину Київської Русі, що знаходилася в складі Речі Посполитої: “І вступили б мені і Війську Запорозькому всю Білу Русь по тих кордонах, як володіли благочестиві великі князі, а ми у підданстві і у неволі бути у них не хочемо”.

Під час самостійного опрацювання лекції та рекомендованої літератури студентам необхідно дати оцінку та вказати на історичне значення переломних битв козаків у перший період війни: під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями. Наслідком цих битв та облоги Львова, Замостя, повстання в Галичині під проводом С.Височана був повний розгром польської адміністративно-політичної системи в краї. Бажано висловити свої міркування щодо думок деяких сучасних дослідників Хмельниччини (В.Смолія, В.Степанкова та ін.) про те, що виведення козацьких військ з Галичини в кінці 1648 року стало однією з політичних помилок гетьмана як державного діяча (*Див.: Історія України: нове бачення. Т. 1. – К., 1995, с. 161*).

Про повстання під проводом Семена Височана. За 300-літнє

панування на західноукраїнських землях польська шляхта не знала такого удару з боку поневолених нею. Основним ядром 15-тисячної повстанської армії були селяни Прикарпаття, яке поповнювалось також міщанами і дрібною українською шляхтою. Головним опорним центром стало містечко Отинія. В кінці 1648 року під владою С.Височана перебувала більша частина Прикарпатської землі. Однак після того, як визвольна армія Б.Хмельницького залишила Галичину (осінь 1648 року), С.Височан з частиною повстанців під натиском польських військ змушений був відступити з Покуття на Брацлавщину. Тут він у козацькому полку прославленого героя Івана Богуна продовжує боротьбу з шляхетськими військами. В 1659 році С.Височан перейшов на Лівобережну Україну, де отримав звання козацького полковника.

На початку 1666 р. його було несправедливо звинувачено у зраді (за однією з версій), що стало причиною смерті. Діяльність С.Височана вписана в героїчний літопис національної козацько-селянської боротьби. Він, за словами істориків, – “Хмельницький Галицької землі”.

Важливо дати оцінку ситуації, яка склалася в Україні в першій половині 1649 р., відновленню військових дій на західноукраїнських землях. Головне – з’ясувати зміст і суть Зборівського договору (серпень 1649 р.), наголосивши, що він був певним компромісом між Польщею та Україною і український народ здобув (уперше) національно-територіальну автономію в складі Речі Посполитої. Які ж основні положення договору?:

- Україна отримувала автономію в складі Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств;
- на території цих трьох воєводств влада належала гетьманові (з резиденцією у м. Чигирині) і козацькій старшині. Коронне польське військо не мало права тут стояти;
- чисельність козацького реєстрового війська збільшувалась до 40 тис.;
- усім учасникам повстання, зокрема шляхтичам, оголошувалася амністія;
- Митрополит Київський мав отримати місце в Сенаті;
- питання про ліквідацію церковної унії і повернення Православній Церкві захопленого в неї майна мало бути

- вирішене на наступному сеймі;
- у Києві та інших містах не мали права жити й організовувати свої школи єзуїти, заборонялось прибувати туди євреям, за винятком “купецьких справ”;
  - водночас на козацькій території зберігався шляхетський режим (шляхта могла повертатись до своїх маєтків), з тією лише різницею, що на всі адміністративні посади, до воєвод включно, король мав призначати лише православних шляхтичів (київським воєводою було призначено Адама Кисіля);
  - селяни і міщани зобов’язані були виконувати довоєнні повинності.

Зборівська угода була затверджена на початку 1650 р. Варшавським сеймом, але вона виявилася нежиттєздатною, бо не зняла суперечностей між Україною і Польщею, і боротьба запалала з новою силою.

Треба визнати, що політичні наслідки Зборівського договору, по-перше, засвідчили невдачу намірів Б.Хмельницького домогтися створення незалежної Української держави; по-друге, наочно продемонстрували ненадійність і навіть небезпеку військового союзу з Кримом; по-третє, показали ігнорування козацькою верхівкою інтересів селянства і міщанства, адже переважна більшість пунктів договору стосувалась інтересів війська Запорозького (козацтва); загальноукраїнський характер мали лише пункти про захист Православної Церкви, ліквідацію унії та амністію учасникам повстання. Це стало причиною невдоволення широких народних мас угодовською політикою козацької старшини та Б.Хмельницького і початком певного розколу серед учасників національно-визвольної війни, відкривши шлях до потужного соціального виступу низів.

І все ж у ході національно-визвольної війни розпочався інтенсивний процес ліквідації органів влади та адміністративно-територіального устрою Польщі і творення, натомість, українських державних інституцій, центральних і місцевих органів влади, закріплення територій, судових установ, армії, нової соціальної структури.

Характерними ознаками Української козацької держави, яка поступово творилась у ході національно-визвольної війни, були:

1. Політична влада – власний уряд – гетьман і старшина.

2. Територія – від р. Случ на заході до московського кордону на сході, від басейну Прип'яті на півночі до степової смуги на півдні; приблизно 200 тис. кв. км.
3. Політико-адміністративний устрій – поділ на полки і сотні; в 1650 р. – 16 полків.
4. Суд і судочинство, судова система – козаки жили за звичаєвим правом, селянство – за литовськими статутами із вилученням статей, які стосувались кріпацтва; міста жили за Магдебурзьким правом (ті, які його мали).
5. Військо – реєстр 40 тис.
6. Фінансова та податкова системи – податки йшли у військовий скарб.
7. Соціальна структура суспільства – ліквідовано стан великих і середніх землевласників; провідна роль у суспільстві перейшла до козацького стану, селянсько-козацьке землеволодіння стало основним; селянство здобуло особисту свободу; провідна роль в житті міст перейшла до українців.
8. Міжнародні відносини – активна зовнішньополітична діяльність.

Отже, підписання Зборівського договору заклало підвалини для формування української державності. За словами І.Крип'якевича, “Військовий штаб гетьмана, генеральна старшина, набрав функцій кабінету міністрів і зайнявся організацією держави. Цілу територію поділено на полки і сотні, військові старшини виконували також функції цивільної влади. Всі суди набрали козацького характеру. Всі податки і данини, що належали польській владі, надходили тепер до військового скарбу ... Хмельницький повів широку дипломатичну діяльність за кордоном. Так ступнево йшла вперед будова Української держави – на тій базі, яку забезпечував Зборівський договір”. (Крип'якевич І.П. *Історія України*. – Львів, 1990, с. 176).

Розкриваючи **третє** питання, необхідно сказати, що влітку 1651 р. між Україною і Польщею знову розпочалися бойові дії. Вирішальна битва (червень 1651 р.) відбулася під Берестечком на Волині. Чисельність обох армій була приблизно однаковою: 150-200 тис. чоловік з польського боку і 120-140 тис. козаків, яких підтримувало до 30 тис. татар. Вдалий початок бою з боку козаків давав шанси на поразку польських військ. Але у

вирішальний момент татари, не витримавши масового артилерійського обстрілу, відступили, захопивши в полон Хмельницького. Відходом козаків з поля бою командував Іван Богун, втративши чимало військ.

Після битви під Берестечком центром концентрації українських військ стала Біла Церква. Проте бої в середині вересня 1651 р. показали, що ні Хмельницький, ні поляки не мають достатньо сил для ведення військових дій. За таких умов розпочались переговори і був підписаний Білоцерківський мирний договір 28 вересня 1651 року, за яким:

- козацька територія обмежувалась тільки Київським воєводством;
- гетьманові заборонялись закордонні зносини;
- козацький реєстр зменшувався на 20 тис. чоловік;
- польські пани одержували право повертатись до своїх маєтків;
- Б.Хмельницький підпорядковувався владі коронного гетьмана тощо.

Оцінюючи Білоцерківський договір, важливо звернути увагу на те, що Б.Хмельницький розглядав його як тактичний крок на шляху до мети. Договір виявився короткотерміновим і не був ратифікований польським сеймом.

В кінці травня – на початку червня 1652 року відбулася знаменита битва під Батогом (на Вінниччині). Наслідком цієї битви був повний розгром 20-тисячної польської армії. Ця битва увійшла в історію як зразок знищення оточеної армії ворога.

Слід звернути увагу на політичні наслідки Жванецької кампанії (жовтень 1653 р.), згідно з якою більшість здобутків визвольної боротьби були втрачені, навіть автономія, не говорячи про перспективи незалежності України. У зв'язку з таким несприятливим перебігом подій гостро постала проблема пошуку військово-політичної допомоги ззовні.

Важливо зрозуміти і довести, чому необхідним був союз із Москвою в 1654 році (четверте питання плану). До цього спонукали важкі обставини, в яких опинилась Україна:

- важке становище економіки (внаслідок воєнних дій на Правобережжі було знищено понад 100 міст і містечок);
- значне знелюднення в результаті воєнних дій та епідемій чуми і холери в 1652- 53 рр.;

– довготривалість боротьби породжувала в населення зневіру в можливості досягти перемоги власними силами тощо.

Виникає запитання: чому Хмельницький віддав перевагу союзу з Росією? Це зумовлювалося дією кількох чинників:

1. Приналежністю до одного й того самого православного віросповідання.
2. Близькістю мови і культури.
3. Відносною військово-політичною слабкістю Росії порівняно з Османською імперією, що давало надію на збереження Україною свого державного статусу.
4. Росія мала територіальні суперечки з Польщею, і об'єктивно це робило Московську державу союзником у боротьбі з Польщею тощо.

Відповідну оцінку цій проблемі дав сам Б.Хмельницький, виступаючи на Переяславській раді 8 січня 1654 року:

“Сьогодні ізликано (скликано – *авт.*) велику прилюдну раду на те, щоб ви вкупі з нами обібрали собі державця з чотирьох, кого самі волитимите. Перший – царь Турецький, другий – хан Кримський, третій – король Польський і четвертий – царь Московський. Вибірайте, якого вподобаете. Царь Турецький – бусурмен; усі ви знаєте, яке лихо терплять під ним православні Греки. Хан Кримський – теж бусурмен; з ним ми завели приятнь, але чого натерпілись через те, якої біди зазнали, ви добре знаєте: неволя і ріки крови християнської. Про утиски від польських ханів нема чого й балакати. Царь Московський – одного з нами обряду, одної грецької віри, – він зглянувся на наше шостилітнє бланання. Крім його царської руки, ми не знайдемо затишного пристановища. Полюбимо ж його щиро! А хто не хоче нас послухати, нехай іде, куди хоче, – шлях вільний”. (*Див.: Аркас М.М. Історія України – Русі. – К., 1990, с. 204*).

Доцільно підкреслити, що ніякого письмового договору в Переяславі не було укладено, там були усні переговори, які носили декларативний характер і не мали ніякої юридично-правової сили. Прагнучи узаконити статус Української козацької держави, її внутрішню автономію, змусити Росію взяти на себе зобов'язання щодо надання Україні військової допомоги, козацька делегація в березні 1654 року поїхала до Москви. Вона повезла грамоту Б. Хмельницького до царя і проект договору,

який містив 23 пункти (т.з. “Просительні статті”). На думку українського історика і юриста А. Яковліва, в проекті “гарантувалася повнота внутрішньої автономії держави й усувалось будь-яке втручання влади московського царя у внутрішні справи України”. Умови договору 1654 р. містяться в двох різних за формою актах: 11-ти статтях від 21 березня і узагальнюючій царській жалуваній грамоті гетьманові і війську Запорозькому від 27 березня. З боку України договір було викладено у формі “чолобитної”, а з боку Росії – у формі “жаловання”, тобто царських указів. За своєю суттю договір був угодою двох держав.

Основні статті договору:

1. Верховною владою і головою Української держави був гетьман, який обирався на козацькій раді; царя мали лише сповіщати про вибори.
2. Підтверджувалась теза про незалежність від царського уряду війська Запорозького у сфері судочинства.
3. Москві не було дозволено збирати податки, вона лише приймала частину зібраного військовим скарбом. Царський уряд мав платити “жаловання” війську Запорозькому, якщо використовував його за межами України.
4. Царський воєвода з військом (3 тис.) мали розташовуватися в Києві, не втручатись у внутрішні справи України і утримуватись власним коштом.
5. Москва наклала деякі обмеження на дипломатичні зносини з іншими державами, зокрема з Туреччиною і Польщею.
6. Більшість статей договору були присвячені військовим проблемам (засоби утримання генеральної та полкової старшини, військової гармати, армії в 60 тис. козаків).

Слід додати, що оригінал договору 1654 р. досі не знайдено, є лише копії та чернетки, що зберігаються у фондах Посольського приказу Центрального державного архіву давніх актів у Москві.

Даючи історико-юридичну оцінку договору 1654 р., слід сказати, що серед істориків спектр тлумачень цієї угоди надзвичайно широкий, зокрема:

– “персональна унія” (незалежні держави, що мають власні



- уряди, але визнають владу одного монарха);
- васальна залежність України від Росії;
  - автономія України у складі Росії;
  - конфедерація двох держав, спрямована проти зовнішнього ворога;
  - військовий союз між Україною і Росією;
  - возз'єднання українського і російського народів тощо.

Можна погодитись з оцінкою відомої дослідниці цієї проблеми О.Апанович, що договір не був “для України ні трагедією, ні ганьбою”. Цілком очевидно, що кожна із сторін вбачала в договорі засіб для реалізації власних цілей.

Значення договору полягає в наступному:

1. В міжнародному плані він засвідчив юридичну форму відокремлення й незалежність Козацької України від Речі Посполитої.
2. Договір служив правовим визнанням Росією внутрішньополітичної суверенності Української держави.

Формально договір проіснував до 1658 року, коли І.Виговський, уклавши Гадяцьку угоду з Польщею, намагався розірвати відносини з Москвою. З боку Росії в результаті укладення Андрусівської угоди (1667 р.) було віроломно порушено українсько-московський договір 1654 року.

Для розкриття **п'ятого** питання плану необхідно дати оцінку основним подіям національно-визвольної війни, показати її доленосний характер для майбутнього України, те, що героїчна боротьба нашого народу за свою державу в минулому і сьогодні є невичерпним джерелом натхнення в розбудові сучасної Української держави (самостійно).

### **Проблемні питання та завдання для самостійної роботи**

1. Підберіть факти, які свідчать про тяжкий економічний, соціальний, національний, релігійний гніт українського народу з боку Польщі в середині XVII ст.
2. Як Б.Хмельницький оцінював причини й характер визвольної війни українського народу 1648-1657 рр.?
3. Чому Б.Хмельницький пішов на перемир'я з Польщею і укладання Зборівського договору?

4. Назвіть ознаки формування Української козацької держави в період визвольної війни.
5. Продумайте альтернативний варіант дій Б.Хмельницького в роки визвольної війни і їх можливі наслідки для України (наприклад: похід на Варшаву в 1648 році, відмова від Зборівської угоди; відмова від союзу з Москвою).
6. Дайте історико-юридичну оцінку договору 1654 року та розкрийте його історичне значення.

---

❧❧❧  
**ТЕМА V**

---

**Соціально-економічний розвиток і політичне  
становище України в другій половині XVII століття.**

**Руїна**



**Мета і завдання**

Обґрунтувати причини поступової втрати Україною своєї автономії в другій половині XVII ст. та боротьби за збереження своїх прав. Висвітлити причини спалаху громадянської війни, глибокої кризи, що увійшла в історію Вітчизни під назвою Руїна.

**План**

1. Україна після смерті Б. Хмельницького. Перегляд Росією “Березневих статей”:
  - а) боротьба за збереження прав України. Державна програма І.Виговського;
  - б) гетьманство Ю.Хмельницького.
2. Поділ України. Руїна. Гетьманство П.Тетері та І.Брюховецького.
3. Державно-правовий статус України в складі російської держави. Дальше обмеження її автономії. Д.Многогрішний, І.Самойлович.
4. Соціально-економічне і політичне становище Правобережжя. Гетьманство П.Дорошенка.

**Основна література**

Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990, с. 320-353.

Історія України: нове бачення. Т. 1. – К., 1995, с. 184-218.

Історія України. (Кер. авт. кол. Ю.Зайцев). – Львів, 1998, с. 123-134.

Крип’якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990, с. 186-208.

Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2. – К., 1993, с. 36-50.

Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія

України. – К., 2002, с. 188-212.

Субтельний О. Україна: історія. – К., 1993, с. 178-202.

### Додаткова література

Антонович В. Петро Дорошенко // ж. Україна, 1990, №33.

Гетьмани України. Історичні портрети. – К., 1991.

Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В.Ю. Короля). – К., 2001, с. 142-150.

Кісь Я.І., Педич В.П., Шокалюк О.І. Історія України: Курс лекцій. (За ред. О.І. Шокалюка). – Івано-Франківськ, 2002, с. 84-94.

Сергійчук Д. До і після Переяславської Ради // Наука і суспільство, 1990, №1.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 2. Розд. 13-26. – К., 1990.

Відповідь на **перше** питання плану слід розпочати з висвітлення основних причин поступової втрати Україною своєї незалежності: імперська політика Росії та наддержавницька позиція української старшини, які в своїх діях керувались особистими інтересами.

Після смерті Б.Хмельницького (6 серпня 1657 р.) козацька старшина обрала спочатку регентом, а згодом і гетьманом України сподвижника Хмельницького, генерального писаря Івана Виговського. Він став гетьманом у вкрай складний час. Вже на початку правління Виговський зумів укласти вигідний для України договір зі Швецією, яка визнавала українські кордони від Вісли та Березини. Проте всередині країни авторитет Виговського був невисокий. Крім того, він припустився ряду прикрих помилок, які призвели до утворення опозиції його владі:

1. Недооцінив незворотність і глибину соціально-економічних змін, які відбулися в ході національно-визвольної війни, і вважав можливим часткове відновлення старих шляхетських порядків.
2. Намагався опертися в своїй політиці на шляхту, недооцінюючи новоутворену провідну верству – козацьку старшину.
3. Нехтував традиційними “свободами і вольностями”

городового і запорозького козацтва тощо.

Все це викликало глибокі протиріччя між Гетьманським урядом і Запорозькою Січчю, яка відображала демократичні тенденції українського суспільства. Опозиційний рух проти І.Виговського очолили полтавський полковник М.Пушкар і кошовий Запорозької Січі Я.Барабаш. Їх підтримала Москва, яка, керуючись імперським принципом “розподіляй і володарюй”, користалася складною ситуацією в Україні. У цій обстановці Виговський і частина старшини зрозуміли, що Москва не може бути союзником України, бо єдина мета царизму – перетворити Україну на звичайну провінцію, значно обмежити її права. Численні порушення Москвою “Березневих статей” посилили позиції прихильників встановлення союзу з Польщею. Внаслідок переговорів між Україною і Польщею 16 вересня 1658 у м. Гадячі було укладено договір. Його зміст коротко можна звести до таких положень:

1. У Речі Посполитій утворювалась третя складова частина федерації – Велике Князівство Руське (з Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств).
2. Верховна влада, як цивільна, так і військова, належала гетьману, якого обирали пожиттєво.
3. Законодавчу владу мали виконувати національні збори.
4. Самостійними передбачалися фінанси, включаючи карбування монет.
5. Військо мало налічувати 30 тис. реєстрових козаків і 10 тис. найманців.
6. Православна віра урівнювалась в правах з католицькою; унія скасовувалась; митрополит і чотири єпископи отримували місця в сенаті.
7. Заборонялись будь-які контакти і зв'язки князівства з іноземними державами.
8. В Україні засновувались два університети та інші навчальні заклади, а також друкарні.

Тобто польські політики в деяких пунктах Гадяцького договору пішли на визнання елементів української державності. Однак у принципових питаннях виявили давню непоступливість: не погодились на державну рівноправність, а надали обмежену автономію лише для самої Наддніпрянщини.

Як відомо, на переговорах з української сторони ставилися домагання, щоб було утворене Велике князівство Руське на зразок Великого князівства Литовського, щоб до його складу входили також західноукраїнські землі (Волинське, Подільське, Руське та Белзьке воєводства і Пінський та Мстиславський повіти), щоб воєводами та каштелянами були православні, щоб козацьке військо налічувало 60 тис. (без урахування найманого). Але всі ті домагання з боку поляків були відкинуті.

Як вказують українські історики Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г., прагнення І.Виговського та його найближчого оточення створити з України державу європейського взірця під протекторатом польського короля, але з усіма ознаками суверенної держави, прагнення розбудувати державу, перевівши козацьке звичаєве право на типові для Європи рейки аристократичної або напіваристократичної республіки, було їх заслугою, а водночас і помилкою, бо народ до таких перетворень не був готовий і не зрозумів їх. (*Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. – К., 2002, с. 192*).

Не можна не погодитись також з істориком І. Крип'якевичем, який, даючи оцінку гетьманству І.Виговського, писав: “Єднаючися з Польщею, Виговський знехтував здобутки національної революції, що знайшли свій вислів у козацькій устрої, – він намагався змінити його і створити шляхетську Україну, – на зразок шляхетської Польщі. Це ввело його в конфлікт не тільки з народними масами, але і з старшиною, що в козацьких формах добачала найвищі цінності”. (*Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990, с. 194*).

Однак цей договір так і не був реалізований, хоч польський сейм його ратифікував. За влучним висловом польського дослідника З. Вуйцика, Гадяцька угода залишалась “мертвим паперовим документом”.

Отже, плани І.Виговського зазнали краху. Навіть велика перемога над московським військом під Конотопом (липень 1659 р.) не могла врятувати ситуацію. Гадяцька угода, союз з Польщею не могли задовольнити ні козаків, ні селян, ні старшину. Широком народним масам такий різкий поворот у зовнішньополітичній орієнтації в бік Польщі, з якою з 1648 року

йшла кривава боротьба, був незрозумілим. Усвідомлюючи масове несприйняття його політичного курсу, І.Виговський склав булаву на козацькій раді в Германівці на Київщині (вересень 1659 р.).

Слід зазначити, що намагаючись уникнути громадянської війни та територіального розколу, козацька старшина знову проголошує гетьманом Юрія Хмельницького.

В Переяславі (27 жовтня 1659 р.), в оточенні російських військ, він був змушений підписати новий договір, який обмежував “Березневі статті” 1654 р. Згідно з цим документом:

- переобрання гетьмана мало здійснюватися лише з дозволу царя;
- гетьман не мав права самостійно призначати і звільняти полковників, виступати в похід без царського дозволу;
- заборонялися відносини з іншими країнами;
- царські воєводи з військом мали право розташовуватись у Переяславі, Києві, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані;
- Київська митрополія підпорядковувалася московському патріархату тощо.

Ю.Хмельницький недовго гетьманував під владою Росії і вже наступного 1660 р. під час походу на Правобережжя під Слободищами перейшов на бік поляків. Польща погодилась на відновлення в цілому Гадяцького трактату, але без будь-якої згадки про “Велике Князівство Руське”. Найтрагічнішим наслідком Слободищенського договору (18 жовтня 1660 р.) став початок територіального розколу України (лівобережні козацькі полки, де перебували російські війська, зберегли вірність цареві). Україна поділилася на Лівобережну і Правобережну.

У січні 1663 р. Ю. Хмельницький склав булаву і постригся в ченці. Формальним приводом для цих дій були його молодість, хворобливість, слабохарактерність. Реальними ж причинами – погіршення геополітичного становища держави:

- посилення соціального протистояння в суспільстві;
- боротьба елітних груп за владу;
- слабка підтримка ідеї спадкової монархії тощо.

Після Ю.Хмельницького гетьманом на Правобережній Україні був обраний П.Тетеря, а на Лівобережжі –

І.Брюховецький. Як влучно оцінює цей період історик О.Субтельний, “доба Руїни сягнула свого апогею”.

При розкритті **другого** питання слід висвітлити основні причини Руїни:

- розкол серед старшини – правлячої верстви українського суспільства;
- посилення антагонізму між різними станами українського населення;
- слабкість гетьманської влади, не здатної консолідувати народ;
- боротьба геополітичних інтересів Російської, Турецької імперій, Речі Посполитої тощо.

Можна виділити такі характерні ознаки Руїни:

- загострення соціальних конфліктів як наслідок соціального егоїзму старшини, її зловживань, намагання реанімувати старі шляхетські порядки, ігнорування соціально-економічних інтересів не лише селян, а й простих козаків;
- початок громадянської війни, що вела до розколу України за територіальною ознакою;
- поява у свідомості певної частини політичної еліти небезпечної тенденції – відмови від національної державної ідеї, повернення до ідеї автономізму;
- жорстока боротьба за владу, зокрема за гетьманську булаву. Як наслідок Україна одночасно мала двох, а то й трьох–чотирьох гетьманів (П.Дорошенко, П.Суховій, М.Ханенко, Д.Многогрішний), які ворогували між собою і в своїй політиці орієнтувалися на різні країни;
- поступове зменшення конструктивності і все більш деструктивний характер дій Запорозької Січі (небажання підпорядкуватися гетьманській владі тощо).

В добу Руїни сталася трагедія розчленування українських земель між Польщею і Росією, які у 1667 р. уклали між собою Андрусівський договір про перемир'я на 13,5 року. За цим договором:

- Російській державі поверталися Смоленськ і Сіверська земля;
- Україна поділялася на дві частини по Дніпру – Лівобережжя залишалося за Росією, Правобережжя, крім Києва, знову переходило під владу Польщі;



- Київ з прилеглими містечками і селами на два роки залишався за Росією, а потім мав відійти до Речі Посполитої. У пункті про Київ царський уряд зробив низку застережень, які давали можливість назавжди залишити це місто за Росією;
- Запорожжя за договором мало бути під владою обох держав і допомагати їм під час війни. Фактично Запорожжя підлягало лише Росії.

Отже, Україна зникає як суб'єкт міжнародної політики і стає розмінною монетою в політичній грі її агресивних сусідів, об'єктом їхньої колонізації. Правда, на Лівобережжі в складі Російської держави ще збереглась обмежена внутрішня автономія. Кожен новообраний гетьман укладав окремий договір (статті) з московським урядом, який значно обмежував “Березневі статті” 1654 р.

Даючи характеристику гетьману Лівобережжя Івану Брюховецькому (1663-1668), слід сказати, що він займав відверто промосковські позиції і неодноразово висловлювався за ліквідацію гетьманату та утворення з його земель князівства на чолі з царевичем Федором. У 1665 р. Брюховецький першим із гетьманів у супроводі майже 500 козаків здійснив подорож до Москви, де йому дарували титул московського боярина і знайшли дружину зі знатного боярського роду. (Див.: *Субтельний О. Україна: історія.* – К., 1993, с.191). Він у відповідь підписав угоду – “Московські статті” (11 жовтня 1665 р.), яка ще більше обмежувала українські права:

- майже всі великі міста України ставилися під російський контроль;
- царським урядникам дозволялося збирати податки з українських селян і міщан;
- давалася згода на призначення Москвою митрополита Української Православної Церкви;
- вибори гетьмана мали відбуватися у присутності царських посланців, а сам новий гетьман тепер повинен був їхати за підтвердженням до Москви;
- гетьман позбавлявся права надавати містам самоврядування; Магдебурзьке право надавалося царською жалуваною грамотою;

– збільшувалися гарнізони царських військ у Києві, Чернігові, Переяславі й Ніжині тощо.

Московські статті були важким ударом для української державності.

Така політика Брюховецького викликала масове незадоволення серед різних верств українського населення. Навіть представники церковних верхів і серед них ті, хто раніше підтримував промосковську орієнтацію, відкрито протестували проти посилення московських впливів. Але найбільше обурення серед українців викликав Андрусівський договір. Невдалі спроби Брюховецького припинити колонізаторську політику Росії спричинили падіння його політичного авторитету, а в 1668 р. козаки вбили свого гетьмана.

Щодо гетьмана Павла Тетері (1663-1665) – на Правобережній Україні, то він був одним із визначних дипломатів в урядах Б.Хмельницького, І.Виговського, Ю.Хмельницького. Походив зі шляхетського роду, мав добру освіту. Брав участь у написанні “Березневих статей”, Гадяцької угоди, Слободищенського трактату. На початку свого гетьманування був прихильником відновлення єдності козацької України. Проте Правобережжя територіально було міцно прив’язане до Польщі, і це вимагало (певною мірою) від Тетері демонструвати свою лояльність польському уряду. За цих обставин він взяв участь у поході Яна II Казимира на Лівобережну Україну, намагаючись об’єднати її під зверхністю польського короля. Проте похід закінчився невдачею, до того ж на Правобережжі 1664-1665 рр. вибухнуло повстання місцевого населення проти польської шляхти. В цій обстановці П.Тетеря зрікається гетьманства та втікає до Польщі.

**Третє** питання плану. У роки козацької доби – Хмельниччини у процесі розгортання національно-визвольних змагань (1648-1657) у середовищі козацької еліти вперше в історії української суспільно-політичної думки (як уже визначалось у попередній темі) сформувались погляди від ідеї козацького автономізму до суверенної незалежної держави. Після взяття під контроль значної частини українських земель та ліквідації в них польської адміністрації постало питання про

власну національну державність. Треба було здійснювати керівництво економічним життям, правопорядком, захистом населення на території України.

За часів Б.Хмельницького територія Української держави охоплювала майже 200 тис. кв. км (Лівобережжя, частину Правобережжя та Степу), де проживало понад 3 млн. чоловік. В основі адміністративного поділу лежала структура козацького війська. Територія держави поділялася на полки та сотні (в 1650 р. налічувалось 20 полків). Формально основним органом влади була Військова (Генеральна) рада. Проте вона не була постійно діючою; гетьман частіше скликав старшинську раду, до якої незабаром перейшла вся повнота влади в державі.

Гетьман був главою і правителем України. Він очолював уряд і державну адміністрацію, був головнокомандувачем, скликав ради, відав фінансами, керував зовнішньою політикою, видавав загальнообов'язкові для всіх нормативні акти – універсали. Система органів публічної влади мала три рівні: генеральний, полковий і сотенний. Найвища влада у державі належала генеральному урядові; на місцях управляли полкові та сотенні уряди. Фінансову сферу держави гетьман спочатку контролював особисто, а з 1654 р. була введена посада гетьманського підскарбія.

Гарантом розбудови Української держави стала національна армія, яка сформувалась за організаційними принципами Запорозької Січі. Її ядро становило реєстрове та запорозьке козацтво. Українська держава доби Хмельниччини формувалася на двох засадах – демократії та авторитаризму, які часто вступали між собою у протиріччя; встановлення спадкового гетьманату – тенденція до переростання гетьманської влади у монархічну.

Слід звернути увагу на соціально-економічну політику Б.Хмельницького та уряду Української держави. На визволених землях відбувався процес ліквідації великого феодального землеволодіння, фільварково-панщинної системи господарства та кріпацтва й утвердження козацької власності на землю.

Українська держава активно діяла на міжнародній арені: встановила дипломатичні контакти з Росією, Туреччиною, Кримським ханством, Молдавією, Швецією та іншими

державами.

Даючи оцінку гетьману Лівобережжя Дем'янові Многогрішному (1668-1672), необхідно сказати про його вірність цареві. Однак він домогся від Москви обмеження перебування російських військ в українських містах. В березні 1669 р. з Росією були підписані так звані Глухівські статті, які хоч і поступалися “Березневим статтям” Хмельницького, проте до певної міри відновлювали автономію Лівобережної України: податки мали збирати представники гетьмана; реєстрове військо становило 30 тис. і отримувало певну платню з місцевих коштів; запроваджувалося й окреме наймане (компанійське) військо з тисячі козаків.

Крім часткового відновлення автономії, втраченої його попередником, Многогрішний намагався встановити на Лівобережжі правопорядок. Проте фатальними недоліками гетьмана були нетактовність і невміння порозумітися із старшиною. Це стало причиною змови проти нього козацької верхівки, яка в доносах цареві звинувачувала Многогрішного в таємних зв'язках з П.Дорошенком. Цар піддав гетьмана тортурам і заслав до Сибіру.

Аналізуючи гетьманство Івана Самойловича (1672-1687), слід вказати, що, на противагу Д.Многогрішному, він намагався підтримувати добрі стосунки зі старшиною. Щедро роздавав їй землі, а також створив корпус молодих офіцерів (переважно з синів старшини), чим сприяв формуванню старшинських династій на Лівобережжі.

Однак ухвалені на раді “Конотопські статті” (червень 1672 р.), які в основному повторювали “Глухівські статті”, далі обмежували владу гетьмана. В них, зокрема, вказувалось:

- гетьману заборонялося без ради зі старшиною писати до іноземних госуларів, і особливо до гетьмана П.Дорошенка;
- гетьману заборонялося без ради зі всією старшиною судити генеральну старшину, а також увільняти з “урядів”;
- не було положення про необхідність присутності представників Гетьманщини на з'їзді послів при обговоренні справ, що стосувалися України, та ін.

У зовнішній політиці гетьман намагався поширити свою владу на всю Україну. Найщасливіший момент у кар'єрі

Самойловича настав, коли П. Дорошенко склав перед ним булаву (1676 р.), після чого він став величати себе “гетьманом обох берегів Дніпра”.

Проте ударом по надіях Самойловича об’єднати Україну стало підписання у 1686 р. так званого “Трактату про вічний мир” між поляками та росіянами. У 1687 р. Самойлович був звинувачений російськими воєводами за провал походу на Крим, внаслідок чого гетьман був скинутий і засланий до Сибіру.

Розгляд **четвертого** питання плану вимагає поглибленої характеристики соціально-економічного та політичного становища Правобережжя в другій половині XVII ст. (посилення феодално-кріпосницького визиску українського селянства; панщинно-фільварочне господарство тощо). Примусове окатоличення і полонізація місцевого люду стали нормою поведінки шляхетської Польщі. На українських землях польський уряд запровадив свої закони, суд, органи влади, адміністративно-політичний устрій. Крім того, тяжке становище українського народу погіршилось внаслідок численних нападів турецько-татарських орд в другій половині XVII ст.

Петро Дорошенко (обраний гетьманом 1665 р.) був яскравим представником національно-патріотичних сил, котрі намагалися зупинити руйнівні тенденції в суспільстві, об’єднати українські землі в єдину соборну державу. Він стає на шлях обмеження впливу Польщі, а надалі – до відвертого розриву з нею; здійснює кілька реформаторських кроків:

- створює постійне наймане військо (так звані сердюцькі полки), щоб забезпечити незалежність від козацької старшини;
- покінчив як з отаманством старшин, так і з практикою скликання чорних рад;
- відновив принцип призначення полковників і, очевидно, сотників;
- проводить на кордоні нову митну лінію, розпочинає випуск власної монети;
- активно заселяє спустошені землі Правобережжя;
- чи не єдиний серед гетьманів усвідомлював значущість існування національної Церкви для утвердження самостійності України;

– у соціально-економічній сфері проводив політику утвердження козацького типу господарства, визнання соціальних завоювань селянства та недопущення до маєтків шляхти.

Варто зазначити, що після Андрусівської угоди, за якою Україна була поділена між Росією і Польщею, Дорошенко посилює боротьбу за об'єднання України. Зміцнивши свої позиції на Правобережжі, він разом з військом переходить на лівий берег Дніпра. Після вбивства козаками І.Брюховецького у червні 1668 р. проголошений гетьманом обох берегів Дніпра. Це був час найбільшого тріумфу П.Дорошенка.

На жаль, успіх не був тривалим. Польський наступ на Правобережжя, проголошення запорожцями гетьманом П.Суховія, якого підтримали кримські татари, а згодом поява М.Ханенка, якого підтримувала Польща, врешті, наступ російських військ на Лівобережжі вкрай ускладнили становище гетьмана. Ця обстановка позбавила його всіляких альтернатив, посиливши протурецьку орієнтацію.

У 1675 році ситуація стає критичною: гетьман втрачає підтримку мас, його авторитет падає. У вересні 1676 року П.Дорошенко склав свої повноваження на користь І.Самойловича.

Як слушно зауважив історик В. Антонович, “незважаючи на свої політичні помилки й невдачі, серед сучасних йому козацьких провідників являє Дорошенко відрадне явище: не дрібний егоїзм, не змагання до наживи й особистих вигод керували цим гетьманом: він щиро дбав про добро рідного краю...” Якраз усе це і дало підстави назвати П. Дорошенка “сонцем Руїни”.

Після гетьманства П.Дорошенка Правобережна Україна втратила рештки своєї політичної самостійності. Згідно з Бахчисарайським договором (1681 р.), “Трактатом про вічний мир” (1686 р.) сусідні держави поділили між собою Правобережжя.

Бахчисарайський договір (13 січня 1681 р.) про 20-річне перемир'я був укладений між Росією з одного боку, і Туреччиною та Кримським ханством – з другого. Основні положення:

– умовним кордоном між державами вважалась р. Дніпро;

- Туреччина та Кримське ханство визнавали приєднання Лівобережної України до Росії, а також владу Російської держави над Запорозжям;
- Київ та навколишні містечка з прилеглими до них селами на Правобережжі також визнавались за Росією;
- південна Київщина, Брацлавщина і Поділля залишались під владою Туреччини;
- татарські орди могли вільно кочувати в південних степах України;
- татарський султан та кримський хан зобов'язувалися не допомагати ворогам Росії.

Бахчисарайський договір зміцнив міжнародне становище Росії й примусив дипломатію Польщі змінити свою політику.

Слід відмітити, що під впливом невдач з Туреччиною уряд Речі Посполитої погодився на укладення миру з Російською державою. 6 травня 1686 р. між цими державами був підписаний договір під назвою “Трактат про вічний мир”.

Згідно з договором:

1. Річ Посполита остаточно визнавала приєднання Лівобережної України до Росії.
2. Річ Посполита остаточно відмовилась на користь Росії від Києва з навколишніми землями.
3. До складу Росії навечно входило також Запорозжя.
4. Більша частина Правобережної України (Київщина, Волинь, Брацлавщина) входила до складу Речі Посполитої.
5. Гарантувалось вільне віросповідання православному населенню.
6. Російська держава і Річ Посполита вступили у воєнний союз і мали спільними силами боротися проти Туреччини і Кримського ханства.

Фактично умови договору означали розрив обома країнами раніше укладених договорів з Туреччиною.

Отже, в кінці 17 ст. в часи “Руїни” українські землі були повністю розчленовані і захоплені іноземними державами – Росією, Річчю Посполитою, Туреччиною та Кримським ханством.

Досить влучно оцінив цей період історії України В.Винниченко: “Читати українську історію треба з бромом – до

того це одна з нещасних, безглузвих, безпорадних історій, до того боляче, досадно, гірко, сумно перечитувати, як нещасна, зацькована, зашарпана нація тільки те й робила за весь час свого державного (чи, вірніше, півдержавного) існування, що одумзалася (огризалася – *авт.*) на всі боки: од поляків, руських, татар, шведів. Уся історія – беззупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарищ, голоду, набігів, військових переворотів, інтриг, сварок, підкопування ... “. (*“Галицька старовина”, 1990, № 4, с. 5*).

### **Проблемні питання та завдання для самостійної роботи**

1. Союз з Б. Хмельницьким і прийняття України під свій протекторат означали для Росії війну з Польщею. Чому московський цар пішов на цей крок?
2. Чому гетьман І. Виговський прагнув до федерації з Польщею?
3. Дайте порівняльні характеристики Гадяцького трактату і “Березневих статей”. В чому їх відмінність і перевага?
4. Які наслідки мала доба Руїни для української землі?
5. Дайте оцінку Бахчисарайському договору та “Трактату про вічний мир”.



---

❧❧❧

**ТЕМА VI**

---

**Україна в кінці XVII – першій половині XVIII століття.  
Гетьманство І.Мазепи**

---



**Мета і завдання**

Розкрити прагнення народних мас Правобережжя возз'єднатися з Лівобережною Україною. Дати оцінку гайдамацького і опришківського рухів. Висвітлити історичний період гетьманства І. Мазепи, його спробу визволити Україну від гніту російського царизму. Розкрити суть Конституції П.Орлика.

**План**

1. Визвольна боротьба під проводом С.Палія, С.Самуся, А.Абазина, З.Іскри. Початок гайдамацького та опришківського рухів, їх історичне значення.
2. Гетьманство І.Мазепи. Внутрішня і зовнішня політика.
3. П.Орлик і його Конституція. Оцінка гетьманства І.Скоропадського, П.Полуботка, Д.Апостола.

**Основна література**

Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990, с. 367-386.

Історія України: нове бачення. Т. 1. – К., 1995, с. 219-262.

Історія України. (Кер. авт. кол. Ю. Зайцев). – Львів, 1998, с. 134-144.

Історія України (За ред. Б.Д. Лановика). – К., 1999, с. 100-126.

Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, с. 208-222.

Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. – К., 2002, с. 221-225, 238-242.

**Додаткова література**

Борщак І., Мартель Р. Мазепа І. – К., 1991.

Грабовецький В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства в XVI-XIX ст. – Львів, 1966.

Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В.Ю. Короля). – К., 2001, с. 152-164.

Іванченко Р. Історія без міфів. – К., 1996, с. 132-156, 316-323.

Кісь Я.І., Педич В.П., Шокалюк О.І. Історія України: Курс лекцій. (За ред. О.І. Шокалюка). – Івано-Франківськ, 2002, с. 92-101.

Різниченко В. Пилип Орлик (гетьман–емігрант), його життя і діяльність. – К., 1991.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 3. Розд. 10-21. – К., 1993.

Розкриваючи **перше** питання, слід підкреслити, що після “Трактату про вічний мир” (1686 р.) Правобережжя було надзвичайно понижене і польський уряд змушений був відновити козацтво з метою колонізації і заселення краю. Поселенці ж організували своє життя за козацькими звичаями, створили полки і сотні. Прагнення народних мас Правобережжя возз’єднатися з Лівобережною Україною стало головною причиною антифеодального визвольного руху, рушійною силою якого, як і раніше, були селяни і козаки. Визвольну боротьбу правобережного козацтва очолили полковники – С.Палій, С.Самусь, А.Абазин, З.Іскра.

Сформовані ними у Фастові, Брацлаві, Корсуні полки розпочали визволення Правобережної України від польської шляхти. На звільненій території влада переходила до рук старшинської адміністрації – полковників і сотників, сільських і міських отаманів.

В той же час у 1690 р. польський уряд направив свої військові сили на Фастів та інші опорні пункти козацьких військ Правобережжя. Протягом жовтня-грудня Фастів перебував в оточенні польсько-шляхетських військ. Рішучий опір козаків і всього населення примусив польське військо відступити.

У лютому 1694 р. козаки під Іванковом (Київщина) розгромили польські передові сили.

У червні 1699 р. Варшавський сейм ухвалив постанову про ліквідацію козацьких полків у Київському та Брацлавському воєводствах, мотивуючи це тим, що після припинення війни з Туреччиною відпала потреба утримувати козацькі полки на

Правобережжі. Але козацька старшина не виконувала це рішення.

Для успішної протидії каральним військам козаки в листопаді 1702 р. визволили Білу Церкву – форпост польського панування на Правобережжі. Проте уряд шляхетської Польщі не хотів змиритися з втратою впливу на Правобережній Україні. У січні 1703 р. 15-тисячне каральне військо вторглося на Поділля, а потім на Волинь, Брацлавщину, де повстанці зазнали великих втрат.

На початку 1704 р. Самусь та Іскра зробили чергову спробу перейти з козацьким військом, населенням Правобережжя під протекторат Російської держави. Результатом переговорів із представниками царського уряду було визнання І.Мазепи гетьманом “обох берегів Дніпра”.

Необхідно проаналізувати причини протистояння С.Палія та І.Мазепи, його наслідки для долі України. (*Самостійно; див.: Борщак І., Мартель Р. І.Мазепа. – К., 1991, с. 47-49*).

Акцентуючи увагу на гайдамацькому русі, треба сказати, що основна причина його полягала в тому, що народні маси, серед яких ще жили традиції козацької волі, не хотіли коритися владі панів і зі зброєю в руках виступали проти поневолення. Учасниками гайдамаччини були переважно незаможні селяни, наймані робітники, дрібна шляхта та нижче духовенство. Гайдамаки діяли невеликими загонами, застосовуючи тактику партизанської боротьби, несподівані напади і стрімкі рейди на панські маєтки. Особливо активізувались дії гайдамаків в 1734-1738 рр. на Правобережжі – Брацлавщині, Київщині, Волині, Поділлі під проводом Верлана, Гриви, Медведя тощо.

Перший вибух гайдамацького повстання стався в 1734 р., коли царська армія увійшла на Правобережжя, щоб підтримати кандидатуру Августа III на польську корону.

В 1750 р. гайдамацький рух спалахнув з новою силою, проте неспроможність створити цілісну організацію, а також відсутність плану дій, слабка озброєність спричинили поразку повстання.

Отже, гайдамацький рух за своїм характером був антифеодальним, антипольським, антишляхетським.

Висвітлюючи опришківський рух у Галичині та на Закарпатті,

варто відзначити причини його виникнення: експлуатація селянства, національний гніт. Опришківство було невід'ємною течією національно-визвольного руху всього народу, підточувало підвалини кріпосницького ладу, мало антипольське, антишляхетське спрямування.

Особливо характерною була боротьба народних месників у 30-50-х рр. XVIII ст. під проводом Олекси Довбуша. Перші звістки про цього легендарного ватажка опришків містять джерела за 1738 р. Базою розташування загону Довбуша була гора Стіг у Чорногорі (на межі кордонів Польщі, Угорщини, Молдавії), звідки робились напади на шляхетські маєтки не лише в Коломийському повіті, а й у Буковині і на Закарпатті.

Навесні 1743 р. Довбуш розпочинає походи на східне Поділля. Найактивнішими в його діяльності були 1744-1745 рр. На боротьбу з опришками польська влада витратила великі кошти. В серпні 1745 р. в с.Космач (на Прикарпатті) Довбуш був смертельно поранений місцевим глитаєм С.Дзвінчуком, який за це був звільнений від феодалських повинностей.

Довбуш був надзвичайно популярним у народі. Про нього складали пісні, легенди і навіть казки, його іменем названі скелі, печери тощо. Довбуша оспівали класики української літератури – І.Франко, Ю.Федькович, М.Коцюбинський.

**Друге** питання. Гетьманування Івана Мазепи, його правління можна умовно поділити на два періоди: перший, коли гетьман був слухняним виконавцем волі Петра I, другий, коли відкрито виступив проти антиукраїнської політики Москви. Все ж і на першому етапі Мазепа, в міру можливостей, використовував довір'я Москви для зміцнення безпеки України. “Коломацькі статті” (1687 р.), які були укладені Мазепою з Росією, значно обмежували і навіть ліквідовували самостійну економічну, соціальну і зовнішню політику Гетьманщини. Так, заборонялося вести торгівлю з Кримом та торгувати в Московській державі. Вимагалось карати смертю за відмову приймати гроші без золотого забезпечення, які виплачувались царським гарнізонам в Україні. Абсолютно заборонялись міжнародні відносини України. Листи й документи, які надходили з-за кордону, наказувалося нерозпечатаними посилати в Москву. Також

велілося ”народ Малороссийский всякими меры и способы с Великороссийским соединять и нерозрывное и крепкое согласие проводить”. Для досягнення цієї мети рекомендувалося дбати, щоб було більше змішаних україно-російських шлюбів. І, нарешті, статті зазначали формулу, яка вже без всяких застережень визначала Україну частиною Московської держави: ”Никто б голосов таких не испущал, что малороссийский край – Гетьманского Регименту, а отзывались бы везде единогласно – их Царского Пресветлого Величества самодержавной державы”.

І все-таки в цих несприятливих умовах І.Мазепі вдалося вивести Україну із стану Руїни, політичного безладдя, громадянської війни. Він зумів підняти престиж девальвованого значення гетьманської влади, ставши непохитним володарем України (цілих 22 роки, з 1687 по 1709 рр.), згуртувати навколо себе старшину. І.Мазепа мріяв про створення держави західноєвропейського взірця. Намагаючись створити для реалізації своїх планів надійну опору, гетьман сприяв формуванню із козацької старшини аристократичної верхівки так званих “бунчукових товаришів”, щедро обдаровуючи їх землею (гетьман роздав старшині понад тисячу дарчих грамот на землю). Уславився І.Мазепа і своїм меценатством, опікуванням письменства, науки, мистецтва й особливо церкви. Як високоосвічена людина, яка дбає про майбутнє, він значну частину власних коштів віддає на розвиток культури та релігії. За його сприяння Києво-Могилянська колегія одержала в 1701 р. статус академії. За його гетьманування збудовано або відновлено ряд монументальних споруд у стилі українського бароко. У 1690 р. споруджено нове приміщення Києво-Могилянської колегії, у 1698 р. – кафедральний собор у Переяславі, у 1700 р. було засновано Чернігівський колегіум. Мазепа був покровителем літератури. Сам він – автор низки віршів. Коштом гетьмана надруковано Євангеліє арабською мовою. Багато церков і монастирів обдарував він іконами, книгами, дзвонами і цінними речами. Разом з тим гетьман сприяв розвитку економіки, промислів, мануфактур тощо.

Все ж для об’єктивності варто відмітити, що більшу частину свого гетьманування Мазепа діяв як політик промосковської

орієнтації. Лише за перших 12 років свого правління він відбув 11 літніх і 12 зимових військових походів. А це матеріальні витрати, різке збільшення податків, які лягали важким тягарем на плечі народу. Аристократична спрямованість соціальної політики Мазепи не сприймалася народом (він володів близько 20 тис. маєтків; у 1701 р. виданий указ про дводенну панщину для селян Ніжинського полку тощо). Напевно, мав рацію М.Грушевський, коли писав, що в народних масах Мазепа не мав популярності, його вважали в Україні панським гетьманом, пильним виконавцем царських указів, що так важко падали на Гетьманщину.

Розкриваючи причини Північної війни, варто зазначити, що для України це була чи не остання можливість вирватися з-під опіки Москви, враховуючи постійну тенденцію обмеження її автономії. Сам І.Мазепа виступав поборником ідей незалежності й соборності України. З метою збереження підвалин державності в складних подіях Північної війни він розпочав таємні переговори зі шведським королем Карлом XII і польським королем С. Ліщинським. Ці переговори завершилися укладенням у 1708 р. відповідних угод.

Як вказують історики Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г., українсько-шведський договір мав військовий характер і спрямовувався на ведення спільних воєнних дій проти Росії. Українсько-польський договір передбачав входження козацької України (Правобережжя, Лівобережжя і Сіверщини) у формі “князівства Руського” до Речі Посполитої. Повернення до Гадяцької концепції мало забезпечити мінімальні інтереси України у випадку перемоги у війні з Росією Швеції. (Див.: *Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. – К., 2002, с. 224*).

Слід проаналізувати причини невдачі українсько-шведського війська в битві під Полтавою (червень-липень 1709 р.) та її наслідки для історичної долі України (*самотійно*). Перемога Петра I ознаменувала остаточний крах намірів патріотично налаштованої козацької старшини, очолюваної Мазепою, виборити незалежність. Полтавська катастрофа започаткувала інтенсивний процес згасання державної ідеї серед еліти й

козацтва, втрати ними волі у відстоюванні національних інтересів.

Помер І. Мазепа 21 вересня (2 жовтня) 1709 р. і був похований у святогорському монастирі в м. Галац (нині Румунія). Потім труну викопали і відправили в Ясен.

Які основні політичні причини та наслідки поразки І. Мазепи? Їх зумовлювали більшість зовнішніх і внутрішніх чинників. Серед них:

- розчленованість українських земель між Росією і Польщею, що спричиняло відмінності в політичній орієнтації;
- цілеспрямоване руйнування Москвою української державності, ослаблення ролі гетьмана у внутрідержавному житті;
- обмеженість соціально-політичної бази через недовіру до Мазепи певної частини козацтва та селянства;
- недостатність зусиль щодо консолідації української військово-політичної еліти, неефективна протидія політиці московського царя;
- український народ вкотре відчув, що таке бути “під царем”, усвідомив ціну “союзу” з Московщиною, позбувся ілюзій щодо подальшого збереження своїх вольностей і прав тощо.

Проте, незважаючи на всю складність і суперечливість постаті І. Мазепи, він не був зрадником українського народу (як це майже 200 років стверджувала великодержавна історіографія). Намагання вивести Україну із складної ситуації, відновити державний суверенітет зробило ім'я Мазепи гаслом і програмою борців за незалежність України протягом наступних століть. “Мазепа був передусім патріотом, перед яким стояла ідея одноцільної України, ...він ішов до неї... все своє життя”. (Див.: *Борщак І., Мартель Р. І.Мазепа. – К., 1991, с. 158*).

**Третє** питання. Висвітлюючи діяльність в еміграції гетьмана Пилипа Орлика, особливу увагу необхідно звернути на укладену угоду між ним, старшиною і запорожцями, що отримала назву “Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького” (квітень 1710), згодом названа “Конституція П.Орлика”. Основний зміст цієї угоди:

- проголошувалась незалежність України від Росії та Польщі;

- територія України визначалась Зборівським трактатом (1649 р.);
- при гетьманові утворюється Генеральна рада із законодавчою владою, яка складається з генеральної старшини, полковників, виборчих депутатів від кожного полку та з делегатів від запорожців. Рада збирається тричі на рік – на Різдво, Великдень та Покрову;
- справи про гетьманову кривду та провини старшини розглядає генеральний суд, до якого гетьман не має права втручатись;
- державна скарбниця і майно підпорядковуються генеральному підскарбію; на гетьмана призначаються окремі землі;
- встановлюється виборність полковників, сотників з наступним затвердженням гетьмана;
- спеціальна комісія має здійснити ревізію державних земель, якими користується старшина, а також повинностей населення;
- гетьман має захищати козацтво і все населення від надмірних податків і повинностей, допомагати козацьким вдовам і сиротам тощо. (Див.: *Історія України: Документи. Матеріали.* (Уклад., комент. В.Ю. Короля). – К., 2001, с. 158-160).

Отже, Конституція П.Орлика має демократичні тенденції. Зміст деяких її статей свідчить про те, що засади парламентаризму зародились у середовищі українських політиків уже на початку XVIII ст.

П. Орлик увійшов в історію як гетьман, який відкрито домагався створення Української держави. Хоча діяльність його не могла забезпечити Україні самостійного статусу, але активні дипломатичні зусилля примусили уряд Росії після смерті Петра I вести більш зважену політику щодо неї.

[Рекомендується самостійно опрацювати історичні матеріали та коротко законспектувати про діяльність гетьманів – І. Скоропадського, П.Полуботка, Д.Апостола. (Див.: *Історія України.* (Кер. авт. кол. Ю. Зайцев). – Львів, 1998, с.139, 141-144; *Гетьмани України Історичні портрети* – К., 1991].



### **Проблемні питання та завдання для самостійної роботи**

1. Охарактеризуйте державницьку діяльність гетьмана І.Мазепи.
2. Чому в 1708 р. Мазепа перейшов на бік шведів?
3. Дайте характеристику угоди, укладеної між Карлом XII і Мазепою в 1709 р.
4. Чому плани Мазепи не здійснилися?
5. Які зміни стались у політичному та соціально-економічному розвитку України після І. Мазепи?
6. В чому полягало даліше обмеження автономії України за І. Скоропадського, П.Полуботка і Д.Апостола?
7. Зв'яжіть “Конституцію П. Орлика” із сьогоденням.

---

❧❧❧

**ТЕМА VII**

---

**Україна в другій половині XVIII ст.  
Повна ліквідація національної державності**

---



**Мета і завдання**

Розкрити причини, методи остаточної ліквідації автономії України царською Росією. Проаналізувати причини посилення феодалного, національного, релігійного гніту населення на Правобережжі, виникнення гайдамацького руху під назвою Коліївщина. Визначити причини занепаду і повної руйнації Речі Посполитої в другій половині XVIII ст.

**План**

1. Соціально-економічне становище українських земель в складі Росії. Гетьманство К.Розумовського і його скасування царизмом.
2. Знищення Запорозької Січі. Остаточна ліквідація автономії України.
3. Правобережні землі в складі Польщі. Коліївщина.
4. Загарбання українських земель Австрією і Росією внаслідок поділів Польщі. Становище цих земель в складі імперій.

**Основна література**

- Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990, с. 446-471.
- Історія України. (Кер. авт. кол. Ю.Зайцев). – Львів, 1998, с. 145-151.
- Історія України: Курс лекцій. У 2 кн. К. 1. (Мельник Л.Г. та ін.). – К., 1991, с. 314-336.
- Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. – К., 2002, с. 257-270.
- Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2. – К., 1993, с. 96-105, 110-138.
- Субтельний О. Україна: історія. – К., 1993, с. 202-227.

### Додаткова література

- Бойко О.Д. Історія України. – К., 1999, с. 153-170.  
Гетьмани України. Історичні портрети. – К., 1991.  
Грабовецький В. Нарис історії Гуцульщини. – К., 1993.  
Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В.Ю. Короля). – К., 2001, с. 166-175.  
Кісь Я.І., Педич В.П., Шокалюк О.І. Історія України: Курс лекцій. (За ред. О.І. Шокалюка). – Івано-Франківськ, 2002, с. 101-111.  
Куленяк Д. Соловецький в'язень. – К., 1971.  
Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 3. Розд. 21. – К., 1993.

При розгляді **першого** питання необхідно підкреслити, що в другій половині XVIII ст. на Лівобережжі України загострюються феодально-кріпосницькі відносини; соціально-економічне становище козацтва і селянства погіршується. В 1783 р. царицею Катериною II запроваджується кріпацтво.

Слід нагадати, що з проголошенням Російської імперії (1721 р.) українській автономії було завдано удару, який позбавив гетьмана і старшину реальної влади. При гетьманові була створена так звана перша Малоросійська колегія (1722 р.), яка контролювала фінанси, діловодство, розглядала скарги на всі адміністративні й судові заклади України; заборонялись вибори нового гетьмана. З приходом до влади Петра II Малоросійська колегія була ліквідована і дозволено вибори гетьмана. Але з приходом до правління імператриці Анни знову відновились старі порядки.

Деяке полегшення для України наступає в часи перебування на престолі дочки Петра I Єлизавети, фаворитом якої був українець Олекса Розумовський. У 1750 р. було дозволено вибирати нового гетьмана. Новообраним гетьманом став брат О.Розумовського Кирило. За час свого гетьманування (1750-1764 рр.) завдяки впливу при дворі і прихильності імператриці Кирило Розумовський зумів розширити автономне управління Української держави; відновив склад генеральної старшини і суду, функціонування суспільно-політичних установ, реформував торгівлю і судочинство. Розумовський зумів повернути під свою

владу Київ і Запорозжя, вивести з України царські війська, відновити Київську митрополію. Реформу судочинства гетьман здійснив на основі збірника законів "Права, за якими судиться малоросійський народ".

Як тільки на престол заступила Катерина II, ставлення до Гетьманщини різко змінилося. Плани Розумовського зробити гетьманство спадковим не реалізувалися. В 1764 р. він на вимогу імператриці відмовився від гетьманства і на Лівобережжі знову почала діяти Малоросійська колегія. Одночасно в Україні були створені дві губернії – Слобідська на сході та Новоросійська на півдні. (Див.: *Історія України. Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В. Ю. Короля).* – К., 2001, с. 165-169).

**Друге** питання – остаточне знищення української державності – не треба розглядати як одномоментний акт, бо цей процес був розтягнений в часі і складався з цілого ряду взаємопов'язаних дій. Найголовнішими з них були:

1754 р. (ще до Катерини II, яка стала царицею в 1762 р.) – скасовано митний кордон між Україною і Росією;

1764 р. – ліквідовано Гетьманат як систему управління Україною, влада передавалася до II Малоросійської колегії на чолі з генералом Рум'янцевим;

1765 р. – ліквідовано слобідські козацькі полки (їх було п'ять) і замість них створено регулярні гусарські полки;

1775 р. – знищено Запорозьку Січ;

1781 р. – скасовано адміністративний поділ Лівобережної України на полки і сотні та запроваджено губернії за аналогією з Росією;

1783 р. – скасовано козацькі полки Лівобережжя (їх було 10), а замість них утворено карабінерні регулярні полки під управою російських офіцерів;

1783 р. – заборонено вільний перехід українських селян з місця на місце і таким чином введено кріпосне право;

1785 р. – українська старшина урівнювалася в правах з російським дворянством;

1786 р. – проведена секуляризація (тобто конфіскація) монастирських земель і маєтностей в Україні, чим завдано важкого удару українському духовенству та українській

культури, оскільки монастирі були осередками культури в Україні;

30-ті pp. XIX ст. – припинення дії місцевого права в Україні та перехід виключно до загальноросійських законів.

Отже, протягом XVIII ст. відбувся поступовий, але цілеспрямований процес нищення української державності, яка після Б.Хмельницького існувала у вигляді Гетьманщини на засадах внутрішньої автономії в складі Російської держави. Внаслідок вищенаведених подій від автономії України, її самобутності не залишилося й сліду. Україна була інтегрована в імперську систему Росії, а її соціальний лад, структура і право були приведені у відповідність з російською моделлю.

Варто підкреслити, що утвердження великоросійського законодавства і державної практики (посилення кріпацтва) погіршило становище українського народу, зміцнило становище старшини. Змирившись із втратою автономії, козацька старшина (в більшості) стала підтримувати політику царського уряду.

До ліквідації української державності також призвели:

1. Відірваність українських суспільних верств від військового устрою держави.
2. Відсутність природних кордонів української території, її відкритість з усіх боків.
3. Незначний розвиток урбанізації, а звідсіля – слабкість міщанства, інтелігенції.
4. Психологічна двоїстість українців (хитання між лояльністю до московського царя і українським патріотизмом).

**Третє питання.** Після падіння І.Мазепи та поразки П.Орлика починається активне відновлення польсько-шляхетських порядків на Правобережжі України. Землі регіону знову були поділені на Брацлавське, Волинське, Київське та Подільське воєводства. На цих землях, особливо на півдні Київщини магнати для свого збагачення почали створювати так звані “свободи”, у яких селяни на певний час звільнялися від податків. Проте після закінчення “пільгових років” землевласники відновили панщину та натуральні повинності. Водночас загострилися релігійні стосунки. На півдні Київщини уніатський митрополит Ф.Володкевич активно повів наступ на православну церкву. Уніатське духовенство намагалось повернути православних на

унію за допомогою польського війська.

Ці події й викликали серед українського населення (православних) значне соціальне напруження на Правобережжі, безпосереднім наслідком якого стала гайдамаччина (від турецького “гайда” – гнати, переслідувати, турбувати). Це була яскрава форма визвольної боротьби українського народу проти польського гніту на землях Правобережної України. Гайдамаччина у своєму розвитку пройшла три хвилі піднесення: 1734-1738 рр., 1750 р. та 1768 р.

Своєрідною кульмінацією гайдамацького руху стало селянсько-козацьке повстання 1768 р., відоме під назвою Коліїщина (від слів “кіл”, “колоти”, “колій”).

Отже, цей народний рух був зумовлений взаємодією кількох причин:

- посиленням соціально-економічних утисків українського населення, особливо панщинних повинностей. Найбільш характерним цей чинник був для Київщини, яка стала базою для розгортання Коліїщини;
- значний вплив на селян мала і близькість вільного Запорозжя, де кошовий Калнишевський керував колонізацією степових просторів, осаджував усе нові села;
- наступ уніатського духовенства на православну церкву з метою її ліквідації.

Слід також відмітити, що в той час панське господарство занепадало внаслідок перенесення основного ринку зерна з берегів Балтійського моря на узбережжя Чорного, що негативно впливало й на перспективу розвитку. Це, безумовно, позначилося на взаєминах українських селян і польської шляхти, посиливши соціальне напруження.

Як розгортались події? У 1768 р. король Польщі С.Понятовський під тиском Росії підписав трактат про формальне зрівняння у правах православних і католиків. Як слід було очікувати, значна частина польської шляхти негативно поставилася до цього договору, утворивши так звану Барську конфедерацію (м. Бар на Поділлі). Конфедерати оголосили “хрестовий похід” проти православних під гаслом захисту католицизму, шляхетських прав і звільнення Польщі з-під царського впливу.

Не маючи змоги вгамувати збройні виступи магнатів, польський уряд звернувся по допомогу до Росії. На Правобережжя вступило російське військо.

Слід наголосити, що українське населення сприйняло появу царських військ як надану їм допомогу в боротьбі проти польської влади. Ці обставини сприяли розгортанню селянсько-козацького виступу на Правобережжі. Навесні 1768 р. запорозький козак М.Залізняк сформував під Чигирином повстанський загін, його ядром були запорожці, навколо яких об'єдналися тисячі селян. Гайдамацький рух швидко охопив Київщину, Брацлавщину, частину Поділля і Волині. Загони Залізняка зайняли Черкаси, Фастів, Корсунь, Канів та інші міста. На бік повсталих перейшов уманський сотник І.Гонта зі своїми козаками. Повстанці взяли Умань – міцну фортецю, опорну точку польської шляхти у цьому регіоні, що стало переможним моментом у розгортанні Коліївщини.

Важливо зазначити, що складовою частиною цього руху була антифеодальна боротьба, яка в будь-який час могла перенестися на Лівобережжя. До того ж тактика доброзичливого ставлення до гайдамаків ускладнила російсько-турецькі відносини, оскільки повстанці, переслідуючи шляхту, перейшли кордон і спалили турецьке місто Баяту. Ці фактори повністю змінили тактику російського уряду щодо гайдамацького руху. Катерина II наказала командуючому російською армією генералу Кречетнікову придушити повстання.

Протягом липня-серпня було розгромлено більшість гайдамацьких загонів, але остаточно Коліївщину придушено лише навесні 1769 р.

Жорстоко і люто розправилася з гайдамаками Польща. Лише в містечку Кодні (поблизу Житомира) поляки знищили 3 тис. осіб. І.Гонту після жахливих тортур було порубано на частини, а його голову прибито до воріт Могилева. 250 повстанців російського підданства (в тому числі і М.Залізняка) після катувань заслали в Сибір.

Отже, Росія постійно проводила двозначну політику щодо соціальних рухів на Правобережжі. Це пояснюється тим, що, з одного боку, вона бачила у гайдамаччині ослаблення Польщі, з іншого – боялась, щоб цей антифеодальний рух не поширився на

російську територію. Стратегічною метою політики Росії було встановлення цілковитого контролю над Правобережжям (здійснено в 1793 р.).

Варто підкреслити, що Коліївщина була останнім великим повстанням на Правобережжі. Після того, як російське самодержавство відкрито стало на бік польської шляхти у боротьбі проти повсталих, надії селянства на своє визволення згасли. Крім того, ліквідація Запорозької Січі (1775 р.) позбавила селян надійної бази, що давала притулок і підтримку. Все ж активізація визвольного руху в значній мірі вплинула на формування передової суспільної думки серед української інтелігенції кінця XVIII – початку XIX ст.

**Четверте** питання. В другій половині XVIII ст. відбувається спершу занепад, а потім і руйнація Польської держави.

Вже у 1772 р. Росія, Австрія і Прусія, скориставшись ослабленням Польщі, ділять її. За угодою про перший поділ Польщі до складу Росії відійшла східна частина Білорусії (Полоцьке, Вітебське, Мстиславське і частина Мінського воєводства). Австрія захопила Галичину, а в 1774 р. окупувала Буковину.

У 1793 р. Прусія і царська Росія провели другий поділ Польщі. За ним: Росія змусила короля відступити їй правобережні українські землі – Київщину, Східну Волинь, Поділля, Брацлавщину; Прусія одержала більшу південно-східну частину Великої Польщі та Данціг. Другим поділом Польщу було відірвано від моря.

У 1795 р. було проведено третій, остаточний поділ Польщі. За ним: до Росії відійшли решта Волині і Литва, Прусія забрала Велику Польщу з Варшавою, а Австрія – Малу Польщу з Краковом та Любліном.

Отже, в результаті трьох поділів Речі Посполитої 62% території і 45% населення колишньої Польщі дісталися Росії, 18% землі та 32% населення – Австрії, відповідно 20-30% відійшло до Прусії. Українські землі, що входили до її складу, стали розірваними між Росією і Австрією. В той же час відбулось їх внутрішнє поєднання під владою двох імперій: в Російській імперії були сполучені Правобережна і Лівобережна Україна, а Галичина, Буковина й Закарпаття ввійшли до складу



Австрійської імперії.

Зміни в соціально-економічному та політичному житті населення цих земель студенти опрацьовують самостійно. (Див. рекомендовану літературу).

**Проблемні питання та завдання для самостійної роботи**

1. Чому Російська імперія пішла на повну ліквідацію автономії України саме в другій половині XVIII ст.?
2. Яку роль відіграла Запорозька Січ в історії України?
3. Яку роль відіграла Росія в повстанні гайдамаків у часи Коліївщини? Чому Катерина II допомогла польській шляхті придушити повстання?
4. Яку роль відіграли опришки в розвитку української народності на Прикарпатті?
5. Які зміни відбулися в становищі населення Правобережної та Західної України в результаті поділів Польщі?

---

❧❧❧

**ТЕМА VIII**

**Україна в ХІХ столітті.  
Процеси національного відродження**

---



**Мета і завдання**

На основі історичних фактів висвітлити основні ознаки занепаду, кризи феодально-кріпосницької системи господарювання в першій половині ХІХ ст. Розкрити колоніальну політику Росії й Австрії на території України. Проаналізувати соціально-економічне становище наддніпрянських і західноукраїнських земель після скасування кріпосного права (1861 р.) та панщини (1848 р.).

**План**

1. Становище українських земель під владою Російської імперії в першій половині ХІХ ст. Суспільні рухи.
2. Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель під владою Австрії в першій половині ХІХ ст. Зародження національного руху.
3. Україна в складі Росії в другій половині ХІХ ст.; скасування кріпосного права. Піднесення національного руху.
4. Західноукраїнські землі під владою австрійських поневолювачів у другій половині ХІХ ст. Створення політичних партій.

**Основна література**

Історія України. (Кер. авт. кол. Ю.Зайцев). – Львів, 1998, с. 165-171, 187-196.

Історія України: нове бачення. Т. 1. – К., 1995, с. 263-321.

Кісь Я.І., Педич В.П., Шокалюк О.І. Історія України: Курс лекцій. (За ред. О.І. Шокалюка). – Івано-Франківськ, 2002, с. 111-128.

Історія України: Курс лекцій. У 2 кн. Кн. 1. (Мельник Л.Г. та ін.). – К., 1991, с. 374-388, 392-410, 412-426, 441-453, 454-460, 520-525, 529-536.

Крип'якевич І.П. Історія України.– Львів, 1990, с. 264-268,

276-280, 283-290.

Субтельний О. Україна: історія. – К., 1993, с. 256-278, 305-346.

### Додаткова література

Бойко О.Д. Історія України. – К., 1999, с. 184-238.

Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В.Ю. Короля). – К., 2001, с. 194-198, 210-213.

Коцюбинський М. Фата моргана, т. 2. – К., 1998.

Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. – Івано-Франківськ, 1993.

Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням. – К., 1994, т. 1., с. 471-483.

Сергієнко Г.Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні. – К., 1975.

Стефаник В. “Стратився”, ”Синя книжка”, ”Камінний хрест”. – Збірка творів. – К., 1971.

Франко І. Борислав сміється. – Збірка творів, т.14.– К., 1978.

**Перше** питання плану. Українські землі – Лівобережжя, Слобожанщина, Правобережжя, Південь – в результаті поділів Польщі з кінця XVIII ст. і до початку XX ст. входили до складу Російської імперії. В жодній країні світу правителі не мали такої необмеженої влади, як у Росії. Царизм здійснював в Україні колоніальну політику, зокрема: національний гніт (русифікація), зміцнення кріпосницької системи, політичне безправ'я, рекрутська повинність, ліквідація на Правобережжі Греко-католицької Церкви.

Найголовніша особливість соціально-економічного розвитку цього періоду – швидкий занепад феодально-кріпосницької системи господарювання. Ознаками цього періоду були:

- розвиток товарно-грошових відносин і проникнення капіталістичних елементів у сільське господарство;
- руйнування селянських господарств шляхом скорочення наділів або переведення селян на місячину (тобто повна ліквідація селянського господарства);
- занепад кріпосницької мануфактури і початок з 30-х років XIX ст. промислового перевороту.

Аналізуючи ці ознаки, слід відмітити, що розвиток товарно-грошових відносин приводив до зростання товарності сільського

господарства, розшарування поміщицьких господарств, спеціалізації вирощування сільськогосподарських культур. Водночас йшов процес загострення кризи кріпосницької системи, позбавлення селян надільної землі і переведення їх на так звану місячину (на Лівобережжі кількість селян на місячині досягла 1/3 від загальної кількості). Бажано розібратись у ході на Правобережжі інвентарної реформи, яку проводив генерал-губернатор Бібіков; вказати її мету, завдання (самостійно).

Щодо промисловості, то варто зазначити, що на початку XIX ст. неподільно панувала кріпосницька мануфактура. Однак уже у 30-х рр. починається технічний переворот, який веде до утвердження фабрично-заводського виробництва, особливо в металообробній, текстильній, тютюновій та інших галузях. У першій половині XIX ст. значно пожвавлюється торгівля, особливо ярмаркова (в Києві, Сумах, Бердичеві та ін.).

Отже, на середину XIX ст. феодально-кріпосницька система господарювання перебувала в глибокій кризі. Товарно-грошові відносини, капіталістичне підприємство, що набирали сили, одночасно з промисловим переворотом руйнують старі соціально-економічні відносини. Ліквідація феодально-кріпосницької системи стає велінням часу.

Аналізуючи національне відродження в Наддніпрянській Україні в першій половині XIX ст., необхідно дати визначення: що таке національна самосвідомість? Це – певна сукупність уявлень про територію, культуру, мову, про історичне минуле свого народу, на основі чого люди і вважають себе представниками тої чи іншої національності.

Процес формування української самосвідомості проходив у важких умовах панування великодержавної імперської ідеології. Носієм української самосвідомості була українська інтелігенція, яка відображала загальнонаціональні інтереси.

Слід підкреслити, що початок українського відродження традиційно пов'язується з виходом у світ “Енеїди” І.Котляревського – першого твору нової української літератури, написаного живою народною мовою. Хоч цей твір був новим явищем української культури, проте він мав глибоке коріння у минулій козацькій добі.

Українська шляхта, захищаючи свої права, відстоювала автономні права України. Яскравим проявом зусиль автономістів

кінця XVIII – початку XIX ст. була поява “Оди на рабство” В.Капніста та “Історії Русів” – першого трактату новітньої політичної думки України. На основі різноманітного історичного матеріалу в “Історії Русів” (автор невідомий) доводиться, що народ України – безпосередній нащадок давніх русів, що Україна з найдавніших часів мала свою автономію.

Характерним типом діяча першої хвилі національного відродження був “малорос”, який поєднував симпатію до України, її природи, пісень тощо з лояльністю до Російської імперії.

Сильним збудником для українського руху був вплив Французької буржуазної революції та поширення романтизму, який прославляв народ, його культуру, традиції.

Отже, хоч перша хвиля національного відродження в Наддніпрянській Україні не набула політичної форми, а відбувалася у формі літературно-наукового руху, збирання історичної та фольклорної спадщини створило винятково сприятливе середовище для формування української національної свідомості, становлення української національної ідеї, оскільки давало конкретну інформацію про історичне коріння та культурну відмінність українського народу.

Поширення нових західних інтелектуальних та політичних течій підготувало ґрунт для створення в Україні таємних політичних товариств. Під впливом ідей Просвітництва з’являються масонські ложі, які були організаційними формами об’єднання опозиційно налаштованої ліберальної еліти.

Масони – члени релігійно-етичних організацій “вільних каменярів”, які зародилися в Західній Європі в період Середньовіччя, а найбільше поширились у зв’язку з Французькою революцією кінця XVIII ст.

Мета масонських організацій:

- удосконалення людини, її внутрішнього світу як спосіб удосконалення суспільства;
- об’єднання всіх народів світу в розумне суспільство на основі братерства, рівності, взаємодопомоги.

В 1818 р. масонські ложі виникли в Києві (“З’єднаних слов’ян”) та у Полтаві (“Любов до істини”). Серед їхніх членів були відомі українські діячі: І.Котляревський, В.Капніст, В.Лукашевич та інші.

Типовою рисою українського масонства було переважання в його діяльності інтернаціонального над національним. Хоча незначна частина українських масонів пропагували ідеї визволення слов'янських народів від національних і політичних утисків та їх об'єднання в загальнослов'янську федерацію. В. Лукашевич та його прихильники (наприклад) обстоювали ідею відокремлення України від Росії та входження її до складу Польщі.

Багато членів масонських лож в Україні ввійшло до складу декабристських організацій.

Вивчаючи декабристський рух, слід наголосити, що Україна поряд із Санкт-Петербургом стала основним полем його поширення. Ядром декабристського руху в Україні стало Правобережжя. Тут була розквартирована друга армія, офіцери якої служили в Західній Європі під час наполеонівських війн.

В 1821 р. у місті Тульчині на Поділлі утворилось "Південне товариство" декабристів, головою якого був полковник П.Пестель ("Північне товариство" виникло у Петербурзі в 1822 р.). Крім Тульчина, "Південне товариство" мало свої осередки у Кам'янці і Василькові. У 1823 р. у Новгороді-Волинському виникло "Товариство з'єднаних слов'ян", очолюване офіцерами братами Борисовими та польським дворянином Ю.Люблінським. Як і масонські ложі, декабристський рух проявляв байдужість до проблем України. Проект конституції "Руська правда" П.Пестеля не визнавав за народами Російської імперії права на самовизначення, а українці розглядалися як "корінний російський народ".

Декабристський рух в Україні мав певні специфічні риси, які відрізняли його від руху в Росії. Найвиразніше це проявлялось у діяльності "Товариства з'єднаних слов'ян", де програма ставила за мету не лише знищення самодержавства і кріпацтва, а й утворення федерації слов'янських демократичних республік. Восени 1825 р. "Товариство з'єднаних слов'ян" об'єдналось з "Південним товариством". Після повстання 14 грудня у Петербурзі та виступу Васильківського піхотного полку під проводом С.Муравйова-Апостола декабристський рух було розгромлено.

Причинами поразки були:

— відсутність підтримки повстання з боку народних мас;

– нерішучість керівників повстання у вирішальний час, коли треба було перейти до наступальних дій.

Однак виступ декабристів, зокрема ”Товариства з’єднаних слов’ян”, залишив помітний слід у розвитку політичної думки в Україні. Висунута ними ідея федеративної слов’янської держави знайшла своє продовження у політичних програмах наступних діячів національно-визвольного руху, зокрема в Кирило-Мефодіївському братстві.

Характеризуючи діяльність Кирило-Мефодіївського братства, необхідно відзначити, що ця українська таємна суспільно-політична організація діяла з кінця 1845 р. до березня 1847 р. в Києві. Організаторами його стали представники інтелігенції: М.Костомаров, М.Гулак, В.Білозерський, згодом до нього увійшли письменник П.Куліш, студенти Київського університету О.Маркевич, О.Навроцький, Г.Андрузький, О.Тулуб та інші.

У роботі товариства активну участь брав Тарас Шевченко.

Ідеологія Кирило-Мефодіївського братства була синтезом ідей трьох рухів: українського автономістичного, польського демократичного, російського декабристського в Україні. Братчики виробили програмні документи, до яких входили ”Статут і правила товариства” та ”Книга буття українського народу”, або ”Закон Божий”. В останньому документі розвивається ідея про те, що український народ завдяки своїй волелюбності та демократичності звільнить росіян від їхнього деспотизму, а поляків – від аристократизму. ”Книга” – багатоплановий твір, в якому відображено й оцінено основні події історії з давніх часів до середини XIX ст. Вона посідає чільне місце в історії прогресивної суспільної думки України. На її зміст і політичну спрямованість значний вплив справили твори Тараса Шевченка. Програма Кирило-Мефодіївського братства вироблялась у гострих дискусіях. Це, насамперед, виходило з того, що П.Куліш наголошував на національному, М.Костомаров – на загальнолюдському і християнському, а Т.Шевченко – на соціальному елементі. Кожний з цих елементів знайшов своє відображення в ”Книзі буття...”.

Основними завданнями, які ставили перед собою члени Кирило-Мефодіївського братства, були: ліквідація кріпацтва і скасування станів, поширення освіти серед народних мас,

об'єднання всіх слов'янських народів в одну рівноправну федерацію, в якій кожний народ мав би свою державність.

Українському народові відводилась провідна роль в організації всіх слов'ян на визвольну боротьбу. Центром всієї федерації мав стати Київ. У членів товариства були розбіжності щодо тактики, а саме: Костомаров і Куліш вважали шляхом практичного втілення в життя програми поступові реформи, а Шевченко і Гулак – збройне повстання та повалення самодержавства.

Кирило-Мефодіївське братство не встигло здійснити свої наміри, бо було розгромлене вже навесні 1847 р.

Проте ідеї братства глибоко ввійшли в світогляд тогочасної інтелігенції, створили ґрунт для наступних поколінь українських діячів. Поява та діяльність Кирило-Мефодіївського братства фактично поклали початок переходу від культурницького до політичного етапу боротьби за національний розвиток України. Братство органічно поєднало національні та демократичні ідеї. Вироблена кирило-мефодіївцями ідея слов'янської єдності з центром у Києві протистояла концепції централізованої слов'янської імперії з центром у Петрограді. Кирило-мефодіївці виявили себе справжніми мислителями, послідовними борцями за вільну Україну, інтелектуальною елітою української нації. (Див.: *Історія України. Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К., 2001, с. 194-197).*

З початку розгляду **другого** питання плану бажано вказати, кількісний і національний склад населення в західноукраїнських землях під владою Австрійської імперії. Згідно з переписом 1843 р. населення Галичини та Буковини становило 4 млн. 980 тис. осіб, у тому числі 2 млн. 300 тис. українців, понад 2 млн. 146 тис. поляків, 130 тис. німців. У Східній Галичині було: українців – 65%, поляків – 20, євреїв – 10, інших національностей – 5%. Українці проживали в основному в селах. У Закарпатті чисельність населення становила 300 тис. чоловік (українці, угорці, німці).

Державною мовою визначалася німецька. Крім того, у діловодстві допускалася латинська і польська.

В 70-90-х рр. XVIII ст. в імперії здійснюються державницькі реформи. Особливо значним був вплив реформ у галузі аграрних відносин, релігії та освіти. Так, було скасовано особисту



залежність селян від дідичів, надано їм певні права обирати професію без згоди пана, одружуватися, переселятися; запроваджено триденну панщину тощо.

Серйозні зрушення були зроблені у сфері релігії: церква підпорядковувалась державі, ліквідовано орден єзуїтів, зрівняно у правах Католицьку, Протестантську та Греко-католицьку Церкви.

Відбулися зміни у галузі освіти: шкільну освіту переведено на державний кошт, відкрито Львівський університет, в початковій школі дозволено користуватися рідною мовою.

Проте уже в кінці XVIII ст. – на початку XIX ст. у правлячих колах імперії на зміну реформаторству поступово приходить консерватизм, реакція. Це привело до того, що феодали розпочали поступове відновлення втрачених позицій у аграрному секторі (захоплення селянських земель, збільшення повинностей селян, насамперед панщини та ін.). До середини XIX ст. в західноукраїнських землях 2/3 селян не мали мінімуму землі, щоб забезпечити засоби існування своєї сім'ї.

Феодальні відносини гальмували розвиток не тільки сільського господарства, а й промислового виробництва. Західноукраїнський край перетворювався на ринок збуту та джерело сировини й дешевої робочої сили. Наприклад, в середині XIX ст. виробництво промислової продукції на душу населення в Східній Галичині було в п'ять разів нижчим, ніж у чеських та німецьких областях імперії. Кріпацтво та колоніальна політика стримували переростання мануфактурної промисловості у фабричну (у 30-40-х рр. XIX ст. в західноукраїнських землях працювало майже 250 мануфактур, проте жодна з них не мала парових двигунів).

Треба відмітити активізацію селянських виступів у Східній Галичині, їх очолювали М.Бойчук, Д.Марусяк, Ю.Юженюк, Д.Якимчук, П.Мельничук, а на Закарпатті – С.Товта, І.Кокоша та інші. У Північній Буковині найбільшим був виступ під проводом Л.Кобилиці.

Соціально-економічне становище західноукраїнських земель в кінці XVIII ст. – першій половині XIX ст. сприяло пробудженню національного життя населення краю. Специфіка національного відродження у цьому регіоні полягала в тому, що основним носієм української національної ідеї було духовенство.

Так, у 1816 р. Іван Могильницький (канонік перемишлянський) створив так зване "Клерикальне товариство", що ставило за мету поширювати серед селян релігійну літературу українською мовою. У 20-і роки в Перемишлі виник гурток, який об'єднав навколо себе єпископ Іван Снігурський.

У 30-40-х рр. ХІХ ст. центром національного життя на західноукраїнських землях став Львів. Тут створюється і починає діяти громадсько-культурне об'єднання романтиків "Руська трійця". (Термін "руська" тоді означав "українська"). Її засновниками були Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький – у той час студенти Львівського університету і вихованці духовної семінарії. Ініціатори створення "Руської трійці" прагнули внести революційні зміни в тогочасну літературу шляхом впровадження в неї народної мови. Вони займалися збиральницькою, дослідницькою, видавничою й публіцистичною діяльністю в сфері широкого кола гуманітарних наук (народознавства, фольклористики, мовознавства, літературознавства, історіографії тощо), а також літературно-художньою та перекладацькою діяльністю. Їхні виступи були спрямовані на утвердження живої української розмовної мови в літературі, на створення цією мовою шкільних підручників, на впровадження рідної мови в повсякденний ужиток інтелігенції тощо.

"Русалка Дністровая" – збірка, видана в 1837 р. в Будапешті, авторами якої були Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький. Це перша народна книга, що поклала початок новій демократичній культурі на західноукраїнських землях. Її зміст пронизаний тяжінням до традицій власної державності, возвеличенням національно-визвольної боротьби, поетизацією народних героїв (Морозенка, Довбуша, козаків, гайдамаків). Центральною в ній була ідея єдності західноукраїнських земель з усією Україною, прагнення до відродження державності та політичної незалежності. Основна частина тиражу "Русалки Дністрової" була конфіскована, й тільки 200 примірників розійшлося по Галичині й Україні. Після виходу в світ "Русалки Дністрової" діяльність "Руської трійці" припиняється, але все ж таки поступ у національному відродженні продовжується.

Значення діяльності "Руської трійці" полягає в тому, що:  
– західноукраїнська інтелігенція під впливом гуртка стала

- переорієнтовуватись на народні маси;
- “Русалка Дністровая”, видана “Руською трійцею”, довела, що проста українська мова може бути літературною.

Досить влучно оцінив діяльність “Руської трійці” (зокрема видання “Русалки Дністрової”) Іван Франко – як “явище наскрізь революційне”. Ця революційність полягала перш за все у розриві зі старою традицією літератури церковнослов’янською мовою. Вони ввели народну мову галицьких українців у літературу і довели, що між їхньою мовою і мовою наддніпрянських українців немає суттєвих відмінностей – отже, вони становлять один і той самий народ. Тому їхня діяльність стала віхою у розвитку українського національного руху в Галичині, подібно до діяльності Кирило-Мефодіївського товариства в Наддніпрянській Україні.

Необхідно відмітити, що під впливом європейських революцій 1848 р. в західноукраїнських землях відбулось піднесення національного руху. 13 березня 1848 р. у Відні, згодом у Будапешті внаслідок народного повстання було повалено абсолютизм і до влади прийшли ліберали. Проголошено Конституцію і запроваджено парламентський устрій.

Аналізуючи революцію 1848-1849 рр. в Австрійській імперії, слід вказати на головні здобутки українців у цих подіях:

1. Скасування панщини. 22 квітня оголошено циркуляр, згідно з яким 15 травня 1848 р. “всі панщинні роботи і підданські данини скасовуються за винагороду в майбутньому за рахунок держави”.
2. 2 травня 1848 р. створено першу русько-українську організацію – Головну Руську Раду (ГРР) на чолі з єпископом Г.Яхимовичем. Друкованим органом стала “Зоря Галицька”. Центральною проблемою ГРР був поділ Галичини на польську і українську частини (провінції) з окремими адміністраціями.
3. Українці взяли участь у перших виборах до австрійського парламенту (червень 1848 р.), де здобули 39 депутатських місць.
4. Дозволено навчання українською мовою в народних школах; у гімназіях введено обов’язкове вивчення української мови, а у Львівському університеті відкрито кафедру української мови й літератури (очолив Я.Головацький).

5. Відкрито перші читальні (в Коломиї, Львові). У Львові відкрито “Галицько-руську матицю” – українське видавництво дешевих книг. На народні кошти у Львові відкрито Народний дім, який став центром культурно-освітньої роботи в краї.
6. В жовтні 1848 р. у Львові проведено з’їзд діячів українського культурно-освітнього руху, так званий “Собор руських учених”.
7. Створено національні гвардії – ополчення та батальйони руських (українських) гірських стрільців. Вони налічували близько 1,5 тис. чоловік.

Проте згодом реакція взяла гору і революційний рух було придушено. Розпущено парламент, відновлено необмежену владу монарха (1851 р.).

І все ж революція 1848-1849 рр. мала важливі наслідки для Західної України:

- по-перше, була скасована панщина і проведена аграрна реформа;
- по-друге, вперше західноукраїнські землі переживають піднесення українського національного руху в такому масштабі. Була створена перша русько-українська організація (по суті політична) – Головна Руська Рада.

Висвітлюючи **третє** питання, з’ясуємо основні причини скасування кріпосного права:

1. Криза феодално-кріпосницької системи господарювання.
2. Поразка царської Росії в Кримській війні, яка показала всьому світові економічну та військову відсталість Росії.
3. Загроза селянської війни, яка привела б до потрясінь існуючої системи, селянські повстання та виступи фактично створили революційну ситуацію.

Скасування кріпосного права (19.02.1861 р.), селянська реформа внесли істотні зміни в правове становище селянства України, а саме:

- селянин мав право самостійно вирішувати сімейні та господарські питання;
- набувати у власність нерухоме майно;
- займатися торгівлею і різними промислами;
- селянин ставав суб’єктом судового процесу – за ним закріплювалось право подавати позов і відповідати в суді тощо.

Скасування кріпосного права вело за собою також такі

реформи, як удосконалення місцевого управління, системи судочинства, освіти, військової служби та ін. Оцінюючи їх (реформи 60-70-х рр.), потрібно зазначити, що вони були черговою спробою царського самодержавства провести потрібні реформи “зверху”, не допустивши вирішення назрілих протиріч шляхом революції. Вони були обмеженими, непослідовними, незавершеними. Царизм не зробив головного кроку – не створив нової політичної надбудови, не проголосив Конституцію, не створив парламент. Росія і далі залишалась абсолютною монархією.

Реформи 60-х років відкрили простір для розвитку капіталістичних відносин як у сільському господарстві, так і в промисловості. Заможні селяни, а також частина поміщиків спеціалізуються на вирощуванні зернових і технічних культур, широко застосовують механізацію, найману працю. Капіталістичне сільське господарство особливо розвивалось на півдні України; на початку ХХ ст. південь давав 43% світового врожаю ячменю, 20% – пшениці. Правобережна Україна стає для імперії основним постачальником цукру, Лівобережна – тютюну.

Після реформ 1861 р. значно прискорюється промисловий переворот. Село стає для промисловості постачальником дешевої робочої сили, а з-за кордону йде приплив іноземного капіталу. Швидкими темпами розвивається залізнична мережа, яка до 90-х рр. ХІХ ст. з'єднала всі головні міста України.

Видобуток вугілля за пореформені роки ХІХ ст. зріс більш ніж у 40 разів, у результаті чого Донбас давав близько 70% усього вугілля імперії. Сполучення Криворізького басейну з Донбасом новозбудованою залізницею (1884 р.) відкрило період “металургійного буму”. До кінця 90-х років в Україні працювало вже 17 металургійних заводів-гігантів.

Розвивається також машинобудівна промисловість, особливо для сільськогосподарської галузі.

Отже, в кінці ХІХ ст. південь і схід України стають основною базою великої індустрії Російської імперії, залишаючи Урал далеко позаду. Оскільки Урал мав застарілу технічну базу, створену кріпосницькою працею ХVІІІ – початку ХІХ ст., він не зміг змагатися з новими індустріальними центрами України.

Важливо наголосити, що з середини 50-х рр. ХІХ ст. знову починає відроджуватись український національний рух,

ефективність якого знизилась після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства. У 1861 р. було отримано дозвіл на видання першого в імперії українського часопису “Основа”. У середовищі інтелігенції України з’явилися “народники”, які основним своїм завданням вважали звільнення селян з кріпацтва, вивчення народних звичаїв, мови, фольклору. До них примкнула група так званих ”хлопоманів”, які були вихідцями з правобережної шляхти, розірвали зв’язки з польським національним рухом і перейшли із римо-католицької віри у православну, свідомо дотримуючись народних звичаїв. Вважаючи своїм обов’язком служіння українському народові, вони заснували у Києві громаду 1859 р., котра займалася культурно-просвітницькою діяльністю. Громаду очолював В.Антонович, сюди входили Т.Рильський, П.Чубинський, О.Кониський, М.Драгоманов та інші. За взірцем київської громади виникають аналогічні організації інтелігенції в інших містах України. Друкованим органом, що пропагував українську думку, була газета “Київський Телеграф”. У 1873 р. з ініціативи громадівців у Києві було створене українське наукове товариство ”Південно-Західний відділ Російського Географічного Товариства”, де проводилася велика робота з вивчення української етнографії, історії, філології.

Активізацією українського руху була стурбована царська адміністрація. В 1863 р. міністр внутрішніх справ Росії Валуєв видав циркуляр, у якому заборонялось видання української літератури; недільні школи були закриті, а громади – розпущені. У травні 1876 р. царем був підписаний (у Емсі, Німеччина) указ, у якому ухвалювалося: не допустити ввезення українських видань з-за кордону; заборонити видання українських творів у імперії; заборонити сценічні вистави, навіть тексти до нот українською мовою; припинити видання ”Київського Телеграфа” тощо.

Слід вказати, що в кінці XIX ст. в Наддніпрянщині появилось нове покоління людей, які гордо називали себе “національно свідомими українцями”. Це були переважно студенти. Перша організована поява цих молодих українців, які поринули в політичну діяльність, відбулася у 1891 р., коли група харківських студентів (на чолі з Іваном Липою) зібралася на могилі Т.Шевченка й створила таємне товариство “Братство

тарасовців”, заприсягнувшись поширювати серед українського народу ідеї Великого Кобзаря.

Організаційні засади братства були сформульовані в його статуті:

- політичне виховання членів гуртка;
- широка політична автономія України;
- святкування днів, пов’язаних з видатними подіями в історії України;
- видання для народу творів Т.Шевченка й Г.Квітки-Основ’яненка;
- вивчення економічного становища України і турбота про його поліпшення;
- піклування про освіту народу, створення бібліотек тощо.

Члени товариства гостро критикували старше покоління українофілів за аполітичність і культурницьку обмеженість.

“Братство тарасовців” діяло в Україні до 1898 р. Під впливом його ідей в 1897 р. було засновано Загальноукраїнську безпартійну демократичну організацію, а у 1900 р. в Харкові – першу політичну українську партію в Російській імперії – Революційну українську партію (РУП).

Отже, “Братство тарасовців” було перехідною сходиною від громадівського руху 60-80 рр. до організації національних українських партій.

Цю історичну добу І.Франко назвав “Молодою Україною”. Це той перехідний час кінця ХІХ – початку ХХ ст., коли, як зауважив І.Франко, українська інтелігенція та молодь відходять від культурництва і політично нейтрального українофільства й починають дошукуватися політичного розв’язання українського питання. (*Див.: Франко І. Провідні ідеї й епізоди. Зібр. тв. Т. 47, с. 417*).

При розгляді **четвертого** питання плану треба підкреслити, що хоча загальна реформа 1848 р. скасувала феодальні повинності (панщину), але за втрачену власність поміщики одержували викуп, який селяни сплачували додатково до прямих податків. Галичина в основному була і залишилась сировинним придатком інших регіонів Австрійської імперії.

Проте реформа 1848 р. створила певні умови для розвитку продуктивних сил. Відбуваються зміни в землекористуванні, поширюється оренда, зростає товарність сільськогосподарської

продукції. В пореформений період іде процес соціального розшарування селянства (бідняки, середняки, сільська буржуазія).

На західноукраїнських землях, незважаючи на їх колоніальне становище, розвивалася, хоч і сповільненими темпами, капіталістична промисловість. Із середини ХІХ ст. в Східній Галичині почали добувати нафту; на невеликих шахтах Золочівського, Снятинського, Коломийського повітів – буре вугілля; розвивалась і лісопильна промисловість. Будівництво залізниць велось головним чином із стратегічних міркувань.

Бажано відмітити, що надзвичайно важким було становище робітників. Рівень їх заробітної плати був у два рази нижчий, ніж у Австрії (Див.: І.Франко “Борислав сміється”; В.Стефаник “Стратився”, “Синя книжка”, “Камінний хрест” та інші).

Соціальне гноблення робітників і селян західноукраїнських земель доповнювалося політичним безправ'ям і національним гнітом. У Східній Галичині – 65%, на Буковині – 75%, а в Закарпатті – 85% населення становили неписьменні. В пошуках кращої долі велика кількість людей цього краю виїжджала на чужину – переважно до Бразилії, Аргентини, США, Канади.

У другій половині ХІХ ст. в Західній Україні поширюється суспільно-політичний і національний рух. Могутній вплив на українську інтелігенцію мала москвофільська течія, яка прагнула злиття українців Галичини з росіянами. В своїй газеті “Слово” (1866 р.) вони проголосили українців частиною російського народу. Проти цієї течії активно боролися М.Драгоманов, І.Франко, М.Павлик.

Москвофілам протистояла інша течія – народовці. Лідери: В.Барвінський, Ю.Романчук, В.Навроцький та ін. У 1868 р. вони засновують громадське товариство “Просвіта“, що мало на меті поширення освіти та пробудження національної свідомості. Можна назвати такі дані: на початку ХХ ст. товариство мало 77 регіональних відділень, близько трьох тисяч читалень і бібліотек, понад 236 тисяч членів (Див.: Субтельний О. Україна: історія. – К., 1993, с. 402).

У 1873 р. народовці заснували у Львові Літературне товариство ім. Т.Г.Шевченка, яке пізніше реорганізувалося у Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка. Тривалий час головою товариства був М.Грушевський; дев'ять років товариство



видавало українською мовою щомісячник "Літературно-науковий вісник". Необхідно відмітити, що під впливом ідей М.Драгоманова у 1885 р. (Львів) виникає політична організація народовців – Народна Рада. Як уже вказувалось, в кінці ХІХ ст. на політичну арену вийшло нове покоління діячів, яке не хотіло задовольнятися лише дозволеною урядом культурницькою діяльністю. Слід наголосити, що перші українські політичні партії виникли в Галичині. Це були:

1. Русько-українська радикальна партія (РУРП, 1890 р.). [Лідери: І.Франко, М.Павлик, О.Терлецький та ін. Вперше постулат незалежності України був поставлений у книзі Ю.Бачинського "Україна ірридента" (1895 р.) та новій редакції РУРП (1895р.)]. Партія прагнула до утвердження соціалізму, демократичного суспільства. Висунуту нею раніше вимогу перебудови Австро-Угорщини на федеративних засадах у 1895 р. було доповнено положенням про державну самостійність України. Проте політичну самостійність українського народу ця партія розглядала як стратегічну мету.
2. Українська національно-демократична партія (УНДП, 1899 р.). (Лідери: І.Франко, М.Грушевський, Є.Левицький. Наймасовіша й найвпливовіша). Програма цієї партії передбачала завоювання українським народом культурної, економічної та політичної самостійності, злиття його в монолітний національний організм.
3. Українська соціал-демократична партія (УСДП, 1899 р.). (Лідери: М.Ганкевич, Ю.Бачинський, С.Вітик). Її основною метою було досягнення українським народом національного визволення і політичної самостійності, створення вільної держави українського люду, української республіки. Партія прагнула досягти соціалізму шляхом реформ.
4. Русько-український християнський союз (РУХС, 1896 р.). (С.Сембратович, галицький митрополит. – Партія клерикального характеру).

(Див.: *Актуальні проблеми історії державності України*. – К., 1993, с. 57-63).

Характерною ознакою політичного руху в Галичині було те, що тут, на відміну від Наддніпрянської України, ідея політичної самостійності була домінуючою, вона стала гаслом українських змагань.

Отже, висунення ідеалу незалежної Української держави, згуртування навколо неї значних національних сил було головним досягненням західних українців наприкінці ХІХ ст.

### **Проблемні питання та завдання для самостійної роботи**

1. Які головні ознаки занепаду феодально-кріпосницької системи в Наддніпрянській Україні в першій половині ХІХ ст.?
2. Охарактеризуйте програмні документи декабристів – “Руську правду” П.Пестеля, а також “Правила” і ”Клятву” “Товариства з’єднаних слов’ян”. Яке значення мав декабристський рух в історії України?
3. Дайте характеристику програмних документів Кирило-Мефодіївського братства.
4. Яке значення “Руської трійці” в національному відродженні на західноукраїнських землях?
5. Охарактеризуйте діяльність Головної Руської Ради.
6. Які особливості мала селянська реформа 1861 р. в Україні?
7. Які особливості економічного розвитку України в другій половині ХІХ ст.?
8. Складіть таблицю: “Частка України в загальноросійському виробництві вугілля, залізної руди, чавуну, сталі”.
9. Які основні ознаки піднесення українського національного руху в другій половині ХІХ ст.?
10. Дайте коротку характеристику програмним діям новостворених українських політичних партій Західної України.

---

❧❧❧

**ТЕМА IX**

---

**Україна на початку XX століття (1900-1917 рр.)**

---

**Мета і завдання**

Розкрити особливості соціально-економічного розвитку українських земель в складі царської Росії та Австрії (угорської монархії). Проаналізувати програмні цілі новостворених українських політичних партій та їх діяльність на початку XX ст. Дати характеристику становища України в роки Першої світової війни, місце в ній політичних партій та УСС.

**План**

1. Особливості економічного розвитку українських земель в складі Росії на початку XX ст. Створення політичних партій.
2. Особливості соціально-економічного розвитку Галичини на початку XX ст. Політичні партії та молодіжні організації.
3. Українські землі в роки Першої світової війни. Українські січові стрільці (УСС). Тактика політичних партій України в роки війни.

**Основна література**

Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. – К., 1992.

Історія України. (Кер. авт. кол. Ю. Зайцев). – Львів, 1998, с. 213-219.

Кісь Я.І., Педич В.П., Шокалюк О.І. Історія України: Курс лекцій. (За ред. О.І. Шокалюка). – Івано-Франківськ, 2002, с. 128-147.

Історія України. (За ред. Б.Д. Лановика ). – К., 1999, с. 239-271.

Політична історія України. (За ред. В.І. Танцюри) – К., 2001, с. 206-247.

Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2. – К., 1993, с. 407-455.

### Додаткова література

Гунчак Т. Україна: Перша половина ХХ століття. – К., 1993, с. 30-78.

Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В.Ю. Короля). – К., 2001, с. 217, 220-226.

Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. – Івано-Франківськ, 1993.

Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1994, с. 37-68.

Українські Січові Стрільці. 1914-1920. – Львів, 1991.

**Перше** питання плану. Приступаючи до розгляду даної теми, варто зазначити, що основні українські землі на початку ХХ ст. були поділені між двома імперіями – Австро-Угорською (близько 15%) і Російською (85%). Якщо порівняти становище українського народу в складі цих імперій, то можна зробити висновок, що в соціально-економічній сфері в Російській імперії українцям жилося відносно легше, оскільки тут, особливо в Донбасі та Подніпров'ї, після реформ 60-70-х рр. ХІХ ст. відбувався бурхливий промисловий розвиток, були в наявності великі простори земель (південь України) тощо. В Австро-Угорській імперії економічний розвиток західноукраїнських земель був значно уповільнений (ці проблеми розглянемо в наступному питанні).

Щодо духовно-культурного і національного розвитку, то – навпаки, в Російській імперії більшість проявів національного життя всіляко придушувалися, досить згадати сумнозвісні Валуєвський 1863 р. та Емський 1876 р. укази (заборона української мови). В Австро-Угорській імперії українці мали певні (хоч, звичайно, й обмежені) права, зокрема: навчання в початкових школах велося рідною мовою, видавалися українські газети і журнали, діяли українські товариства "Просвіта", НТШ тощо.

Непослідовність і незавершеність реформ 60-70-х рр. ХІХ ст. суттєво стримували соціально-економічний розвиток Російської імперії, а відповідно і українських земель в її складі. Проте ці реформи були незворотними і давали певний простір запізнілим соціально-економічним перетворенням. Так, на початок ХХ ст. за

своїм економічним потенціалом України посідала друге місце в промисловому виробництві імперії і виробляла більш як 20% промислової продукції; частка України в експорті пшениці Російської імперії становила 90%, а збір пшениці – 20% світового врожаю тощо.

В кінці XIX ст. в Україні завершився промисловий переворот – перехід від мануфактурного виробництва до фабричного, від дрібного до широкомасштабного, від ручної праці до машинної.

Економічний розвиток українських земель у ці роки відбувався в руслі загальноімперських економічних тенденцій, водночас він мав свої особливості, що зумовлювались:

- вигідним географічним розташуванням;
- природними багатствами;
- дешевою кваліфікованою робочою силою.

Особливостями економічного розвитку українських земель початку XX ст. були:

1. Перетворення Донбасу та Подніпров'я на основну паливно-металургійну базу Російської імперії. У 1913 р. Україна виробляла від загального виробництва Російської імперії: залізної руди – 72,3%, сталі – 58, чавуну – 69, прокату – 57, вугілля – 73, сільськогосподарських машин – 50, паровозів – 40%.
2. Більш швидкі порівняно із загальноімперськими темпи розвитку індустрії.
3. Високий рівень концентрації промислового виробництва. За цим показником Україна на початку XX ст. займала одне з провідних місць у світі. Утворюються великі монопольні об'єднання, які займали й панівне становище в економіці України (синдикати: “Продмет”, “Продвугілля”, “Турбопродаж”, “Продвагон”).
4. Значна частка іноземного капіталу, наприклад, у гірничій промисловості 80-90%; у чорній металургії Півдня в 1913 р. діяло 18 акціонерних товариств, у 12 з них капітал повністю належав іноземцям, а в інших був змішаним.
5. Структурна та територіальна диспропорційність [гіпертрофоване нарощення виробництва засобів виробництва за рахунок зниження виробництва предметів споживання;

промисловий потенціал в основному зосереджено в Донбасі, Подніпров'ї і разом з тим слабо розвивались Правобережна, Північна Україна тощо].

6. Економіка українських земель розвивалась не як самодостатня, а як органічна частина економічного простору Російської імперії (штучно гальмувались галузі, які конкурували з аналогічним виробництвом російських областей).

Отже, економічний розвиток українських земель відбувався суперечливо і неоднозначно. Але кількісні та якісні зрушення суттєво змінили місце та роль української економіки в складі Російської імперії.

На початку ХХ ст. політичними партіями Наддніпрянщини були:

- Революційна українська партія (РУП, 1900 р.);
- Українська соціалістична партія (УСП, 1900 р.);
- Українська народна партія (УНП, 1902 р.);
- Українська демократична партія (УДП, 1904 р.);
- Українська радикальна партія (УРП, 1904 р.);
- Українська демократично-радикальна партія (УДРП, 1905 р.);
- Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП, 1905 р.);
- Українська партія соціалістів-революціонерів (УПРС, 1903/1904 р.);
- Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ, 1907-1917 рр.);
- Українська демократично-хліборобська партія (УДХП, 1917 р.);
- Українська партія самостійників-соціалістів (УПСС, 1917 р.);
- Українська трудова партія (УТП, 1917 р.). (Див.: *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали*. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – Т.1., с. 264-361).

Отже, на початку ХХ ст. розпочався процес творення українських політичних партій. Переважна більшість з них відстоювала ідею автономії України в складі демократичної федеративної Росії. Рубікон самостійництва перейшла лише УНП на чолі з М.Міхновським. Характерною рисою цього періоду була абсолютна перевага в українському русі лівих національних соціалістичних сил. Після поразки революції 1905/1907 рр.

більшість українських партій фактично призупинили свою діяльність або звели її до мінімуму в умовах жорстких переслідувань з боку російського самодержавства. Українські ліберали в вересні 1908 р. створили Товариство українських поступовців (ТУП) з метою об'єднання українських політичних сил у блок на міжпартійній основі. Відродження старих і виникнення нових українських партій відбулося в 1917 р. після падіння російської монархії. Найбільшими і найвпливовішими серед них були УПСР, УСДРП, УПСФ.

При розгляді **другого** питання плану бажано з'ясувати особливість і характерність економічного і політичного життя західноукраїнських земель, які перебували у складі Австро-Угорської імперії на початку ХХ ст. Для аграрного розвитку, як і для економіки в цілому, характерним був поступовий перехід на буржуазно-капіталістичний шлях:

- зростає товарність сільського господарства;
- ширше використовується вільнонаймана праця;
- формується господарча спеціалізація окремих районів тощо.

Однак ці позитивні зрушення мали, як правило, локальний, фрагментарний характер, в цілому сільське господарство розвивалося на екстенсивній основі. Гострою була проблема аграрного перенаселення, переконливим свідченням якого стала трудова еміграція західноукраїнських селян за океан – до Канади, США, Аргентини, Австралії, Бразилії тощо. Наприкінці ХІХ ст. із Східної Галичини та Північної Буковини емігрувало понад 250 тис. осіб.

Економіка західноукраїнських земель мала чітко виражений колоніальний характер, що виявлялося в:

- 1) гальмуванні промислового розвитку [вищі, ніж у центральних землях імперії, податки; відсутність державної фінансової підтримки; протекціоністська політика австрійської промисловості];
- 2) консервації кустарно-ремісничого характеру промислового виробництва [в 1902 р. понад 94% промислових підприємств Галичини налічували до п'яти робітників, а в них працювало понад 50% всього зайнятого в промисловості населення];
- 3) деформації структури промислового розвитку [орієнтація на

добування та первинну переробку сировини; характерно, що більшість нафти, добутої в Галичині, в сирому, не переробленому вигляді вивозили з краю];

- 4) тотальній залежності промислового розвитку від іноземного капіталу;
- 5) грабіжницькій експлуатації природних багатств краю (вирубка лісів; виснаження родовищ тощо);
- 6) перетворенні земель на ринок збуту та сировинний придаток імперії.

Отже, на початок XX ст. на західноукраїнських землях у складі Австро-Угорської імперії відбувається поступовий перехід до буржуазно-капіталістичних форм господарювання, проте колоніальне становище економіки краю зумовлювало досить суперечливий характер тогочасного розвитку.

Як уже відзначалось у попередній темі, в кінці XIX ст. в Східній Галичині були створені чотири політичні партії:

- Русько-українська радикальна партія (1890 р.);
- Українська національно-демократична партія (1899 р.);
- Українська соціал-демократична партія (1899 р.);
- Русько-український християнський союз (1896 р.).

Ці політичні організації діяли і на початку XX ст. У 1907 р. на Буковині було засновано національно-демократичну партію (лідери: С.Смаль-Стоцький, М.Василько, О.Попович та ін.). Ця партія була лояльною до Австро-Угорської імперії і прагнула здобути якомога більше на культурній та економічній ниві. В 1906 р. було засновано Радикальну партію (лідери: Т.Галіп, І. та О.Поповичі, ін.). Ця партія була лояльною до Австрійської монархії, але виступала з критикою уряду.

В 1906 р. на Буковині була також заснована Соціал-демократична партія (лідер О.Безпалко), яка стала опозиційною до двох вищеназваних партій. Її гаслом було: “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”.

У Закарпатті політичних українських партій не було.

Разом з тим треба відзначити, що на західноукраїнських землях, як і в усій Україні, до 1917 р. не було практично жодної впливової політичної сили, яка б об'єднала більшість народу і до кінця відстоювала ідею самостійності України.



Важливо дати оцінку молодіжним товариствам "Сокіл", "Пласт", "Січ", "Луг", які виникають на західноукраїнських землях в кінці XIX – на початку XX ст. Основою їх створення були соціально-економічні, політичні та ідеологічні передумови, які склалися у часи багатовікового поневолення українського народу. Початок організованому молодіжному руху поклало товариство "Сокіл" (Львів, 1894 р.). Мета: виховання свідомого, фізично здорового патріота України, борця за її незалежність.

Моральною основою "Сокола" був Закон Божий і на його основі вироблений сокільський закон – 10 заповідей. Соколи мали свій прапор – малинового кольору, свій гімн – "Соколи, соколи". Робота у містах носила спортивно-гімнастичний, а в селах – пожежно-спортивний характер. Велике виховне значення мали Сокільські свята.

Товариство "Січ" виникло в 1900 р. (с. Завалля, Снятинський повіт на Станіславщині).

Головна мета діяльності "Січей", крім гімнастично-пожежної, – ще й виховна, культурно-просвітницька. Якщо діяльність "Соколів" мала більше загальнослов'янський характер, то "Січі" – чисто національний. Організаційна побудова "Січей" нагадувала Запорозьку Січ. Січова хоругва (прапор) спочатку була малинового кольору, а з 1910 р. – синьо-жовтого.

Популярність "Січей" серед населення Східної Галичини (особливо сільського) була великою. В 1914 р. діяло 916 осередків, які об'єднували понад 30 тис. членів. При панській Польщі йде процес переслідування січовиків, тому цей рух слабшає. Більшість січовиків перейшли в нову молодіжну організацію "Луг" (1925 р.), яка була близькою за характером роботи до Січей.

Пластовий рух у Галичині був започаткований в кінці 1911 р. у Львові. На відміну від "Соколів", "Січей", "Лугу", які працювали переважно із зрілою молоддю, "Пласт" починав формувати власні і національні риси характеру з дошкільного і шкільного віку. (Див.: Андрухів І. *Західноукраїнські молодіжні товариства "Сокіл", "Січ", "Пласт", "Луг"*. – Івано-Франківськ, 1992, с. 15-65).

Отже, завдяки різноманітним формам роботи молодіжні товариства "Сокіл", "Січ", "Луг", "Пласт" виховували свідомого,

фізично здорового патріота України, сприяли захисту української мови, історії, культури від асиміляторської політики австрійського та польського урядів, готували українську молодь до боротьби за державну самостійність.

Відповідь на **третє** питання плану необхідно розпочати із з'ясування причин і цілей воюючих держав у Першій світовій війні. Зазначити, що до 4 серпня 1914 р. склалися два великі блоки провідних країн. З одного боку Троїстий союз, в якому об'єдналися Австро-Угорщина, Німеччина та Італія, а після виходу з блоку вже в ході війни Італії до нього ввійшли Туреччина і Болгарія. Так, із Троїстого утворився Четверний союз. Йому протистояла Троїста згода, або Антанта: Велика Британія, Франція і Росія. У ході війни до Антанти приєдналися Японія, Італія, Румунія, США тощо.

Країни військових блоків оголосили війну одна одній, а до кінця 1914 р. вона переросла у світову. У війну було втягнуто 38 із 59 держав світу з населенням в 1,5 млрд. чоловік. За роки війни до діючих армій було мобілізовано 73,5 млн. осіб, 10 млн. з яких загинуло і 20 млн. поранено.

Серед агресивних планів основних учасників воюючих коаліцій відповідне місце відводилось Україні: російський царизм прагнув захопити землі Галичини, Буковини, Закарпаття; Австрія претендувала на Поділля і Волинь; кайзерівська Німеччина бажала включити всі українські землі до складу світової імперії з неподільним пануванням німецьких монополій.

Необхідно відмітити, що Перша світова війна (розпочалася 1 серпня 1914 р.) була трагедією для українського народу. Вона полягала в тому, що:

1. Всупереч власній волі народ, не маючи власної державності, був втягнений у війну.
2. Українські землі стали об'єктом експансії воюючих країн та ареною кривавих битв.
3. Українці змушені були не лише воювати за чужі державні інтереси, а й вести братовбивчу війну (в російській армії було 3,5 млн. українців; в австрійській – 250 тис.).
4. Зведено нанівець легальну можливість діяльності політичних сил, посилено репресивні акції двох імперій [звинувачене у русофільстві (приязні до Росії) населення Галичини зазнало

масових арештів і було вислане до спецтаборів у Австрії (Талергоф, Терезієнштадт тощо)]. Політика російської окупаційної влади (з осені 1914 р. до літа 1915 р.) в Галичині спрямовувалась на знищення національної свідомості (закрито "Просвіти", бібліотеки, школи, насильницька русифікація тощо).

Важливо визначити ставлення (тактику) українських політичних партій і громадських організацій до Першої світової війни. На початку війни відбувся розкол в українському національному русі. У Львові (серпень 1914 р.) засновано Головну Українську Раду – міжпартійний блок, куди ввійшли представники радикальної, соціал-демократичної і національно-демократичної партій (керівник К. Левицький).

Завдання: відверта проавстрійська позиція, захист Австро-Угорської держави;

Мета: надання західноукраїнським землям статусу автономної області, хоча були і представники, які закликали йти далі, до возз'єднання з Великою Україною.

В Наддніпрянській Україні частина учасників національного руху, яка виражала лінію Товариства українських поступовців, стояла на оборонних позиціях, на яких в основному знаходилась УСДРП (С.Петлюра та ін.). Суть: за вірність Росії у війні вона відплатить українцям наданням політичної автономії. Безперечно, то була наївна віра в можливість переродження імперії.

Друга частина українського руху – група емігрантів із Східної України (Д.Донцов, В.Дорошенко, А.Жук, М.Меленевський та ін.) створили у Відні громадську організацію Союз Визволення України (СВУ). Програмні вимоги: поразка Росії у війні; створення самостійної Української держави з конституційним монархом, демократичним устроєм, рівноправ'ям і свободою для всіх національностей, самостійною українською церквою. СВУ виступав за співробітництво з Німеччиною і Австро-Угорщиною для досягнення цієї мети.

Москвофіли Західної України заснували в еміграції у Києві "Карпато-русский освободительный комитет", який звернувся до галичан з закликом зустрічати російську армію як визволительку. З метою підтримки Росії у війні був створений Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу земств і міст (А.Ніковський, Д.Дорошенко та ін.).

Слід відзначити, що частина громадськості, політичних сил, особливо із УСДРП, підтримувала більшовицьку тактику боротьби: перетворення війни імперіалістичної в громадянську.

В процесі війни відбувались деякі зміни в тактичних діях тієї чи іншої політичної сили.

Отже, Перша світова війна зумовила негативні тенденції в українському національному русі, що призвело до його розколу в тактиці по відношенню до війни, до майже повної обмеженості легальних можливостей політичної та культурної діяльності.

Як уже говорилося, в перший день війни лідери трьох найбільших галицьких партій утворили Головну Українську Раду (ГУР). Однією з перших справ, якою зайнялась ГУР, було створення Української бойової управи (очолив К.Трильовський); вона спрямувала свою діяльність на організацію в австрійській армії окремого українського формування.

Австрійське командування дало згоду на формування українського легіону під назвою "Українські січові стрільці" (УСС). Не будучи впевненим у його лояльності, уряд обмежив чисельність легіону УСС до 2,5 тис., хоча добровольцями записалось близько 28 тис.

Ядро легіону становили члени довоєнного січового, сокольського і пластового руху.

В перші бої легіон УСС вступив в кінці вересня 1914 р. в районі Ужоцького перевалу. В кінці 1914 – на початку 1915 р. стрільці охороняли карпатські перевали. "Усуси" проявили зразковий героїзм у битвах з російськими частинами на горі Маківці у травні 1915 р. (в жорстоких боях втратили 42 чол. вбитими); під Галичем у червні 1915 р. і над р. Стрипою влітку – восени 1916 р. (близько 1 тис. стрільців потрапило в полон; пізніше з них було сформовано окремий курінь Січових стрільців на чолі з Є.Коновальцем, який брав активну участь у національно-демократичній революції 1917-1920 рр.).

Після великих втрат залишки полку УСС вивели в тил на доукомплектування, після чого в лютому 1917 р. він повернувся на фронт (очолив полк М.Тарнавський). У 1918 р. у складі австрійської армії полк УСС здійснив похід на Україну. Пізніше Січові стрільці відіграли визначну роль в революційних подіях 1918 р. та творенні ЗУНР.

Оцінюючи історичне значення УСС, слід відмітити:

1. Це були перші військові формування українців після знищення українських козацьких полків Катериною II. Вони стали зародком майбутньої армії, початком творення новітнього українського війська.
2. УСС складалися з найкращих представників українського галицького суспільства – вчених, літераторів, журналістів, митців, студентської та гімназійної молоді тощо. Тому не дивно, що вони залишили після себе добре задокументовану історію легіону та багату літературно-пісенну спадщину.
3. Ідейна та культурно-мистецька спадщина УСС стала інтегральною частиною національної свідомості галицьких українців XX століття.
4. Їх героїзм та самопожертва служили прикладом наступним поколінням борців.
5. Діяльна конструктивна участь УСС у революційних подіях 1917-1920 рр. (до речі, на територіях, які були під контролем УСС, не зареєстровано жодного факту насильства щодо цивільного населення тощо).

### **Проблемні питання та завдання для самостійної роботи**

1. З чим прийшли українські землі (в економічному, політичному, національному аспектах) в XX століття?
2. Назвіть перші українські політичні партії, їх основні програмні цілі.
3. Поміркуйте над тим, які відмінності мав процес виникнення українських політичних партій у Наддніпрянській та Західній Україні.
4. Якою була роль Товариства українських поступовців у національному русі?
5. Поясніть, чому українці Галичини стали на сторону Австрії в роки Першої світової війни.
6. В чому полягають історичне значення і трагедія УСС?

---

❧❧❧  
**ТЕМА X**

---

**Утворення та діяльність Української Центральної  
Ради. УНР**

---



**Мета і завдання**

Проаналізувати революційні події в Україні після лютневих (1917 р.) днів у Петрограді та діяльність УЦР, Генерального секретаріату. Розкрити зміст Універсалів, причини агресії радянської Росії проти України, а також наслідки для України Брест-Литовських мирних переговорів.

**План**

1. Утворення Центральної Ради як органу державного самоврядування України:
  - а) організація влади та її внутрішня політика;
  - б) ставлення УЦР до Тимчасового уряду; I та II Універсали Центральної Ради.
2. Жовтневий переворот в Росії. III Універсал Центральної Ради.
3. Агресія більшовицької Росії проти України. IV Універсал Центральної Ради. Брест-Литовські мирні переговори і їх наслідки для України.

**Основна література**

Історія України (За ред. Б.Д. Лановика). – К., 1999, с. 271-327.

Історія України: нове бачення. Т. 2. – К., 1996, с. 3-41.

Історія України. (Кер. авт. кол. Ю.Зайцев). – Львів, 1998, с. 219-230.

Кісь Я.І., Педич В.П., Шокалюк О.І. Історія України: Курс лекцій. (За ред. О.І. Шокалюка). – Івано-Франківськ, 2002, с. 147-170.

Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. – К., 2002, с. 437-452.

Політична історія України (За редакцією В.І. Танцюри). – К., 2001, с. 206-223.

Полонська-Василенко Н. Історія України. Т.2. – К., 1993, с. 459-488.

### Додаткова література

Винниченко В. Відродження нації. Ч.1-3. – К., 1990.

Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття. –К., 1993, с. 79-140.

Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів, 1991.

Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В.Ю. Короля). – К., 2001, с. 253-255, 260-272.

Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918. – Львів, 1994.

Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993, с. 68-118.

Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Ч. 1. (1917-1945 рр.). – К., 1994.

Розгляд **першого** питання лекції доцільно розпочати з аналізу впливу революційних подій у Петрограді (лютий 1917 р.) на політичне становище в Україні. Падіння самодержавства сприяло виникненню на просторах колишньої Російської імперії і в Україні зокрема нової політичної та суспільної ситуації:

1. Влада формально перебувала в руках представників Тимчасового уряду (виконавчих комітетів, губернських та повітових комісарів).
2. У центрі і на місцях виникли альтернативні органи влади – Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів [до кінця 1917 р. в Україні їх було близько 300, з них 70% зосереджувались у промислових центрах Донбасу та Подніпров'я. Особливість: в Україні Ради не відігравали в цей час важливої ролі, оскільки їх було відносно мало і головну роль у них грали партії меншовиків та есерів, а не більшовиків, як у Росії].
3. Оскільки ні очолюваний кадетами Тимчасовий уряд та його представники в Україні, ні есери-меншовицькі Ради не мали чіткої програми вирішення національного питання (обстоювали унітарну форму російської держави, визнавали за Україною тільки право на національно-культурну автономію),

17 березня 1917 р. в Києві було утворено Українську Центральну Раду як головне представництво політичних інтересів українців перед Тимчасовим урядом. Головою ЦР було обрано (заочно) Михайла Грушевського.

Отже, Центральна Рада виникла як громадсько-політичне об'єднання, координаційний центр українського національно-визвольного руху, який відображав інтереси всього українського народу. До складу УЦР ввійшли представники українських політичних партій, наукових, освітніх, кооперативних, військових, робітничих та інших організацій. Особливо важливу роль у зміцненні ЦР та в її діяльності відігравали: УПСР, УСДРП та УПСФ.

Кульмінаційним моментом революційно-демократичних подій в Україні була 100-тисячна маніфестація в Києві 1 квітня 1917 р. під національними синьо-жовтими прапорами.

На грандіозному вічі (на Софіївській площі) було прийнято важливі резолюції: підтримка Тимчасового уряду; домагатися широкої національно-територіальної автономії України в складі федеративної Росії та скликання Установчих Зборів [це виборна установа (представницького характеру), яка встановлює державний уряд, виробляє і приймає Конституцію...].

Слід підкреслити, що остаточно викристалізував політичну програму ЦР і завершив її організаційну побудову Всеукраїнський національний конгрес (19-22 квітня 1917 р. у м. Київ). На ньому були широко представлені делегати від всіх українських губерній, різноманітних верств населення, багатьох політичних партій та громадських рухів. Серед делегатів конгресу були представники українських громад Петрограда, Москви, Кубані та інших міст, всього більше 900 чоловік. Тому небезпідставно ВНК вважали своєрідними Установчими Зборами, які перетворили ЦР на революційний парламент. Конгрес був тріумфом ідеї української державності, на ньому була представлена вся нація.

Резолюції ВНК були лаконічними і конкретними:

- тільки широка національно-територіальна автономія України може забезпечити потреби всіх народів, що живуть на її землі;
- єдиною відповідною формою державного устрою Росії є



федеративна демократична республіка.

Основні рішення ВНК:

1. Підтримано основний пункт політичної програми ЦР – здобуття національно-територіальної автономії.
2. Санкціоновано ЦР як крайовий орган влади (фактично ЦР була проголошена верховною національною владою в Україні).
3. Реорганізовано ЦР, встановлено принцип представництва і можливість її поповнення шляхом кооптації (так, після військового, селянського, робітничого з'їздів склад ЦР поповнився їх представниками в кількості понад 100 делегатів від кожного; всього до осені 1917 р. ЦР нараховувала понад 800 членів).
4. Для керівництва роботою ЦР було обрано комітет ЦР у складі 20 осіб на чолі з М.Грушевським (на перших зборах ЦР комітет Центральної Ради було перетворено в Малу Раду).
5. Серед рішень конгресу було багато інших рішень поточного характеру і зокрема – про спорудження у Миколаївському саду навпроти Київського університету на місці пам'ятника царю Миколі I пам'ятника Т.Шевченку тощо.

Отже, рішення ВНК мали величезне значення для легітимації (узаконолення) ЦР. Незважаючи на те, що вона так і не пройшла через процедуру всенародних виборів, ЦР, отримавши підтримку ВНК, тепер мала право говорити від імені всього українського народу.

Важливо проаналізувати обставини прийняття та вказати на основні положення I Універсалу ЦР. Слід відмітити, що наприкінці травня до Петрограда (на вимогу I Всеукраїнського військового з'їзду) виїхала делегація ЦР на чолі із заступником голови В.Винниченком для представлення Тимчасовому уряду Декларації Української Центральної Ради. В ній містилася низка поміркованих вимог у формі прохань, серед яких найважливіша – Тимчасовому уряду виявити прихильне ставлення до автономії України. Проте ці вимоги були відхилені Тимчасовим урядом. Відмова мотивувалась тим, що УЦР не обрана шляхом всеукраїнського голосування (характерно, що Тимчасовий уряд теж не обирався всенародно), а також тим, що проголошення автономії може спричинити територіальні та інші непорозуміння.

Оцінюючи такий перебіг подій та антиукраїнську політику Тимчасового уряду, М.Грушевський слушно заявив: "Свято революції скінчилося. Настає грізний час!".

Спираючись на рішення селянського і II військового з'їздів, 23 червня 1917 р. Центральна Рада прийняла свій I Універсал, у якому було проголошено автономію України: "Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, – говориться в тексті, – хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям..." (Винниченко В. *Відродження нації. Ч. I.* – К., 1990, с. 219-225).

Вказуючи на історичне значення, варто підкреслити, що проголошення I Універсалу викликало в Україні друге за силою після повалення царизму піднесення революційності мас. Універсал ЦР став провісником неминучої децентралізації Росії в разі її перетворення на країну демократичну.

Одним із перших кроків з виконання рішень Центральної Ради після проголошення I Універсалу стало створення уряду – Генерального секретаріату (28 червня 1917 р.) на чолі з В.Винниченком. Генеральний секретаріат перебрав на себе всі колишні виконавчі функції Центральної Ради, а Центральна Рада взяла на себе функції національного сейму (парламенту), тобто законодавчого органу всього українського народу.

Проголошення I Універсалу та утворення Генерального секретаріату викликали занепокоєння в Росії, яка переживала чергову політичну кризу (масові демонстрації, поразка на фронті, падіння авторитету Тимчасового уряду тощо). Саме тому на початку липня делегація Тимчасового уряду у складі найвпливовіших міністрів О.Керенського, М.Терещенка та І.Церетелі прибула до Києва для порозуміння з Центральною Радою. В результаті переговорів було досягнуто компромісу. Наслідком компромісу було проголошення 16 липня 1917 року II Універсалу Центральної Ради та спеціальної постанови Тимчасового уряду від того ж дня.

В II Універсалі офіційно заявлено, що Тимчасовий уряд:

1. Протягує руку українській демократії, закликає у згоді з ним творити нове життя.
2. Визнає Генеральний секретаріат як носія найвищої крайової

влади в Україні, склад якого затверджується Тимчасовим урядом за погодженням з ЦР.

3. Допускає представників ЦР до кабінету військового міністра, до генерального штабу з тим, щоб вони брали участь у справі українізації війська без порушення боєздатності армії.
4. Заявив про своє прихильне ставлення до розроблення проекту національно-політичного статусу України, а також проекту про вирішення земельної справи для їх винесення на Всеросійські установчі збори.

Центральна Рада, зі свого боку:

1. Відкладає здійснення автономії України до Всеросійських установчих зборів і рішуче відкидає будь-які самовільні кроки для її досягнення.
2. Поповнювалась на “справедливих основах представниками інших народів, що живуть в Україні” [слід зауважити, що відсоток наданих їм місць (30%) перевищував їх процентну частку серед жителів України (20%); до складу Генерального секретаріату було введено двох росіян, двох євреїв і одного поляка. Таким чином, ЦР і Генеральний секретаріат стали політичним органом не тільки українців, а й всього населення України]. (Див.: Винниченко В. *Відродження нації*. Ч. 1. – К., 1990, с. 279-284).

В історичній літературі немає однозначної оцінки II Універсалу. Одні автори наголошують, що це був крок назад, оскільки ЦР відмовилась від самочинних кроків зі здійснення автономії України, інші підкреслюють, що це все-таки був ще один крок вперед до тодішньої політичної мети. В.Винниченко стверджував, що це була перемога українства, "якій було надано правової сили в юридичних актах державного характеру"; М.Грушевський вважав II Універсал "відкриттям нової сторінки в житті України". Намагаючись об'єктивно оцінити всі обставини прийняття II Універсалу, мусимо чітко уявляти, що це був час серйозних випробувань і тому ЦР змушена була проводити досить обережну, виважену політику, адже на боці Тимчасового уряду була військова сила величезної держави, і тому потрібно було максимально унеможливлувати втручання Росії в українські справи.

Бажано коротко з'ясувати суть основних положень Статуту

вищого Управління Україною, який був прийнятий ЦР 29 липня 1917 р. (деякі історики називають "Конституцією автономного устрою України"). Згідно з цим документом (він містив 21 пункт):

- Генеральний секретаріат оголошується найвищим крайовим органом влади в Україні;
- Генеральний секретаріат формується Центральною Радою і відповідає перед нею, а Тимчасовий уряд лише затверджує його;
- свою владу Генеральний секретаріат здійснює через всі урядові органи в Україні, а всі вони підлягають владі Генерального секретаріату тощо. (Див.: Винниченко В. *Відродження нації. Ч.1.* – К., 1990, с. 298-302).

Проте Тимчасовий уряд не затвердив цього документа, а сам 17 серпня видав "Тимчасову інструкцію для Генерального секретаріату", яка була прямим запереченням Статуту і суттєво обмежувала права України:

- Генеральний секретаріат мав стати місцевим органом Тимчасового уряду, тобто звичайним адміністративним апаратом;
- Центральна Рада позбавлялась законодавчих прав;
- всі урядові посади затверджував не Генеральний секретаріат (він тільки рекомендував кандидатури), а Тимчасовий уряд;
- найбільшим утиском України було зменшення території; поза її межами опинилась велика частина українських земель (Харківська, Катеринославська, Херсонська та Таврійська губернії);
- навіть не згадувалось про автономію України і про те, що це питання розглядатимуть Всеросійські установчі збори тощо.

Отже, хоча "Інструкцію" В.Винниченко назвав "миршавим клаптиком паперу" і ЦР, судячи з власної резолюції, не збиралася її виконувати, а лише прийняла до відома, видання "Інструкції" Тимчасовим урядом виявилось "цинічним, безсоромним зламанням досягнутих домовленостей..." (В.Винниченко). Вона відкидала внормування відносин між Україною та Росією в правовому полі і відкрила простір для сваволі Тимчасового уряду.

Друге питання плану. Відносини з Петроградським урядом далі загострювались, що привело до невирішення економічних, земельних, воєнних питань. Розхитане війною економічне життя завмирало. Суд, поліція не функціонували. З фронту масово втікали дезертири, посилюючи безвладдя в країні. В цей же час (восени 1917 р.) на арену політичної боротьби в Росії активно виступає найрадикальніша частина соціал-демократії – більшовики. Як вказує історик Орест Субтельний:

"Вони являли собою дисципліновану, суворо централізовану партію відданих і досвідчених революціонерів ..., а ... обіцянки дати масам "мир, хліб і землю" завоювали дедалі більше прихильників..." (Субтельний Орест. *Україна: історія*. – К., 1993, с. 429, 430). Потужна агітація і пропаганда дали свої результати. У ніч з 6 на 7 листопада в Петрограді був здійснений державний переворот (за оцінкою ряду політичних сил – Жовтнева революція) і влада перейшла до рук більшовиків. Тимчасовий уряд було повалено.

Отже, мирний період розвитку української революції доходив до кінця. Падіння Тимчасового уряду частково розв'язувало старі проблеми, але в той же час породило нові. Одне з головних – як ставитись до захоплення влади в Петрограді РСДРП(б) на чолі з Леніним?

Через два дні після подій у Петрограді Центральна Рада ухвалила резолюцію про владу в Україні, в якій наголошувалося на необхідності переходу влади "до рук усієї революційної демократії", а не до рад, які "становлять лише частину революційної демократії". Висновок резолюції ЦР був таким: "Українська Центральна Рада висловлюється проти повстання в Петрограді й енергійно боротиметься з усякими спробами підтримки бунту в Україні". Тобто Центральна Рада виступила проти монополії більшовицької партії на владу, яку вона встановила в Росії.

В цих складних політичних умовах Центральна Рада приймає свій III Універсал (20 листопада 1917 р.), в якому проголошувалось утворення Української Народної Республіки (УНР) в межах 9-ти губерній (Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської та Таврійської /без Криму/).

Приєднання інших земель: Холмщини, частини Курської, Воронежської губерній, де українське населення становило більшість, мало відбутися згідно з волею їх мешканців.

Окрім цього, в III Універсалі оголошувалось:

1. До Українських установчих зборів вся влада в Україні належала Центральній Раді та її Генеральному секретаріату (Універсал призначав вибори до них 27 грудня, а скликання – 9 січня).
2. Скасовувалась приватна власність на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі і проголошувалась власність всього трудового народу.
3. Встановлювався 8-годинний робочий день.
4. Запроваджувався державний контроль на продукцію промисловості.
5. Домагатися якнайшвидшого досягнення миру.
6. Скасовувалась смертна кара та проголошувалась амністія політичним арештантам.
7. Зміцнювались і поширювались права місцевого самоврядування.
8. Закріплювались загальнолюдські демократичні свободи: слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканності особи і помешкання.
9. Надання росіянам, євреям, полякам права на національно-персональну автономію та на вільний розвиток усім іншим народам, які мешкали в Україні.
10. Зобов'язання врятувати від голоду не лише український народ, а й фронт та великі частини Російської республіки тощо. (Див.: Винниченко В. *Відродження нації. Ч. 1.* – К., 1990, с. 73-83).

Виходячи з основних положень III Універсалу необхідно висловити ряд думок, дати деякі обґрунтування, висновки. Зокрема, III Універсал став актом великої історичної ваги: після багаторічної неволі український народ офіційно задекларував відродження власної держави. Його програма проголошувала перебудову України на нових засадах, з новими законами та економікою.

Все ж, даючи оцінку III Універсалу, необхідно сказати, що він проголошував УНР, але в складі федеративної, демократичної

Російської республіки. Більше того, ЦР зобов'язувалась “помогти всій Росії, щоб уся Російська республіка стала федерацією рівних і вільних народів”. Дивно, адже Україна проголошувала себе автономією у складі неіснуючої держави; Тимчасового уряду вже не існувало, а Раднарком Росії Центральна Рада не визнавала. Чи треба було ЦР ставати в обороні всієї російської демократії, брати на себе роль "рятівника всієї Росії", коли Україна мала більш ніж достатньо своїх проблем?

Даючи оцінку цим подіям, історик Н.Полонська-Василенко вказує: “Це не перешкоджало М. Грушевському писати у “Народній волі”, що Україна повинна рятувати цілісність і єдність Росії (федеративної). Коли українські діячі говорили про федерацію, то вони мали на увазі не вже зліквідований Тимчасовий Уряд, а нову федерацію народів, які входили до складу колишньої Російської імперії, включаючи й Совет Народніх Комісарів. Мали на увазі Крим, Кавказ, Донське Військо, Кубань, Сибір, Молдавію та Башкирію”. (Полонська-Василенко Н. Історія України (1900-1923 рр.). – К., 1991, с. 60).

Правда, в деяких істориків є інші думки. Так, Д.Дорошенко вказує, що Україна в листопаді 1917 р. мала б “... зовсім відділитися від Росії, стати самостійною й незалежною державою”. Головною причиною драми УЦР, яка розігралася в кінці 1917 – на початку 1918 р., було не проголошення III Універсалу, а, як зазначає В.Смолій, політична природа Центральної Ради з її ідеями автономії та федералізму. (З цих питань студентам бажано висловити свою думку на семінарі).

IV Універсал Центральної Ради, проголосивши Україну незалежною державою, завершив процес складного, суперечливого розвитку національно-визвольного руху, став поворотним пунктом української революції.

Розглядаючи **третє** питання, варто зазначити, що своєю демократичною політикою Центральна Рада привернула увагу інших держав. Зокрема, 3-4 січня 1918 р. Франція і Великобританія визнали УНР і призначили в Києві своїх представників. Прихильно поставились до України й інші держави Антанти. Для справедливості треба відмітити, що й Раднарком Росії також заявив про своє визнання УНР. Однак це був політичний, тактичний маневр, щоб Україні (надалі) не дати

можливості вийти зі складу Росії і стати незалежною, самостійною державою. Це підтвердилось у лічені дні. В кінці листопада – на початку грудня 1917 р. стало відомо про підготовку в Києві повстання в червоноармійських військових частинах для захоплення влади. Це змусило український уряд піти на роззброєння цих частин і вислання їх за межі України.

На протидію цим законним заходам Раднарком Росії 17 грудня 1917 р. надіслав українському урядові "Маніфест" (ультиматум), в якому робились грубі втручання у внутрішні справи України. В ньому містились чотири вимоги до УНР:

1. Відмовитись від дезорганізації фронту, що виявилось у відкликанні і передислокації частин, руйнуванні фронту без порозуміння з Росією.
2. Припинити роззброєння більшовицьких частин в Україні.
3. Не пропускати через Україну козацькі формування на Дон (отаман Каледін не визнавав Раднарком Росії).
4. Пропустити через територію України червоноармійські війська на Південний фронт.

РНК Росії вимагала протягом 48 годин позитивної відповіді, а якщо вона не буде надіслана, погрожувала, що вважатиме Центральну Раду в стані війни проти радянської влади в Росії і в Україні. Український уряд у відповідь (у спокійному тоні, спрямованому на пошук компромісу) відкинув домагання Росії, нагадавши, що Україна є незалежна держава. (Див.: *Історія України: Документи. Матеріали* (Уклад., комент. В.Ю. Короля). – К., 2001, с. 253-255).

Все це й було приводом для розв'язання радянською державою війни проти України, яка з перервами тривала до кінця листопада 1921 р.

Слід сказати, що початок січня 1918 р. характеризувався досить складним політичним становищем в Україні. Російська радянська армія під командуванням В.Антонова-Овсієнка розпочала загальний наступ на УНР. Її чисельність, за різними оцінками, була від 35 до 60 тисяч чоловік; наступ підтримували загони червоної гвардії. В багатьох містах (Одеса, Катеринослав, Миколаїв, Херсон та інші) відбувалися повстання збільшовизованих солдатів та червоногвардійців. Впродовж січня більшовицькі війська зайняли майже всю Лівобережну Україну.



За цих складних обставин перед ЦР постали три головні завдання:

1. Мобілізувати та організувати український народ для відпору агресору.
2. Формально відмежуватись від радянського режиму.
3. Створити передумови для самостійних переговорів з Німеччиною та її союзниками.

Спробою реалізувати ці завдання став IV Універсал (ухвалений на засіданні Малої Ради шляхом поіменного голосування після триденних дискусій 22 січня 1918 р.). В ньому вказувалось:

1. "Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу".
2. Перейменовано Генеральний секретаріат у Раду Народних Міністрів.
3. Після підписання миру з центральними державами армію демобілізувати і замість неї створити народну міліцію (керівництво УНР помилково вважало, що військо потрібне лише під час війни, а в мирний період армію мала замінити народна міліція).
4. Призначено на 2 лютого 1918 р. скликання Українських установчих зборів, де схвалити всі функції державності.
5. Підтверджено всі демократичні принципи, проголошені III Універсалом.
6. Закликано громадян України звільнити її територію "од посланих з Петрограда насильників, які топчуть права Української Республіки" тощо. (Див.: Винниченко В. *Відродження нації. Ч. II.* – К., 1990, с. 244-252).

Історичне значення IV Універсалу полягає в тому, що він став поворотним пунктом української революції, завершенням еволюції національного руху від автономізму-федералізму до самостійництва, до повного розриву з імперським центром. Проголошення самостійності України саме на початку 1918 р. в якійсь мірі є закономірним, адже саме тоді, користуючись ослабленням Росії, проголосили свою незалежність Литва, Естонія, Латвія, Білорусія, Вірменія, Грузія та інші держави. Прийняття IV Універсалу, звичайно, диктувалось і потребою

укладення миру з Четверним союзом.

Слід підкреслити, що проголошена самостійність не мала абсолютного характеру, бо вирішення питання про федеративний зв'язок з республіками колишньої Російської імперії покладалося в Універсалі на майбутні Українські установчі збори.

На закінчення розгляду третього питання необхідно дати характеристику Брест-Литовського договору.

10 січня 1918 р. на прохання УНР розпочались переговори з країнами Четверного союзу (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією). Українську делегацію очолив В.Голубович (голова нового уряду, який було сформовано після IV Універсалу); пізніше делегацію УНР очолив О.Севрюк. 9 лютого 1918 р. договір між УНР і державами німецького блоку було підписано.

Що стосується суті Брестського мирного договору, то:

1. У преамбулі договору визнавалась незалежність УНР.
2. Кордонами між Австро-Угорщиною і УНР проголошувались ті, які існували між Російською і Австро-Угорською імперіями до 1914 р., тобто вся Галичина, Закарпаття, Північна Буковина залишались за Австро-Угорщиною, зате Холмщина, Підляшшя поверталися Україні.
3. Відновлювалися дипломатичні і консульські стосунки.
4. Передбачався обмін військовополоненими.
5. Відкидались будь-які відшкодування збитків.
6. Вказувалось на обов'язок сторін розвивати господарські стосунки, проводити взаємообмін залишками сільсько-господарських і промислових товарів на державній основі.
7. Допускався дрібний товарообмін у межах 15-кілометрової прикордонної смуги.
8. Передбачалися взаємні митні пільги тощо.

В цей же день, 9 лютого, був укладений україно-німецький договір. Через три дні були укладені аналогічні двосторонні додаткові договори між УНР і Австро-Угорщиною, УНР і Болгарією, УНР і Туреччиною. В таємному додатку до мирної угоди між УНР і Австро-Угорщиною було зафіксовано поділ Галичини на українську й польську частини і злучення Східної Галичини з Буковиною в один суцільний "коронний край" Австрійської імперії. (Проте згодом Австрія анулювала цей договір).

Згідно з цими угодами УНР зобов'язувалась протягом першої половини 1918 р. поставити Німеччині та Австро-Угорщині 60 млн. пудів хліба, 2750 тис. пудів м'яса, 400 млн. штук яєць та іншої сільськогосподарської і промислової сировини. 17 лютого члени делегації УНР від імені Центральної Ради звернулись до німецької сторони з проханням "надати допомогу українському народові у важкій боротьбі за своє існування". У відповідь Німеччина та Австро-Угорщина розпочали широкомасштабний наступ силами 450-тисячної армії. Україну було звільнено від радянських військ. На початку березня 1918 р. Центральна Рада повернулася разом з німецько-австрійськими військами до Києва. (Див.: *Історія України. Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В.Ю. Короля).* – К., 2001, с. 274-276).

Отже, відкрилася ще одна трагічна сторінка історії України – "незалежне" життя в умовах окупаційного режиму (німці безконтрольно господарювали в Україні, видавали власні нормативні акти, що мали обов'язковий характер в Україні). Поступово втрачаючи рештки влади, Центральна Рада ще проіснувала до 29 квітня 1918 р., коли в Україні відбувся гетьманський переворот і до влади прийшов гетьман П.Скоропадський.

Варто відмітити, що УЦР в своїй діяльності пройшла такі етапи:

1. Тісний союз і співробітництво з Тимчасовим урядом (березень – початок червня 1917 р.). Основою його була боротьба зі спадщиною самодержавства, за демократизацію влади в колишній Російській імперії.
2. Поглиблення процесу державного будівництва в Україні (кінець червня – початок вересня 1917 р.). Відбулося воно на базі автономно-федеративного принципу під впливом досягнення тимчасового компромісу з Тимчасовим урядом щодо легітимізації автономії України.
3. Боротьба за федерацію національно-державницьких суб'єктів з однорідним соціалістичним центральним урядом (жовтень 1917 – середина січня 1918 р.). З цих питань українські політичні лідери дотримувалися різних поглядів.
4. Існування (формально) самостійної Української Народної Республіки (УНР) під протекторатом збройних сил Німеччини

й Австро-Угорщини (березень – 28 квітня 1918 р.). Винятком був період воєнних дій з радянською Росією, втрати влади в січні – лютому 1918 р.

Виникає запитання: які основні причини падіння Української Центральної Ради?

1. Розкол в українському суспільному русі, взаємні обвинувачення політичних партій, різних груп еліти, населення регіонів.
2. Політична недосвідченість лідерів УЦР, Генерального секретаріату в державотворчих позиціях.
3. Відсутність ефективних і авторитетних органів управління на місцях, нерозвинутість системи самоуправління, повноважень центру та регіонів.
4. Запізнілі усвідомлення лідерами УЦР необхідності сильної виконавчої влади.
5. Небажання і невміння створити регулярні збройні сили, інші силові відомства у державі.
6. Ідейна, матеріальна, психологічна неготовність націонал-демократичних сил до побудови основ державності.
7. Незацікавленість сусідніх з УНР країн в існуванні незалежної, сильної Української держави.

### **Проблемні питання та завдання для самостійної роботи**

1. Чому, на вашу думку, Центральна Рада на першому етапі своєї діяльності не наважилась на остаточний розрив з Росією, а проголосила лише автономію України?
2. Як уявляли собі Російську Федерацію керівні діячі українського національного руху?
3. Що ви знаєте про діяльність українських політичних партій, їх програмні цілі в тодішній історичний період?
4. Розкрийте суть “Маніфесту” (ультиматуму) Раднаркому Росії Українській Центральній Раді. Які ж справжні його причини?
5. Чому Центральна Рада зазнала поразки у війні з радянською Росією у січні 1918 р.?
6. Якими були наслідки Брестського миру для УНР?
7. Назвіть основні причини падіння УЦР.
8. До яких наслідків призвела ліквідація УЦР?

---

❧❧❧

**ТЕМА XI**

---

**Боротьба за українську державність  
та її ліквідація (1918–1921 рр.)**

---



**Мета і завдання**

Розкрити зміст внутрішньої і зовнішньої політики П.Скоропадського, вказавши на її позитивні сторони та прорахунки. Проаналізувати діяльність Директорії УНР, її боротьбу проти агресорів та причини втрати української державності. Висвітлити встановлення та діяльність ЗУНР, причини її падіння.

**План**

1. Гетьманський переворот. Внутрішня та зовнішня політика уряду П.Скоропадського.
2. Прихід до влади Директорії УНР та її політика. Агресія радянської Росії проти Української держави; поразка Директорії УНР. Ризький мирний договір.
3. Проголошення ЗУНР, її внутрішня та зовнішня політика. Агресія Польщі проти ЗУНР.
4. Причини втрати української державності та її історичне значення.

**Основна література**

Історія України (За ред. Б.Д.Лановика). – К., 1999, с. 271-327.  
Історія України: нове бачення. Т. 2. К., 1996, с. 53-144.  
Історія України. (Кер. авт. кол. Ю. Зайцев). – Львів, 1998, с. 235- 252.  
Кісь Я.І., Педич В.П., Шокалюк О.І. Історія України: Курс лекцій. (За ред. О.І. Шокалюка). – Івано-Франківськ, 2002, с. 170-188.  
Король В.Ю. Історія України. – К., 1999, с. 141-151.  
Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2. – К., 1993, с. 488-543.

### Додаткова література

- Бойко О.Д. Історія України. – К., 1999, с. 288-325.
- Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1-3. – К., 1990.
- Гетьман Павло Скоропадський. Спомини. – К., 1992.
- Гунчак Т. Україна. Перша половина XX століття. – К., 1993, с. 141-181.
- Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В.Ю. Короля). – К., 2001, с. 277-284.
- Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. – К., 2002, с. 453-474.
- Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995.
- Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. с. 68-119.
- Симон Петлюра. Статті. – К., 1993.

**Перше** питання плану. 29 квітня 1918 р. Всеукраїнський хліборобський з'їзд (близько 8 тис. чол.) проголосив почесного отамана Вільного козацтва генерала *Павла Скоропадського* гетьманом України. Центральна Рада була розпущена, і в Україні започатковано нове державне утворення – гетьманат “Українська держава”. Основні причини, що забезпечили безкровний характер гетьманського перевороту:

1. Суттєві помилки, допущені Центральною Радою, позбавили її підтримки мас (непослідовність тактичних дій; зволікання із вирішенням насущних соціально-економічних проблем; зневага до представників імущих класів; не досить прихильне ставлення до церкви і духовенства; неповне усвідомлення потреби творення національної армії тощо).
2. Підтримка П.Скоропадського 450-тисячною німецько-австрійською армією.
3. Важке економічне становище України (зубожіння селян, падіння виробництва промислової продукції, руйнування транспорту, зв'язку – результат чотирирічної світової війни).
4. Розкол у політичних силах України, які мали більшість у Центральній Раді, тощо.
5. Поступове знецінення національних ідеалів.
6. Розкольницька діяльність більшовиків України.

Слід підкреслити, що метою гетьманського перевороту було:

- не допустити дезорганізації та деградації суспільства, що неминуче вело до суспільної катастрофи;
- покінчити з радикальними перетвореннями, зокрема щодо приватної власності;
- утворити державну владу, здатну “забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці” (П.Скоропадський).

Отже, якщо Центральна Рада спиралася в своїй діяльності на ліві сили (в її складі були в основному партії соціалістичного спрямування), то гетьманат П.Скоропадського базувався на підтримці правих сил. Ідеологічна платформа тих сил, які привели до влади П.Скоропадського, була викладена в "Грамоті до всього українського народу", підписаній 29 квітня. Прерогативи його влади були розписані в "Законі про тимчасовий державний устрій України", оприлюдненому також 29 квітня 1918 р. (Див.: *Історія України: Документи. Матеріали* (Уклад., комент. В.Ю. Короля). – К., 2001, с. 277-282).

Суттю державного режиму гетьманату була зміна демократичної парламентської форми правління на авторитарну, тобто було здійснено перехід верховної влади, як законодавчої, так і виконавчої, в руки одної особи – гетьмана П.Скоропадського.

Яка ж внутрішня та зовнішня політика П.Скоропадського, її досягнення і прорахунки?

Можна відмітити такі досягнення діяльності П.Скоропадського:

1. Відновлення права приватної власності та вільного підприємництва.
2. Жорстке державне регулювання промисловості, транспорту, торгівлі і зв'язку в умовах гострої економічної кризи, боротьба з анархією на місцях та дезорганізацією виробництва.
3. Налагодження нормального грошового обігу, вдосконалення грошової системи, сформування державного бюджету.
4. Прийнято закон про загальний військовий обов'язок (армія мала нараховувати понад 300 тис. чоловік); розпочато розбудову українського морського флоту.
5. Визнано де-юре і де-факто суверенітет Української держави з

боку майже трьох десятків країн світу.

6. Подальші кроки щодо української народної освіти і підвищення авторитету державної української мови [створено українські початкові школи, відкрито 50 нових українських середніх шкіл, 150 українських гімназій (не замість російських, а поруч з ними) тощо].
7. Піклування про розвиток науки, заснування Української академії наук та українських наукових видань.
8. Значне розширення мережі національної вищої школи, театральних закладів, музичних, культурних установ.
9. Підвищено авторитет Православної Церкви; покладено початок Українській Автокефальній Православній Церкві тощо.

Щодо прорахунків у діяльності гетьманату П.Скоропадського, то вони полягали в наступному:

1. Повернення поміщиків у свої маєтки і “вибивання” компенсації з селян за збитки, завдані маєткам.
2. Невирішеність аграрного питання на практиці.
3. Закон про локауті, тобто заборона страйків, що вело до значного обмеження демократизму.
4. Збільшення тривалості робочого дня до 12 годин.
5. Зайняття чиновницьких посад росіянами (в основному), більшість в уряді були членами російської партії кадетів.
6. Помилкова ставка лише на багаті, заможні верстви населення, відсутність політичної гнучкості.
7. Велика залежність від німецько-австрійської військової адміністрації; орієнтація лише на держави німецького блоку.
8. Прийняття Акта про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією, чим було перекреслено головні здобутки на шляху державотворення (фактично скасовувалась державність, самостійність України), тощо.

**Друге питання.** В травні 1918 р. партії просоціалістичної орієнтації утворили опозиційний гетьманові П.Скоропадському Український національно-державний союз (з серпня – Український національний союз; з вересня очолив В.Винниченко). 13 листопада на таємному засіданні УНС було вирішено підготувати збройний виступ проти П.Скоропадського і для керівництва повстанням було утворено тимчасовий орган –



Директорію [названа за аналогією з Великою французькою буржуазною революцією, в ході якої у 1795 р. після повалення якобінської диктатури було утворено директорію]. До Директорії увійшло п'ять чоловік:

В.Винниченко – соціал-демократ, голова; С.Петлюра – соціал-демократ; Ф.Швець – соціаліст-революціонер; П.Андрієвський – соціаліст-самостійник; А.Макаренко – безпартійний.

Головним центром зосередження антигетьманських сил стала Біла Церква. Найбільший бій відбувся під Мотовилівкою 18 листопада 1918 р., де війська гетьмана зазнали нищівної поразки і питання про владу було практично вирішено. 14 грудня 1918 р. гетьман П.Скоропадський зрікається влади, і вона повністю переходить в руки Директорії, котра 19 грудня влаштовує тріумфальний парад переможців на Софіївській площі у Києві.

Отже, після перемоги антигетьманського повстання Директорія формально повинна була скласти свої повноваження. Однак, відновивши УНР, вона не відновила Центральну Раду, оскільки та втратила свою популярність у масах. 26 грудня 1918 р. Директорія проголосила дуже важливий документ, який деякі дослідники називають “Тимчасовою Конституцією України”, – Декларацію, в якій:

1. Вперше після свого утворення чітко заявила про основні програмні цілі та чинники їх реалізації.
2. Оголосила себе “верховною владою революційного часу”, зазначивши свою тимчасовість.
3. Оповіднено про скликання Конгресу Трудового Народу України, який розглядався як Тимчасовий передпарламент.
4. Проголошено ряд соціально-економічних гасел, зокрема: робітничий контроль; боротьба зі спекуляцією; “національна злагода всіх націй, що заселяють українську землю” тощо.
5. Скасовано всі закони і постанови гетьманського уряду в сфері робітничої політики: відновлено 8-годинний робочий день, право коаліції і страйків, колективні договори.
6. Відновлювалась національно-персональна автономія та інші.

26 грудня 1918 року було утворено перший уряд Директорії, який очолив соціал-демократ В.Чехівський. 5 січня 1919 року відбулися вибори до Конгресу Трудового Народу України

(КТНУ) – Тимчасового передпарламенту.

Варто наголосити, що 22 січня 1919 року на Софіївській площі в Києві було урочисто проголошено Акт Соборності України (злуки УНР і ЗУНР). КТНУ ухвалив “Закон про форму влади в Україні”. Він став державним органом молодого українського парламентаризму.

Перші тижні перебування Директорії при владі були періодом найвищого тріумфу, а далі її сила невпинно занепадала. Розпочався наступ радянських військ на Україну; 3 січня 1919 року був зайнятий Харків, де частина української території отримала офіційну назву – Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), головою радянського уряду 29 січня 1919 року став болгарин Х.Раковський.

16 січня Директорія офіційно оголосила стан війни з РСФРР. Але сили були нерівними, і 2 лютого Директорія переїхала до Вінниці, а 5 лютого радянські війська зайняли Київ.

Продовжуються безуспішні пошуки надійної зовнішньополітичної підтримки.

Державна нарада у Вінниці прийняла рішення про переговори з Антантою. На вимогу Антанти про виведення із Директорії В.Винниченка, С.Петлюри, як головних “провідників більшовицького курсу”, 9 лютого В.Винниченко виходить із Директорії, С.Петлюра – із соціал-демократичної партії, а уряд В.Чехівського подає у відставку. З цього часу розпочинається період так званих “похідних кабінетів”, а місцем осідку уряду були Вінниця, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Рівне.

15 листопада 1919 р. Директорія передала свої повноваження С.Петлюрі, який фактично став диктатором (він ще 9 травня був обраний головою Директорії). 4 грудня С.Петлюра оголосив перехід до партизанських методів ведення війни, а сам виїхав у Польщу.

Бажано коротко зупинитись на українсько-польській угоді (21 квітня 1920 р.), яку слушно називають договором Петлюри – Пілсудського, бо ні в польському, ні в українському суспільстві договір не користувався підтримкою.

За умовами Варшавського договору:

– польський уряд визнавав незалежність УНР та Директорію УНР на чолі з С. Петлюрою;

- кордон між Україною і Польщею мав проходити по колишньому російсько-австрійському кордоні, а Східна Галичина і Волинь відходили до Польщі;
- гарантувались національно-культурні права українського населення в Польщі й польського – в Україні;
- Польща зобов'язувалась не укладати міжнародних угод, спрямованих проти України;
- у спеціальній таємній військовій конвенції передбачалось: початок спільних польсько-українських воєнних дій проти радянських військ на території України; воєнні дії мали відбуватись під польським командуванням; український уряд дав згоду на підпорядкування польському управлінню залізниць, постачати продукти харчування для польської армії.

Спільний польсько-український похід на Київ закінчився його взяттям 7 червня, але вже 11 червня 1920 р. червоні війська оволоділи Києвом. 18 березня 1921 р. між Польщею і РСФСР та УСРР було підписано *Ризький мирний договір*. За ним кордон встановлювався по так званій лінії Керзона, яку в 1919–1920 рр. Антанта визнала як східний кордон Польщі. Варшавський договір був анульований.

Суть устремлінь сторін добре передав один із керівників радянської делегації, А.Йоффе, який заявив голові польської делегації Я.Домбовському: “Росія розуміє, що для Польщі конечна галицька нафта, але для Росії конечне українське збіжжя (зерно – *авт.*)”.

Отже, Ризький мир остаточно поховав самостійницькі плани Директорії і “узаконив” контроль радянської Росії над більшістю території України, а територія Західної України переходила під владу Польщі.

Основні *причини поразки* Директорії:

1. Директорія не мала дієздатної армії, особливою рисою якої стала отаманщина (отамани не виконували наказів, діяли свавільно тощо).
2. У керівництві Директорії не було єдності у поглядах на перспективу національно-державного будівництва. Пошук компромісів часто приводив до загострень особистих відносин між політичними діячами та партіями.
3. По-справжньому не було створено інститутської влади.

Селянська стихія почала швидко перероджуватися в руйнівну анархію.

4. Проведення аграрної реформи затягувалося, й вона мала популістський характер. Закон про ліквідацію приватної власності не втілювався в життя; земельна власність іноземних поміщиків оголошувалася недоторканою тощо.
5. Психологічним аспектом поразки Директорії можна назвати відсутність у селян загальнонаціональних інтересів; виявлялася інертність у справі захисту власної держави.
6. У зовнішній політиці Директорія орієнтувалася на країни Антанти, які не визнавали Директорію та почали воєнну інтервенцію на півдні України.

При розгляді **третього** питання слід зазначити, що на західноукраїнських землях національне відродження відбувалося швидше порівняно з економічно розвиненими землями Східної України. Ці прояви дали свої позитивні наслідки. Коли Австро-Угорська імперія почала розвалюватися (в кінці Першої світової війни), в західних землях встановилася своя держава – Західно-Українська Народна Республіка. Цьому передували важливі події, котрі потребують короткого аналізу.

18 жовтня 1918 р. у Львові зібралися представники усіх політичних українських сил краю, так звана Українська Конституанта (Установчі збори). Реалізувавши право народу на самовизначення, Конституанта проголосила себе Українською Національною Радою з повноваженням парламенту. До неї увійшли 33 українських послы до австрійського парламенту, 34 депутати до Галицького та 16 – до Буковинського крайових сеймів і по 3 представники від національно-демократичної, християнсько-суспільної і соціал-демократичної партій та студентської молоді. Головою Національної Ради було обрано Євгена Петрушевича.

19 жовтня було проголошено про створення з українських територій Австро-Угорської імперії Української держави, правда, у складі монархії, з якою галицькі політики старшої генерації не наважились порвати зв'язки. Великою ілюзією провідних галицьких політиків була думка, що доля Західноукраїнської держави вирішуватиметься у Відні, до якого виїхала делегація Української Національної Ради. Вони сподівалися на легітимну

передачу їм влади з ласки імператора. Тим часом у Кракові було утворено Польську ліквідаційну комісію, яка мала прибути до Львова 1 листопада, щоб перебрати владу в Галичині до рук Польщі. За цих умов гаяння часу з боку українців могло обернутися катастрофою. Тому у ніч з 31 жовтня на 1 листопада українцями на чолі з сотником УСС Д.Вітовським влада у Львові була взята. Операція проведена блискавично і без кровопролиття. Було заарештовано намісника і міського коменданта, взято під контроль всі державні установи, казарми й інші важливі об'єкти, над ратушею замайорів синьо-жовтий прапор. У складі українських військових сил, які перебрали владу над двохсоттисячним Львовом, було всього близько 2,5 тис. чоловік.

Ранком 1 листопада Українська Національна Рада перебрала владу у свої руки. Було видано відозву «Український народе», де говорилося про утворення незалежної Української держави, у якій «віднині народ є... господарем своєї землі».

9 листопада на засіданні Української Національної Ради було визначено назву держави – Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР). Вона охоплювала близько 70 тис. кв. км з 6 млн. населення (71% українців, 14% поляків, 13% євреїв та інші). Правда, невдовзі Північну Буковину захопила Румунія, а Закарпаття – Чехословаччина. Таким чином, ЗУНР охоплювала лише територію Східної Галичини з 4 млн. населення.

У цей же день (9 листопада) було сформовано уряд – Державний секретаріат, який складався з 14 державних секретарств (міністерств). Головою (прем'єр-міністром) було обрано К.Левицького.

13 листопада УНРада прийняла «Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель колишньої австро-угорської імперії», який складався з таких артикулів: назва, кордони, державна суверенність, державне заступництво, герб і прапор. У цьому законі закріплювались верховенство і суверенність народу, який мав здійснювати їх через свої представницькі органи, обрані на основі загального, рівного, прямого, таємного голосування за пропорційною системою. Гербом ЗУНР став золотий лев на синьому полі, Державним прапором – синьо-жовтий, гімном – пісня “Вже воскресла Україна” (“Ще не вмерла Україна”).

Виявилось, владу легше завоювати, ніж втримати. Польські керівні кола не змирилися з утворенням ЗУНР. Уже з перших чисел листопада на вулицях Львова розгорілись збройні сутички між українськими і польськими загонами. Бої проходили з перемінним успіхом, та у ніч на 22 листопада українські підрозділи змушені були залишити Львів. Уряд ЗУНР переїхав до Тернополя, а з січня 1919 р. до Станіслава. 22 січня 1919 р. у Києві, на Софіївській площі, було урочисто проголошено *Акт про злуку ЗУНР і УНР*. На жаль, справжнього об'єднання не відбулося, бо через кілька днів Директорія змушена була покинути Київ під ударами наступаючої з північного сходу Червоної армії. В той же час Українська галицька армія (УГА) ЗУНР вела бої з переважаючими у бойовій силі і техніці польськими військами. 16-18 липня 1919 р. УГА перейшла р. Збруч, залишивши всю Східну Галичину під польською окупацією.

Отже, Акт злуки мав декларативний символічний характер. Сторони, що об'єднувалися, не мали достатньої кількості державотворчих сил, щоб вистояти в тогочасних складних умовах і до справжнього об'єднання справа не дійшла, оскільки і ЗУНР, і УНР втрачали в цей час позицію за позицією, територію за територією.

Проте боротьба не була марною. За умов постійної воєнної розрухи урядові ЗУНР вдалося налагодити адміністрацію краю, забезпечити функціонування шкіл, пошти, телеграфу, залізниці і прийняти цілу низку законів: «Про тимчасову адміністрацію і організацію судів» (16 листопада 1918 р.), «Про державну мову» (15 листопада 1918 р.), «Про виконання громадських прав і обов'язків» (8 квітня 1919 р.), «Про земельну реформу» (14 квітня 1919 р.), «Закон про вибори до однопалатного сейму ЗО УНР» (16 квітня 1919 р.), «Про восьмигодинний робочий день» (12 квітня 1919 р.) тощо.

Слід погодитися з думкою історика І. Лисяка-Рудницького: «Галичина 1918–1919 рр. – єдиний в новітній історії приклад українського державного правопорядку».

У **четвертому** питанні плану лекції необхідно розкрити причини поразки української революції 1917-1921 рр.

Головними з них можна назвати наступні:

1. Слабка соціальна база українського національного руху як результат неповної соціальної структури української нації (відсутність середнього класу, промислової буржуазії, міського елемента тощо).
2. З усіх соціальних верств найбільш національно свідомою була інтелігенція, але вона становила лише 2-3% усього населення.
3. Міста переважно не були осередками українства, оскільки були зрусіфіковані і стали базою впливу більшовиків.
4. Лідери української революції не змогли розв'язати дилему, які проблеми потребують першочергового вирішення: соціальні (земля, 8-годинний робочий день і т.п.) чи національне визволення, чим і скористалися більшовики.
5. Нерішучість у питанні про національну незалежність, панування ідей федералізму та автономізму також стримували наступальний темп української революції.
6. Відсутність дійового адміністративного апарату на місцях, брак відповідно підготовлених кадрів.
7. Неповне усвідомлення нагальної потреби створення боєздатної національної армії (особливо це стосується Центральної Ради).
8. В Україні була відсутня сильна центристська сила, котра б об'єднала політичні сили в боротьбі за національну незалежність (так, Центральна Рада і Директорія спиралися на ліві сили, гетьман П.Скоропадський – лише на праві).
9. Відсутність єдності серед лідерів національного руху (досить згадати антагонізм між керівниками Директорії С.Петлюрою та В.Винниченком).
10. Державне будівництво, спроба самоутвердження України відбувалися не в стабільній, мирній обстановці, а в умовах нескінченних воєн (досить сказати, що лише у Києві влада переходила з рук в руки 14 разів!).
11. Україна перебувала в оточенні ворожих сил, не маючи на міжнародній арені жодного союзника, котрий би підтримував її національні змагання. Проголосивши свою незалежність від Росії й уклавши сепаратний мир з Німеччиною та іншими державами Четвертого союзу, Україна автоматично потрапила у табір ворогів переможної Антанти тощо.

Отже, поразку української революції 1917-1921 рр. спричинила ціла низка причин як внутрішнього, так і зовнішнього порядку. Проте незважаючи на поразку Української революції, її здобутки були очевидними:

- прискорився процес перетворення українського етносу, який за словами І.Франка, являв собою “купу піску”, на сучасну політичну націю;
- з назвою “Україна” відроджена (хоч і тимчасово), держава ніколи вже не зникала з політичної карти світу;
- була реанімована традиція державності, на засадах якої розвивалася українська політична думка до кінця ХХ ст.;
- накопичувався визвольний потенціал, зростала самосвідомість, формувалися національні кадри.

Варто також зазначити, що то був особливий етап національної історії: протягом чотирьох років було пройдено величезну еволюцію – від підданства через проголошення національно-територіальної автономії федеративної Росії до усвідомлення повної незалежності й самостійності; поновлена в Україні державницька свідомість, яка була приглушена двома віками російської окупації. Головне, що зробила революція – це добилася визнання прав українського народу на свою державу, свою культуру, свою мову. Вперше після середини XVII ст. Україна постала як геополітична реальність.

Революція мала на меті відродження української нації в усіх сферах суспільного буття – економічній, політичній, духовній, державотворчій. Свідченням цього є Універсали Центральної Ради, законодавчі документи Гетьманату, Директорії. Було сформовано основні атрибути державності, випробувано різні моделі внутрідержавного життя.

Слід погодитися з досить слушною думкою українського історика з діаспори І.Лисяка-Рудницького, що “було б помилкою говорити про абсолютну поразку української революції. Вона не досягла своєї остаточної мети, але вона внутрішньо переродила суспільство України...” і що “... немає сорому в тому, щоб бути переможеним у боротьбі за свободу. Навпаки, така поразка може стати джерелом духовної обнови, що з нього черпатимуть силу наступні покоління, продовжувачі цієї самої боротьби на новому історичному етапі”.



### **Проблемні питання та завдання для самостійної роботи**

1. Які причини гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р.?
2. Які причини падіння гетьманської влади П.Скоропадського?
3. В чому були досягнення і прорахунки Директорії УНР?
4. В чому полягає основний зміст Варшавської угоди?
5. Якими були особливості національно-визвольного руху в західноукраїнських землях?
6. Чому національно-визвольна боротьба 1918-1919 рр. в Галичині, Буковині та на Закарпатті зазнала поразки?
7. Історичне значення української державності на початку 20-х років та причини її втрати.
8. Які можна виділити етапи в процесі державотворення на українських землях в 1917-1921 рр.?

---

❧❧❧

**ТЕМА XII**

**Соціально-економічний стан та політичний  
розвиток України в 20-ті роки**

---

**Мета і завдання**

Дати визначення політики "воєнного комунізму", її діям у радянській системі. Розкрити причини утворення СРСР та його наслідки для України. Проаналізувати причини запровадження неп(у), його суть та результати. Охарактеризувати політику українізації, її досягнення та згортання.

**План**

1. Політичне життя в Україні в 20-ті роки:
  - а) встановлення тоталітарного режиму. Репресії проти прогресивних громадських організацій, української інтелігенції;
  - б) курс на ліквідацію державності України. Правда і фальсифікація про утворення СРСР.
2. Україна в період нової економічної політики (неп).
3. Досягнення і складнощі українізації:
  - а) причини і суть українізації;
  - б) згортання українізації, початок репресій проти інтелігенції.

**Основна література**

Бойко О.Д. Історія України. – К., 1999, с. 325-339.  
Історія України: нове бачення. Т. 2. – К., 1996, с. 162-213.  
Історія України. (Кер. авт. кол. Ю. Зайцев). – Львів, 1998, с. 252-263.  
Політична історія України (За ред. В.І. Танцюри). – К., 2001, с. 251-263.  
Субтельний О. Україна: історія. – К., 1993, с. 468-496.

### Додаткова література

Голод 1921-23 рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1993.

Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В.Ю. Короля). – К., 2001, с. 292-303.

Кісь Я.І., Педич В.П., Шокалюк О.І. Історія України: Курс лекцій. (За ред. О.І. Шокалюка). – Івано-Франківськ, 2002, с. 188-196.

Кульчицький С.В. Між двома війнами (1921-41 рр.)//УІЖ. – 1991, №8.

Лозинський В.С. Політика українізації в 20-30 рр. //УІЖ. – 1990, №1.

Сталінізм на Україні: 20-30 роки. – К., 1991.

Сталінізм і українська інтелігенція. – К., 1991.

**Перше** питання. На початку 20-х років в Україні в економічній сфері тоталітаризм проявив себе в політиці “воєнного комунізму”, коли була націоналізована вся промисловість, у сільському господарстві впроваджувалась продрозкладка, мілітаризація праці, ліквідовувалась торгівля і вводився прямий продуктообмін.

У політичній сфері тоталітаризм проявився в усуненні з політичної арени всіх існуючих (за винятком РКП(б) партій, насадженні марксистсько-ленінської ідеології. Обґрунтовувалась така політика необхідністю боротьби з націоналізмом, шовінізмом, антисемітизмом, сіонізмом, монархізмом тощо; все робилось з розрахунком на підтримку широких мас населення. Цьому повинні були послужити і судові процеси, які набули показового характеру. Перший показовий політичний процес було проведено в 1921 р. над представниками УПСР, що була однією з найчисленніших і найбільш впливових партій серед українського населення, особливо серед селянства. Керівним ядром цієї партії (соціалістів-революціонерів) була українська інтелігенція.

В такому ж плані пройшли і судові процеси (в масштабі всієї країни) над іншими українськими партіями. Навіть українські комуністичні партії [УКП (боротьбистів), УКП], які стояли на тих самих соціально-економічних платформах, що й Російська

комуністична партія (більшовиків), але відстоювали незалежність України, змушені були саморозпуститися, ліквідуватися. Покінчивши з іншими політичними партіями, більшовицьке керівництво провело боротьбу всередині власної партії проти троцькізму, троцькістсько-зінов'євського блоку, групи Бухаріна.

Отже, на практиці послідовно здійснювалася політика не лише на ідеологічну одноманітність суспільства, але й проти будь-яких відхилень від офіційної точки зору на методи побудови соціалізму. Реалізація ідеї супроводжувалась репресіями проти інакомислячих і в першу чергу проти інтелігенції. (Див.: *Сталінізм і українська інтелігенція*. – К., 1991, с. 37-40). Встановлювався всеохоплюючий контроль над духовним життям населення. В 1920 році в Наркомпросі УСРР було утворено головполітпросвіту, у функції якої входила цензура друку; створено цензуру за театральними, цирковими видовищами, кінематографічними сеансами, художніми виставками, доповідями, лекціями тощо. Особливих гонінь зазнали “Просвіта”, Українська Автокефальна Церква, які в кінці 20-х років припинили свою діяльність.

В першій половині 1919 р., в умовах громадянської війни, йде процес прискорення інтеграції радянських республік. 1 червня 1919 р. утворюється “воєнно-політичний союз” формально незалежних України, Литви, Латвії, Росії, Білорусії. Наслідком його стало об'єднання п'яти найважливіших наркоматів – військових справ, народного господарства, залізничного управління, фінансів та праці, якими тепер фактично керували з Москви, тобто республіки фактично були автономними територіями унітарної держави з обмеженими правами самоуправління.

Наступним кроком на цьому шляху стала угода про воєнний і господарський союз між Росією та Україною (28 грудня 1920 р.). Тепер об'єднаними і керованими з Москви були вже не п'ять, а сім народних комісаріатів (додалися ще наркомати зовнішньої торгівлі та пошти і телеграфів). Утворюються загальнодержавні трести для управління українською металургійною та металообробною промисловістю; на територію України поширено Земельний, Цивільний та інші кодекси РСФСР тощо.

Слід наголосити, що головним противником ідей

суверенітету України та інших республік був нарком з національностей Й.Сталін, який у серпні 1922 р. розробив проект резолюції ЦК РКП(б) “Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками”, за яким усі неросійські республіки мали увійти до складу Росії на засадах автономії. Керівництво України відкинуло цей проект. Це змусило Леніна втрутитись і запропонувати певний компроміс – план федеративної перебудови майбутньої союзної держави (схвалений в жовтні 1922 р. ЦК РКП(б)). Все ж було утворено п’ять злитих (загальносоюзних) наркоматів (які теж підпорядковувалися Москві). З Москви здійснювалося керівництво Держбанком, Верховним Судом тощо. Україні (республікам) надавалась самостійність лише у справах: землеробства, освіти, охорони здоров’я, внутрішніх, соціального забезпечення, юстиції.

30 грудня I Всесоюзний з’їзд рад СРСР у Москві проголосив Декларацію про утворення СРСР у складі: РСФРР, України, Білорусії і Закавказької Федерації (Грузії, Вірменії, Азербайджану).

Отже, СРСР було утворено як федеративну державу, але це було лише пропагандистською вівіскою. Радянський Союз як об’єднання незалежних держав за умов панування єдиної, унітарної правлячої партії РКП(б) був лише назвою. Будь-яке рішення, прийняте московським ЦК, мало обов’язковий характер для кожної республіки.

24 січня 1924 р. відбувся II з’їзд рад СРСР, який затвердив першу Конституцію СРСР, що юридично оформив Радянський Союз. Формально кожна республіка мала право вільного виходу з СРСР, але механізм такого виходу так і не було розроблено. Тому, не змінюючи своєї форми союзної федеративної держави, СРСР законодавчо оформлявся як жорстко централізована держава.

Слід відмітити, що утворення Союзу РСР не було оформлено згідно з нормами міжнародного права. Сюзний договір 1922 р. так і не було укладено. Замість нього підписано внутрішньодержавний акт – Конституцію СРСР. Відповідно до неї декрети й постанови РНК СРСР ставали обов’язковими для виконання на всій території Радянського Союзу. Водночас РНК СРСР вправі була розглядати декрети й постанови урядів

союзних республік.

У травні 1925 р. прийняттям Конституції УСРР завершився процес входження України до складу СРСР. Українська СРР, як і інші радянські національні республіки, втратила залишки свого суверенітету, перетворившись на звичайні адміністративні одиниці унітарної держави.

**Друге** питання плану слід розпочати з розкриття причин запровадження нової економічної політики (неп):

1. Економічна розруха, викликана як безперервною 7-річною війною, так і політикою “воєнного комунізму”.
2. Політична нестабільність: невдоволення селян продрозкладкою вилилось у збройні виступи проти радянської влади, що диктувало необхідність йти на певні компроміси в суспільстві.
3. Спад світового революційного руху позбавляв надії на швидке здійснення світової комуністичної революції і матеріально-технічну допомогу країн Заходу, що змушувало радянську систему піти на тактичний відступ.

Соціально-політичне та економічне становище республіки ще більше ускладнювалося внаслідок голоду 1921-1923 рр. на Півдні України, який був породжений кількома чинниками:

- згубної для сільського господарства України політики “воєнного комунізму”;
- залежності республіки від московського центру, який в умовах посухи на Півдні України діяв не в інтересах українського населення;
- в цілому розрухи в сільському господарстві після семирічного періоду воєн;
- посухи 1921 р. в основних аграрних районах України.

У 1921 р. в УСРР було зібрано 27,7% від урожаю 1916 р. Незважаючи на це, Москва вимагала збільшити вивезення хліба, в тому числі з уражених посухою південних губерній. 13,5 млн. пудів українського зерна у 1922 р. було продано за кордон. Формування державного хлібного фонду здійснювалося примусово. Це різко збільшило кількість голодуючих, яких навесні 1922 р. було 5,6 млн. осіб (25% населення республіки), в тому числі 2 млн. дітей.

Необхідно сказати, що в ці трагічні роки в Україні було

вперше запроваджено терор голодом, який не тільки позначився на демографічних, соціальних, психологічних аспектах буття українського народу, але й спричинив відчутні політичні наслідки.

Для розуміння суті непу, усвідомлення того, що було нового в новій економічній політиці, найкраще розглянути її в логічному послідовному порівнянні з попередньою політикою "воєнного комунізму".

1918/19	1921	1928/29
"Воєнний комунізм"	Неп	
<ul style="list-style-type: none"> <li>•Продрозкладка.</li> <li>•Заборона вільної торгівлі.</li> <li>•Відсутність товарно-грошових відносин. Натуралізація зарплати. Картова система.</li> <li>•Трудова повинність.</li> <li>•Втілення принципу "Хто не працює – той не їсть". Мілітаризація економіки, трудові армії.</li> <li>•Червоногвардійська атака на капітал. Тотальна націоналізація навіть дрібних підприємств.</li> <li>•Суворі централізація управління народного господарства; так званий "главкізм".</li> <li>•Червоний терор тощо.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>•Продподаток.</li> <li>•Вільна торгівля спочатку в межах місцевого товарообігу.</li> <li>•Грошова реформа 1924 р. /золотий червінець/.</li> <li>•Ринок вільнонайманої праці.</li> <li>•Денаціоналізація дрібної і середньої промисловості.</li> <li>•Децентралізація. Госпрозрахунок. Економічні методи управління.</li> <li>•Відносне пом'якшення репресивної системи тощо.</li> </ul>	

Нова економічна політика була певною системою заходів в аграрній, промисловій, торговельній, фінансовій сферах. Її розвиток відбувся у три етапи:

1. Зміна продрозкладки продподатком. Відповідно у селян уже не забирали надлишки сільськогосподарської продукції, а встановлювали певну норму їх здачі. Так, продподаток з урожаю 1921 р. для України становив 117 млн. пудів замість 160 млн. пудів продрозкладки (73%). У той же час по всій країні продподаток становив приблизно 56% (існувала завищеність для України норм продподатку порівняно з іншими територіями).
2. Запровадження вільної приватної торгівлі. Зумовлено воно було накопиченням надлишків сільськогосподарських продуктів у селян, проблемами з її реалізацією. Із запровадженням вільної торгівлі змінилися розподільчі відносини – картки замінив ринок.
3. Часткова денаціоналізація промисловості, розширення можливостей для створення приватних та функціонування оренди підприємств. У руках держави залишились великі підприємства, значна частина дрібних передавалась у приватну власність або в оренду. Так, в Україні з 1921 р. було здано в оренду 5200 дрібних підприємств харчової, шкіряної та інших галузей промисловості.

Суттєві зміни відбулися в аграрній сфері. Землекористування бідняцько-середняцьких господарств збільшилось в 1,5 раза (за рахунок поміщицьких, церковних земель, а також земель заможного селянства). Загалом у користування селянам було передано понад 31 млн. десятин землі (92% земельного фонду України).

Слід звернути увагу на те, що в політичній сфері і далі залишався жорсткий однопартійний режим комуністичної партії, зберігалась державна монополія на зовнішню торгівлю, велику частину середньої промисловості, транспорт, зберігався нееквівалентний обмін між містом і селом на основі продподатку тощо. Тому неп мав неоднозначні і суперечливі наслідки: уже на кінець 1925 р. за рівнем виробництва країна вийшла на рівень 1913 р., разом з тим спостерігались і кризові явища (товарний голод, інфляція, фінансова криза). Все-таки позитивні економічні зрушення були домінуючими. Тільки в 1928-1929 рр. в Україні вироблено електроенергії на 138% більше, ніж 1913 р., кам'яного вугілля – на 119%, сталі – на 117%; сільське господарство республіки також перевищило рівень довоєнного виробництва.



Крім цього, неп сприяв поліпшенню у суспільно-політичному житті: припинилися масові розстріли, оголошено амністію повстанцям, політичним емігрантам гарантувалося вільне повернення в Україну, в країні наступила політична стабільність.

Однак, незважаючи на цілком реальні позитивні зрушення, керівництво ВКП(б) наприкінці 20-х рр. відмовилось від неп(у). Чому?

1. Курс на форсовану індустріалізацію, проголошений партією, вимагав відмови від ринку і повернення до адміністративно-командних методів керівництва, до централізації всіх ресурсів.
2. Економічна багатоукладність вимагала і політичного плюралізму, переходу до багатопартійності, демократизації політичної системи або відмови від неї.
3. Наявність приватної власності суперечила партійній програмі та тоталітарному режимові, який перебував у процесі формування, тощо.

Отже, перехід до непу був зумовлений об'єктивними обставинами, але був вимушеним тактичним кроком, який не відповідав стратегічним намірам комуністичної партії. Тому вона, вигравши час, заспокоївши маси (особливо село), зміцнивши репресивні потужності тоталітарної системи, відмовилась від нього в кінці 20-х рр.

У **третьому** питанні плану, насамперед, необхідно з'ясувати причини політики коренізації (“українізації”) в Україні. Серед них головними є:

- формування на міжнародній арені привабливого іміджу СРСР як держави, в котрій начебто гарантовано вільний розвиток національних меншин;
- потреба досягнення своєрідного компромісу з селянством (основною масою населення національних республік було селянство) та національною інтелігенцією шляхом лібералізації національних відносин;
- намагання комуністичної партії розширити соціальну базу своєї системи, залучивши до партій і до управління республікою представників неросійських народів [у 1920 р. у КП(б)У українці становили лише 19%, тоді як вони становили

80% населення УСРР, і лише 11% комуністів вважали рідною мовою українську, а розмовляли нею лише 2%];

- намагання радянського керівництва очолити і поставити під контроль процес національного відродження республіки, щоб він не вилився в антицентробіжні спрямування;
- потребою зміцнення новоутвореного державного утворення – СРСР, наданням прав “культурно-національної автономії” хоч частково компенсувати республікам втрату їх політичного суверенітету тощо.

Важливо проаналізувати практичне здійснення “українізації” в Україні, виділивши такі наслідки:

1. Розширення сфери вживання української мови в державному житті. [З серпня 1923 р. для державних чиновників та партійних працівників організовуються курси української мови. Той, хто не пройшов їх і не склав іспиту, ризикував втратити посаду. З 1925 р. було введено обов'язкове вживання української мови в державному діловодстві. З 1927 р. партійну документацію переведено на українську мову].
2. Зростає кількість українців у партійному і державному апаратах. Так, у 1923 р. їхня частка становила 25-35%, а у 1927 р. – 52-54%. За кількісним ростом стояли важливі структурні зміни. Однією з них була поява нової державно-політичної, господарської та культурної еліти, кісткою якої були так звані націонал-комуністи, вихідці з колишніх українських лівих партій.
3. Найбільший вплив “українізація” справила на розвиток національної освіти. Вона збіглася в часі з розгортанням у країні так званої культурної революції, одним з головних напрямків якої була ліквідація неписьменності. У 1930 р. в Україні почали впроваджувати загальнообов'язкове початкове навчання. У 1927 р. 97% українських дітей навчалося українською мовою. Цей показник так і не був перевершений за роки радянської влади (у 1990 р. він становив лише 47,9%).
4. Зростання мережі україномовних навчальних закладів йшло паралельно з розвитком наукових досліджень у різних галузях українознавства. Одним з перших перейшли на викладання українською мовою Київський медичний інститут, деякі факультети Київського політехнічного інституту. Українізація

вищої школи ускладнювалася нестачею викладачів, підручників, нерозвиненістю української наукової термінології, особливо з природничих дисциплін.

5. Різко збільшувалась кількість української преси (в 1933 р. вона становила 89% всього тиражу газет у республіці).
6. Україномовні стаціонарні театри в 1931 р. становили 3/4 всіх театрів в Україні; в 1927/29 рр. у Києві збудовано найбільшу в Європі на той час кіностудію. Поширюються різні літературні угруповання. Різноманітна культурно-освітня робота проводилась серед компактно проживаючих за межами України українців (на 1925 р. за межами України проживало 6,5 млн. українців).
7. Велика увага приділялась розвитку національних меншин в Україні. Так, протягом 1925 р. було утворено сім німецьких, чотири болгарських, один польський і один єврейський національні райони, а також 954 сільські ради національних меншин, 100 міських рад. У цей час в Україні діяли 566 шкіл з німецькою мовою навчання, 342 – з єврейською, 31 – з татарською тощо, а взагалі початковий всеобуч здійснювався понад 20-ма мовами.

Слід сказати, що жодна з республіканських "коренізацій" не зайшла так далеко, як українська. За десять років "українізації" (1923-1933) українці перетворилися на структурно повноцінну націю.

На початку 30-х років "українізацію", яку слушно називали Українським Відродженням, почали поступово згортати. Розпочинається боротьба з так званим буржуазним націоналізмом. Так, у 1930 р. відбувся процес над 45 "керівниками" так званої "Спілки визволення України" (СВУ). Під репресії потрапили академік С.Єфремов, професори Й.Гермайзе, О.Черняхівський та інші. В 1931 р. відбувся ще один процес – Українського націоналістичного центру (УНЦ), за яким були репресовані 50 представників української інтелігенції, в тому числі академік М.Грушевський.

Репресії не обминули і творчу інтелігенцію. Із 250 українських письменників було репресовано понад 200. Така сама доля спіткала багатьох театралів, серед них видатного режисера Л.Курбаса, художників. На знак протесту проти

антиукраїнської політики наклали на себе руки М.Хвильовий, М.Скрипник.

Остаточною політикою "українізації" була згорнута в 1938 р., коли вийшла постанова Раднаркому УСРР про обов'язкове викладання російської мови в усіх неросійських школах, яка сприяла процесу русифікації, і постанова Політбюро ЦК КП(б)У про ліквідацію національних адміністративно-територіальних утворень тощо.

Отже, проголошений комуністичною партією курс на "українізацію" та його наслідки мали велике значення. Однак було б помилкою вважати його тільки результатом цілеспрямованих зусиль партії. Вона була насамперед далеким відгомонам української національної революції 1917–1921 рр. Якщо націонал-комуністи виступили керівними кадрами політики "українізації", то величезна армія виконавців складалася переважно з української інтелігенції, значна частина якої брала участь у національно-визвольних змаганнях. Відповідну групу серед них становили українські емігранти та вихідці з Галичини, які повірили у серйозність курсу на "українізацію". Загалом курс на "українізацію" був тактичним кроком, який не відповідав стратегічним планам комуністичної партії СРСР.

### **Проблемні питання та завдання для самостійної роботи**

1. До яких наслідків привела політика "воєнного комунізму"?
2. Чому неп пов'язується насамперед із скасуванням продрозкладки?
3. Проаналізуйте причини і наслідки голоду 1921-1923 рр.
4. Як позначилась централізаторська політика Москви на внутрішньому і міжнародному становищі України?
5. Які ж основні причини втрати суверенітету радянськими республіками, зокрема Україною?
6. Які основні політичні аспекти українізації в 20-ті роки?
7. В чому ви вбачаєте основні причини відмови від політики українізації?
8. Пов'яжіть неп і політику українізації з сьогоденням України.

---

❧❧❧

**ТЕМА XIII**

---

**Україна в 30-х роках. Утвердження тоталітарної системи соціалізму. Західноукраїнські землі під владою Польщі**

---

**Мета і завдання**

З'ясувати причини переходу до форсованої індустріалізації та її особливості, наслідки в Україні. Визначити мету переходу до суцільної колективізації та ліквідації куркульства як класу. Вказати причини і наслідки голоду – голодомору 1932-1933 рр. Охарактеризувати соціально-економічне і політичне становище західноукраїнських земель у 20-30-х рр.

**План**

1. Сталінські методи індустріалізації та їх здійснення в Україні.
2. Колективізація в Україні. Голодомор 1932-1933 рр.:
  - а) причини, цілі, методи політики суцільної колективізації, етапи її здійснення;
  - б) трагічні наслідки колективізації. Голод у 1932-1933 рр. Масові репресії, терор.
3. Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель під владою Польщі в 20-30-х рр. Посилення репресій проти українського народу.

**Основна література**

- Історія України: нове бачення. Т. 2. – К., 1996, с. 178-214.
- Історія України (Кер. авт. кол. Ю. Зайцев). – Львів, 1998, с. 263-280.
- Історія України. (За ред. Б.Д. Лановика). – К., 1999, с. 362-206.
- Кісь Я.І., Педич В.П., Шокалюк О.І. Історія України: Курс лекцій. (За ред. О.І. Шокалюка). – Івано-Франківськ, 2002, с. 196-214.
- Король В.Ю. Історія України. – К., 1999, с. 151-165.
- Політична історія України (За ред. В.І. Танцюри), – К., 2001,

с. 247-278.

Субтельний О. Україна: історія. – К., 1993, с. 496-554.

### Додаткова література

Голод 1932-33 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1993.

Гунчак Т. Україна. Перша половина XX століття. – К., 1993

Звернення Президента України до українського народу у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодомору та політичних репресій. // Голос України. 2002, 26 листопада.

Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В.Ю. Короля). – К., 2001, с. 306-318.

Колективізація і голод на Україні. 1932-1933: Збірник документів і матеріалів. – К., 1992.

Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. – Івано-Франківськ, 1993.

Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. – К., 2002, с. 505-526.

Розкриваючи **перше** питання плану, слід обґрунтувати обставини, які вмотивовували проведення індустріалізації в країні, а саме:

- до 1925 року, йдучи шляхом непу, країна досягла довоєнного (1913 р.) рівня, що давало підстави для подальшого розвитку;
- створення матеріально-технічної бази для модернізації як промисловості, так і сільського господарства;
- стимулювання неухильного зростання продуктивності праці й на цій основі підвищення матеріального добробуту і культурного рівня трудящих;
- значне відставання від економічно розвинутих країн диктувало потребу індустріального розвитку;
- існування одної соціалістичної країни в капіталістичному оточенні і потреба зміцнити оборонну промисловість до початку нової війни.

Мета індустріалізації: перетворити країну з аграрної в індустріальну, із держави, що ввозить машини і обладнання, в державу, яка їх виробляє, забезпечити економічну самостійність і

незалежність, зміцнити обороноздатність тощо.

Необхідно з'ясувати особливості індустріалізації в Україні, при цьому враховуючи її сприятливі природні умови, наявність основних виробничих фондів, кваліфікованих кадрів, робочої сили та ін.

Найважливішими з них є:

1. Залучення в промисловість республіки відносно більшої частини коштів, ніж в інші республіки [в першій п'ятирічці (1928-1933 роки) Україна отримала 20% всіх капіталовкладень у промисловість СРСР].
2. Побудова в Україні промислових гігантів (Запоріжсталь, Криворіжсталь, Харківський тракторний завод, Краматорськ-машбуд та ін.)
3. Поява у республіканському промисловому комплексі нових галузей: електрометалургії, маргаринової, комбікормової тощо.
4. Витіснення приватного сектору в економіці України йшло вищими темпами, ніж в цілому по СРСР.
5. Завдяки модернізації промисловість групи "А" (виробництво засобів виробництва) значно випереджала промисловість групи "Б" (виробництво предметів споживання) (87,5% і 12,5% відповідно) тощо.

Бажано з'ясувати відмінність індустріалізації в СРСР (у тому числі в Україні) від цього процесу в країнах Заходу. В розвинутих капіталістичних країнах вона розпочиналась з легкої промисловості і продовжувалась 50-100 років. Основними джерелами (коштами) проведення були: внутрішні накопичення від промисловості і торгівлі; зовнішні позики; грабунок колоній; анексії і контрибуції тощо.

Індустріалізація в СРСР (УРСР) розпочиналась з важкої промисловості при форсованих темпах її здійснення (10-15 років). Джерелами (коштами) були: грабунок села; облігації внутрішньої позики; анульовані зовнішні борги; доходи від зовнішньої торгівлі; монополія на горілчані вироби; знецінені (не забезпечені золотом) гроші, інфляційне забезпечення потреб; продаж за кордон сировини; режим жорсткої економії тощо.

Труднощі індустріалізації:

- швидкі (форсовані) темпи вимагали всезростаючих капітало-

вкладень;

- нестача кваліфікованих кадрів;
- нестача сировини і коштів тощо.

Найбільшою проблемою була нестача коштів? Керівництво держави вирішувало цю проблему (в основному) шляхом перекачування коштів із села в місто через підвищення податків і цін на промислові товари та зниження цін на сільгосппродукцію.

Спочатку курс на індустріалізацію передбачав напружені, але реальні плани. Проте незабаром Сталін проголосив форсований курс, не підкріплений ні коштами, ні взаємоув'язкою з іншими плановими показниками. Набирає обертів рапортоманія, офіційна пропаганда оголосила, що перша п'ятирічка виконана за чотири роки і три місяці, а насправді за багатьма показниками вона не була виконана взагалі.

Напружені плани вимагали інтенсифікації праці. Розпалювався масовий ентузіазм через соціалістичне змагання, нагороди (запроваджено звання Героя Соціалістичної Праці), примус, страх тощо.

Аналізуючи наслідки індустріалізації в Україні, слід вказати на їх суперечливість і неоднозначність: були як позитивні зрушення, так і негативні тенденції.

До позитивних сторін можна віднести:

1. Докорінно змінилася структура народного господарства України: зросла частка промисловості у порівнянні з часткою сільського господарства у загальному обсязі валової продукції.
2. У розвитку промисловості домінує виробництво засобів виробництва. Дрібна (кустарно-ремісничка) промисловість вже не відіграє суттєвої ролі і витісняється великою.
3. Посилюється процес урбанізації (якщо до індустріалізації лише кожний 5-й житель України проживав у місті, то в кінці 30-х – кожний 3-й.). Починається поступова українізація міста, формується національний український робітничий клас та науково-технічна інтелігенція.
4. За рівнем розвитку промисловості Україна випередила кілька розвинених західноєвропейських країн [Україна посідала 2-е місце в Європі (після Німеччини) за виплавленням чавуну; 3-тє місце (після Німеччини та Англії) за виробництвом сталі;



4-е – за видобутком вугілля тощо].

Негативні тенденції у господарстві України, викликані індустріалізацією:

1. Домінування промисловості групи “А” над групою “Б” вело до нестачі на ринку необхідних товарів широкого вжитку, до тотального дефіциту (з 1928 року – перехід до карткової системи розподілу в містах).
2. Гігантоманія привела до того, що будівництво сотень об’єктів було розпочате, але не завершене через нестачу коштів, сировини, обладнання, робочої сили (близько 40% капіталовкладень були заморожені).
3. Жорстка централізація управління промисловістю (так, 89% важкої промисловості було в загальносоюзному підпорядкуванні), відмова від саморегулюючих механізмів, формування яких розпочалося в роки непу, орієнтація на адміністративно-командні методи управління.
4. Ставка на побудову підприємств-монополістів. Формування структури розміщення продуктивних сил. Значне перевантаження екосистеми України, зростання техногенного навантаження на природу тощо.

Отже, процес індустріалізації в Україні мав свої особливості, а її наслідки були суперечливими і неоднозначними, несучи як позитивні зрушення, так і негативні тенденції. Однак ціна цих позитивних зрушень була надто високою: для одержання коштів було пограбоване і поневолене село, демонтовано неп, запроваджено командно-адміністративні методи управління, створено атмосферу надзвичайного напруження, пошуку “шкідників”, що спричинило масові репресії.

**Друге** питання плану. Для його розкриття слід з’ясувати причини колективізації. Потреби форсованої індустріалізації надзвичайно загострили проблему коштів. Примусовою працею можна було звести велетенські корпуси заводів, але як наповнити ці корпуси новітнім технічним устаткуванням? Його потрібно було купити за валюту на Заході. Єдиним джерелом одержання необхідних коштів став продаж за кордон зерна. Проте вже взимку 1927-1928 рр. в СРСР вибухнула хлібозаготівельна криза

(селяни відмовлялися здавати хліб за свідомо заниженими цінами при високих цінах на промислові товари – так звані “ножиці цін”). Шлях виходу з кризи сталінське керівництво вбачало не у підвищенні закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, а у поверненні до методів “воєнного комунізму”, насильницькому вилученні хліба. Під загрозою штрафів і конфіскації майна почалися прямі реквізиції зерна.

У 1929 р. в Україні нараховувалось 4,6 млн. селянських дворів; більшість селянських господарств були малоземельними. Виробництво товарного зерна порівняно з дореволюційними роками зменшилося майже наполовину. В основі такої відсталості були розпорошеність, роздрібненість і низький рівень напівнатурального сільськогосподарського виробництва.

Виходом з такої ситуації було укрупнення господарств, зміцнення матеріально-технічної бази села, справедливіша й гнучкіша політика цін. Керівництвом держави, більшовицькою партією було вирішено форсувати цей процес з допомогою колективізації, тобто об’єднання господарств з відчуженням засобів виробництва.

Окрім цього, доки зберігалась приватна власність і відносна економічна незалежність селянства, тоталітарна система залишалась недобудованою. Із створенням колгоспів змінювалась соціальна база диктатури пролетаріату, оскільки внаслідок колективізації відбувався активний процес пролетаризації селянства. Все вищенаведене і було причинами колективізації.

Варто зазначити, що у 1929 році на Заході почалася затяжна економічна криза, яка призвела до різкого падіння цін на хліб. Це означало, що радянському керівництву для одержання необхідної кількості валюти потрібно було збільшити експорт зерна. Листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) прийняв курс на здійснення суцільної масової колективізації, який відкрив одну з трагічних сторінок української історії.

Україні, як основному постачальнику зерна, відводилось особливе місце: вона мала стати прикладом того, як організувати великомасштабне колективне господарство. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) “Про темпи колективізації...” (5 січня 1930 року) колективізація в Україні мала завершитись навесні 1931-го. Місцеве керівництво скоротило цей термін до осені 1930 року.

Тим часом менше ніж за рік у республіці належало колективізувати всі селянські господарства. Такі високі темпи колективізації могли забезпечити тільки насильство і примус. Це означало фактичне проголошення війни селянству, яке не бажало йти в колгоспи. Хоча формально передбачався добровільний вступ до колгоспів, селян примушували подавати заяви, погрожуючи репресіями. Той, хто не вступив до колгоспу, прирівнювався до ворога радянської влади і злочинця.

Одним із головних напрямків колективізації стала *“ліквідація куркуля як класу”*. З цього приводу була прийнята спеціальна постанова ЦКВКП(б) від 30 січня 1930 р. “Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств у районах суспільної колективізації”. Термін “куркуль” окреслювався дуже приблизно: до нього відносили не лише тих, хто використовував найману працю (хоча цей критерій видається дуже сумнівним з огляду на сезонний характер роботи на селі), а й тих селян-одноосібників, які застосовували в своєму господарстві двигун або просто мали хату, вкриту бляхою. Врешті, “куркулями” і їх посібниками-“підкуркульниками” оголошувалися ті селяни-середняки і навіть незаможні селяни, які не хотіли добровільно йти до колгоспу. Тому “ліквідація куркуля як класу” зачепила широкі маси населення в Україні. Якщо в 1928 році офіційно визнана кількість куркульських господарств в Україні становила 71,5 тисячі, то в дійсності до 1932 року тут було ліквідовано 200 тисяч господарств.

“Ліквідація” набрала різних форм:

1. Так звані контрреволюційні куркульські активісти-селяни, які активно чинили опір колективізації, підлягали розстрілу або ув’язненню.
2. Заможні “куркулі”, не помічені в акціях опору, виселялися у віддалені райони СРСР (Сибір тощо).
3. Менш заможні – виселялися в інші повіти в межах України.

Щоб унеможливити втечу в міста, в Україні в грудні 1933 року було введено систему внутрішніх паспортів, яка практично прикріплювала селян до сіл і не дозволяла їх вільно покидати.

Опір селянства змусив Сталіна на деякий час пригальмувати темпи колективізації – 2 березня 1930 року в газеті “Правда” з’явилась його стаття “Запаморочення від успіхів”. У ній

демагогічно заявлялось, що “колгосп – справа добровільна”, звинувачувався у “перекосах” в проведенні колективізації місцевий апарат, перекладалась вина на місцеву владу. Селянам дозволялось покинути колгоспи; близько 50% селян скористалися такою можливістю. Але вже у вересні 1930 року відновився наступ на селян-одноосібників через введення непомірного оподаткування та інші заходи (тим, хто вийшов з колгоспу, не повертали реманент і худобу, давались найгірші земельні наділи тощо). В результаті цих заходів до кінця 1932 року в УРСР вдалося колективізувати близько 70% господарств, а в 1935 році – 93%. В 1937 році в УРСР налічувалося 27,3 тисячі колгоспів.

Отже, внаслідок колективізації було зламано хребет самостійному українському селянству, знищено найбільш працьовиту верству населення, вбито мотивацію до праці, почуття господаря. Поневолення останнього відносно незалежного класу селянства призвело до остаточного утвердження тоталітарної системи.

Виникає запитання: якими були причини і наслідки голодомору 1932-33 років?

В історичній літературі немає одностайності щодо причин голодомору 1932-33 років. Радянська історіографія заперечувала існування голодомору, а мільйони селянських жертв називала вигадкою націоналістів. Представники української еміграції не тільки стверджували наявність голоду, а й наголошували, що “голод 1933 року був організований спеціально для України”. У 1980 році думку про спеціально спланований проти українців голод детально аргументували два історики неукраїнського походження – Роберт Конквест і Джеймс Мейс. Під впливом наданих документальних матеріалів у 1988 році спеціальна комісія американського конгресу визнала факт існування голоду і ствердила, що український голод 1932/33 років за своїм характером і розмахом рівнозначний етноциду. Подібного висновку дійшла у 1988-1990 роках незалежна Міжнародна комісія, створена із всесвітньовідомих юристів і вчених-правознавців. У результаті дискусій комісія визнала слушність думки, що сталінський режим хотів завдати смертельного удару українській нації як такій.

Отже, узагальнюючи, можна виділити в окрему групу думки дослідників, які акцентують увагу на національно-політичних причинах голодомору (Дж. Мейс, Р.Конквест, А.Безансон, Д.Соловей). Так, Р.Конквест стверджував, що “голод запланувала Москва для винищення українського селянства як національного бастиону. Українських селян нищили не тому, що вони були селянами, а тому, що були українцями-селянами”.

Інша група (Н.Іваницький, В.Марачко, Н.Верт) наголошує на соціально-економічних причинах, “насильницьких хлібозаготівлях”, “політиці продрозкладки” тощо.

Найбільш продуктивним і обґрунтованим видається синтетичний підхід на основі зіставлення різних концепцій – тоді факти, пов’язані з голодом, логічно складатимуть цілісну картину.

Отже, причинами голодомору в Україні була сукупність національно-політичних та соціально-економічних чинників:

- необхідність знищення українського селянства як свідомої національної верстви, яка відкрито протистояла сталінському режиму;
- непосильні для селян хлібозаготівлі;
- надмірний експорт хліба (в 1933 р. продано за кордон 17,6 млн. центнерів);
- низький ентузіазм селян працювати в громадському господарстві;
- “викачування” грошей із села для проведення форсованої індустріалізації;
- економічні прорахунки, спроба здійснити соціалістичне будівництво воєнно-комуністичними методами.

Кількість жертв голодомору.

Радянський режим заперечував факт існування голоду, тому кількість жертв голодомору обчислити дуже важко: ніхто не вів обліку загиблих. У 1937 році в СРСР був проведений черговий перепис населення. Він виявив величезні демографічні втрати, які сталися з часу проведення попереднього перепису 1926 року. Однак ці результати перепису населення було знищено. Крім того, статистика ОДПУ не врахувала жертв, які вже були восени 1932 р.; а статистичні дані, які велись до 15.04.1933 р. (за розпорядженням П.Постишева), були призупинені. Це пояснює,

чому в цифрах істориків і демографів, які намагалися встановити число померлих на основі опосередкованих джерел, існують дуже суттєві розбіжності.

Так, Р.Конквест називає 7 млн. жертв, з них 5 млн. в Україні, 1 млн. – на Північному Кавказі, ще 1 млн. – в інших місцях.

Група російських статистиків на підставі підрахунку середньомісячного рівня смертності визначає, що в Україні у 1932-33 рр. померло близько 2 млн. чоловік. Український історик С.Кульчицький оцінює прямі втрати від голоду 3-3,5 млн. чоловік, а демограф А.Перковський – в 4 млн. чоловік. Однак є серйозні підстави вважати ці оцінки явно заниженими.

У своїх історичних працях професор В.Король пише: ”За підрахунками історика і очевидця тих трагічних подій П.Василевського, кількість жертв голоду становила 7125850 душ. Міжнародна наукова конференція дійшла висновку, що кількість жертв від голоду становить 9 млн. чоловік. Результати перепису населення (січень 1937 р.), що показали зниження населення в країні на 15 млн. чоловік, було знищено, а учасників перепису – репресовано”. (*Король В.Ю. Історія України. – К., 1999, с. 249.*)

У зверненні Президента України до українського народу у зв’язку з 70-річчям голодомору вказується цифра понад 8 млн. жертв.

Отже, голод 1932-33 років став трагедією України:

1. Вперше в історії людства конфіскація продовольства була застосована державою як зброя масового знищення її власного населення з політичною метою. Голодомор 1932-1933 рр., що став нелюдським засобом ліквідації мільйонів українців, є підтвердженням злочинної суті сталінського режиму.
2. Трагедія голодомору 1932-1933 рр. – причини, характер, механізм організації і масштаби – ретельно приховувалися державною правлячою верхівкою СРСР не тільки від міжнародного співтовариства, а й від кількох поколінь наших співвітчизників. Однак спроби навіки замовчати і поховати у плинні історичного часу правду про голодомор виявилися марними.
3. Окрім очевидних людських втрат та величезного морального удару, голод завдав непоправної шкоди українському національному життю. Він практично знищив старе українське село з його багатими народними традиціями. Замість нього

з'явилося колгоспне село, яке вже ніколи не повстало проти радянської влади.

4. Колективізація приглушила почуття індивідуалізму, яке було основним для ідентичності українського селянина.
5. На декілька поколінь голодомор імплантував у свідомість селянства соціальний страх, політичну апатію і пасивність.
6. Голод перервав тяглість поколінь у розвитку української національної еліти тощо.

Всі ці фактори вказують на те, що голодомор 1932-1933 років був геноцидом, спрямованим проти української нації, особливо селянства.

Сьогодні можна з упевненістю твердити, що слова правди про голодомор 1932-1933 рр. відіграли помітну роль у національному відродженні, стали одним з важливих чинників здобуття незалежності України. У зверненні до українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 р. щодо вшанування пам'яті жертв голодомору вказується, що “в умовах незалежності України страхітливую правду про ті роки має офіційно оприлюднити держава, оскільки голодомор 1932-1933 рр. був свідомо організований сталінським режимом і повинен бути публічно засуджений українським суспільством... Ми ... чинимо це сьогодні, визнаючи голодомор 1932-1933 рр. актом геноциду українського народу за диявольським задумом сталінського режиму”. (*“Голос України”*, 2003 р., 17 травня).

Слід вказати, що з кінця 20-х років, після розгрому “ухилів” і опозицій та остаточного зміцнення Сталіна при владі, чітко окреслилася різка зміна у внутрішній політиці партії, яка, по суті, означала повернення до методів “воєнного комунізму” та масового терору. Йшов активний процес утвердження тоталітарного режиму, який означав всеохоплююче (термін *totalis* – з латинської – весь, повний) одержавлення радянського суспільства, всебічний контроль над усіма сферами суспільного життя з боку пануючої партії. Ставка на масовий терор і репресії – невід’ємна ознака тоталітарного режиму.

Як уже відзначалось у попередній темі, згортання непівського курсу насамперед проявилось у переслідуванні старої інтелігенції (“Шахтинська справа” тощо). Сталін використав “Шахтинську справу” для обґрунтування тези про

загострення класової боротьби в міру розгортання будівництва соціалізму.

Починаючи з 1929 року масові репресії в Україні прокотилися трьома хвилями:

1. 1929-31 роки (примусова колективізація, розкуркулення, ліквідація Української Автокефальної Православної Церкви, процес СВУ тощо).
2. 1932-34 роки (голодомор, постишевський терор, “кіровська хвиля”).
3. 1936-38 роки (великий терор, ежовщина тощо).

Процес терору буквально розчавив українську культурну і наукову еліту. За підрахунками Ю.Лавріненка – одного з небагатьох, кому вдалося вижити, а пізніше виїхати на Захід, в УРСР у 30-х роках було ліквідовано майже 80 відсотків творчої інтелігенції. Масовий характер винищення національної еліти дав йому підстави назвати добу 20-30-х років “розстріляним Відродженням”.

Репресії були спрямовані також на робітників, селян, службовців, апаратних працівників, членів компартії, військових.

Після вбивства С. Кірова (1934 р.) репресії набули нечуваного розмаху. Жертвами стали: Ю. Коцюбинський (син письменника М. Коцюбинського), Є. Квірінг (один із організаторів компартії України), Х. Раковський (з січня 1919 р. по липень 1932 р. очолював раднарком України) та ін. Із 62 членів ЦК КП(б)У, обраних XIII з’їздом партії у червні 1937 р., були звинувачені у ворожій діяльності 55. Із 11 членів політбюро загинуло 10.

Величезні втрати понесли військові кадри. Були розстріляні М. Тухачевський, І. Уборевич, командуючі військами Київського і Харківського військових округів Й. Якір та І. Дубовий. В результаті масових репресій серед військових лише в сухопутних військах України не вистачало понад 10 тисяч командирів і 850 політпрацівників.

Позначились на обороноздатності репресії проти керівників виробництва. Були репресовані керівники Дніпрогесу, Запорозького металургійного заводу, “Азовсталі”, Краматорського металургійного заводу, Харківського тракторного заводу та ін.

За підрахунками М.Максудова – колишнього радянського



демографу, який виїхав за кордон, людські втрати від репресій у 1937-38 роках становили щонайменше 4,5 млн. чоловік. Якщо порівняти це число із загальною кількістю українців у Росії й Україні, Польщі, Румунії, Чехословаччині (близько 40 млн. чоловік), то можна твердити, що сталінський терор призвів до здешакування українського населення, тобто до загибелі кожного десятого українця. (Див.: *Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад., комент В.Ю. Короля).* – К., 2001, с. 317,318).

Підсумовуючи трагічну історію 20-30-х років, слід наголосити, що масовим терором була фізично винищена найбільш активна та інтелектуальна частина нації і здійснено моральне розітління тих, хто вцілів. У душах надовго поселився страх, а страх перед владою – невід’ємний атрибут тоталітарної сталінської системи. Було утверджено тоталітарний сталінський режим із всеохоплюючим контролем і репресивним примушенням громадян до виконання партійної владної волі.

Отже, встановлення і панування тоталітарного режиму в Україні у 20-30-ті роки було великою трагедією українського народу, спричинило величезні людські жертви, деформацію природного плину історії.

**Третє** питання плану: короткий аналіз становища українців Західної України в 20-30-х роках.

Західна Україна не є сталим історико-географічним поняттям. Найкраще означити цей регіон можна як землі, що до 1939 року не перебували під владою спочатку Росії, а потім Радянського Союзу. Західноукраїнські землі в період з 1919 по 1939 роки перебували в складі трьох держав: Польщі, Румунії і Чехословаччини.

У кожній з цих держав українці становили національну меншину. Важко назвати точне число українців, які проживали у міжвоєнну добу на Західній Україні: офіційна статистика того часу відзначається крайньою недостовірністю. Кількість українців у Польщі на початку 30-х років коливалась між 5,2 та 6 млн. осіб. 2/3 українського населення проживало в Галичині, решта – на Волині, Поліссі, Холмщині та Лемківщині. Українці були найбільшою національною меншиною у Речі Посполитій (близько 14-16%).

У Румунії серед національних меншин українці за своєю

чисельністю поступалися угорцям, німцям, євреям. За офіційною статистикою їхня загальна кількість становила 582 тисячі осіб (приблизно 3% населення), тимчасом українські демографи твердять, що насправді вона наближалась до 1 млн. чоловік. Основним районом проживання українців була Буковина, менша частина заселяла територію Бессарабії біля Хотина і Акермана.

У Чехословаччині згідно зі статистикою проживало 549 тисяч українців. Близько 80% українців мешкало в Закарпатті, ще 15% – у Пряшівщині, окрім цього, численна українська громада проживала в Празі. Таким чином, всього у міжвоєнну добу на західноукраїнських землях проживало від 6 до 7 млн. чоловік, тобто в 4-5 разів менше за число українців, які проживали в УРСР наприкінці 20-х років.

Становище західних українців у складі трьох держав не було однаковим. Загалом воно відображало особливості соціально-економічного і політичного життя цих держав.

Становище українців у Польщі. Паризька мирна конференція в 1919 році уповноважила Польщу окупувати Галичину лише тимчасово до остаточного рішення держав-переможниць. Польща запровадила жорстокий окупаційний режим. Було скасовано Галицький крайовий сейм, ліквідовано всі органи самоврядування. Було заборонено вживати назви "Західна Україна" і "Східна Галичина". Замість цього вживався термін "Малопольська Всьходня". Щоб закріпити ці землі за собою, Польща провела в 1921 році перепис населення в краї, в 1922 році – парламентські вибори, включаючи окуповані землі. Українці на знак протесту бойкотували ці заходи. Акцію протесту, саботажу і терору очолила УВО (Українська військова організація), утворена у Відні в 1920 році (очолив Є.Коновалець). До 1923 року у Відні існував еміграційний уряд ЗУНР, очолюваний Є.Петрушевичем.

Державам Антанти потрібний був сильний заслон проти більшовицької Росії, яким мала стати Польща. Тому 14 березня 1923 року Рада послів великих держав визнала Східну Галичину частиною Польської республіки. Польща обіцяла забезпечити національним меншинам усі права та можливості вільного розвитку і надати Галичині автономію. Польська конституція 1921 і 1935 років підтверджувала правовий статус національних

меншин, але це були просто демагогічні обіцянки. У 1923 році міністерство освіти заборонило вживати слова "українець", "український". Замість них були терміни "русин", "руський". Причому русини трактувалися не як окрема нація, а як етнографічний матеріал для розбудови польської нації. А міністр освіти С.Грабський провів у сеймі закон, який перетворював більшість українських шкіл у двомовні ("утраквістичні") з перевагою польської мови. За 20 років польського панування кількість українських шкіл зменшилась з 3662 до 144. Законом 1924 року було заборонено вживати українську мову в усіх державних і муніципальних установах.

У 1924 році прийнято закон про військову колонізацію краю (солдати і офіцери польської армії, що брали участь у війні з більшовиками, безплатно отримували в Галичині земельні наділи до 45 га, так звані осадники). В результаті було роздано 800 тис. га землі, а внаслідок цієї акції переселилися близько 200 тис. польських осадників. Зазнавала репресій і Українська Православна Церква, особливо на Волині. В кінці 30-х тут провели акцію насильницької "ревіндикації" (примусового навернення до католицької віри), під час якої було знищено мало не 200 православних церков, а ще близько 150 було передано римо-католикам. В результаті із діючих в 1914 році 389 православних церков у 1939-му залишилась лише 51.

Найкричущим порушенням прав українців була "пацифікація" (заспокоєння), яка охопила близько 500 сіл. Армійські загони і поліція руйнували українські громадські центри, бібліотеки, конфісковували майно, жорстоко карали селян за підпали майна польських осадників, застосовували принцип колективної відповідальності всієї української громади за дії її окремих представників. У 1934 році створено спеціальний концентраційний табір Береза Картузька (нині м. Береза в Білорусі), в якому утримували дві тисячі політв'язнів, переважно українців. Мав рацію історик І.Лисяк-Рудницький, коли характеризував політику міжвоєнної Польщі щодо українців словами Палейрана: "Це гірше ніж злочин, це – дурість". І все-таки слід зазначити, що політична система Польщі ґрунтувалась на конституційних засадах. Це давало можливість українцям, незважаючи на дискримінацію, обстоювати власні інтереси через

легальні, офіційні установи державної влади. Певно, саме тому вже в 1925 році українці мали 12 своїх політичних партій, що представляли широкий політичний спектр (від пропольської до прорадянської і самостійницької орієнтації). В економіці протидія польському офіційному курсу здійснювалась через український кооперативний рух. Як слушно відзначає О.Субтельний, “кооперативний рух став розглядати себе як знаряддя самоврядування та економічного самозахисту”. Так, у 1939 році в Галичині було вже 4000 кооперативів.

Коли тиск польської влади став нестерпним, реакція українського населення дедалі більше почала відходити за межі легальних, мирних форм, набирати характеру революційного, а іноді екстремістського. Очолила цю боротьбу ОУН (Організація українських націоналістів), яка була створена у січні 1929 року у Відні (очолив Є.Коновалець).

Становище українців у Румунії. Подібною до польської була політика щодо українців уряду Румунії. Українці усувалися з адміністративних посад, було закрито українську кафедру у Чернівецькому університеті, православну церкву на Буковині перейменували у “православно-румунську” і підпорядкували румунському патріархату. Закон про шкільну систему від 26 грудня 1924 року трактував українців як “румунів, які забули свою рідну мову”. До 1928 року на Буковині було скасовано дію Конституції 1923 року і встановлено відкритий реакційний режим.

Українські землі у складі Чехословаччини. З трьох держав-наступниць Австро-Угорської імперії, що успадкували від неї західноукраїнські землі, єдина Чехословаччина забезпечувала більш-менш демократичний устрій, який хоч і не був ідеальним, але все-таки давав деякі реальні можливості українцям. Вона принаймні визнавала за українським населенням право жити в кордонах однієї адміністративної одиниці Підкарпатської Русі (з 1928 року офіційна назва – Підкарпатська Руська земля), правда, надання автономії було відкладено аж до 1938 року. Чехословаччина дала притулок і фінансову допомогу декільком українським навчальним закладам – Українському вільному університетові, Високому педінституту ім. М.Драгоманова, Українській господарській академії у Подєбрадах тощо.

Отже, незважаючи на постійні коливання офіційного курсу, польська і румунська політика (чехословацька в більшій мірі становила тут виняток) щодо українців загалом мало відрізнялась і зводилась до стратегічної мети асиміляції українців. Відповіддю українського населення західноукраїнських земель на асиміляторський державний курс стала активна протидія, що виявилась у різних формах боротьби – як легальних, так і нелегальних.

Які політичні сили очолювали український визвольний рух у Західній Україні (20–30 рр.)?

В боротьбі проти панування в західноукраїнських землях діяли три основні течії: легальні партії, націоналістичне підпілля та комуністичний рух.

Легальні українські партії в своїй стратегії ставили за мету встановлення незалежної Української держави. В своїй діяльності вони широко використовували парламент, легальну пресу, віча, демонстрації. З часу окупації Польщею Галичини тут працювали такі основні українські партії: Українська народно-трудова партія (УНТП), Українська радикальна партія (УРП), Українська соціал-демократична партія (УСДП) і Українська християнсько-суспільна партія (УХСП). На Волині – Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) та ін.

Влітку 1925 р. в результаті об'єднання УНТП з іншими організаціями Галичини та Волині створена найчисельніша, найважливіша політична партія – Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО).

Найстаріша на Галичині УРП після об'єднання з УПСР (1926 р.) утворила Українську соціалістично-радикальну партію (УСРП), яка проповідувала немарксистський соціалізм; своєю метою проголошувала об'єднану суверенну Українську Соціалістичну Республіку.

Українська соціал-демократична партія (УСДП) була малочисельною і не мала великого впливу на населення.

З 1930 р. діяла Українська католицька народна партія (з 1931 р. – Українська народна обнова (УНО), що була схильна до порозуміння з Польщею.

З 1919 р. діяла Комуністична партія Східної Галичини

(КПСГ); з 1923 р. – Комуністична партія Західної України (КПЗУ). Ця партія працювала в підпіллі і була складовою частиною Комуністичної партії Польщі (КПП), маючи широку автономію. Виконком Комінтерну розпустив КПП, а разом з нею і КПЗУ, звинувачуючи їх керівництво у фашистській агентурі.

Влітку 1920 р. в Празі була утворена Українська військова організація (УВО). Очолив УВО полковник Є.Коновалець. УВО працювала нелегально як військова організація і ставила своїм завданням військову підготовку юнаків, вела виховну, ідейно-політичну роботу, особливо серед школярів. З 1923 р. починається так звана “еволюція” УВО до націоналізму.

У 1926-1929 рр. відбулося об’єднання націоналістичних груп в Західній Україні та за її межами (Див.: *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – Т. 2, с. 279-281*). В січні 1929 р. відкрився I Конгрес українських націоналістів у Відні, де було проголошено утворення Організації українських націоналістів (ОУН). Вся влада зосереджувалась в руках вождя – Є.Коновальця. Серед найважливіших програмних вимог ОУН були:

1. Боротьба проти польської окупації.
2. Боротьба з більшовизмом.
3. Утворення самостійної соборної Української держави з авторитарним, тоталітарним устроєм.
4. Складові ідеології ОУН – крайні форми націоналізму, що сконцентровані в гаслі “Україна для українців”.

Керівництво ОУН вважало, що тільки суверенна держава, яка найбільше відповідає національним інтересам українського народу, є “умовою, що забезпечує нації тривалу активну участь у світовому середовищі”. Організація вважала своєю метою безкомпромісну революційну боротьбу аж до відновлення втраченої незалежності України та встановлення українського суверенітету на всіх землях українського народу.

У практичній діяльності ОУН застосовувала тактику “перманентної революції”, що передбачала постійні збройні терористичні акції проти польської влади. Вони особливо посилились, коли крайовим провідником ОУН на західноукраїнських землях став С. Бандера (вбивство професора

Бабія у Львові; в Трускавці – польського журналіста Т. Голувка; у Варшаві – міністра внутрішніх справ Б. Перацького та ін).

На початок 30-х років відбувся розкол між ОУН в еміграції і ОУН в західноукраїнських землях (ЗУЗ) в питаннях тактики (легальних і нелегальних засобів) боротьби. Найактивнішою, радикальною частиною ОУН в ЗУЗ був так званий Академічний Дім, до якого входила молодь, особливо студенти Львова. Їх ватажком був С.Бандера.

Розкол у двох частинах ОУН посилювався після смерті Є.Коновальця (1938 р.) з приходом до влади в Провід українських націоналістів (ПУН) А.Мельника. Це не сприяло визвольній антипольській боротьбі.

Отже, 30-ті роки для історії України – дуже складний період. Обидві частини ОУН знаходились в умовах авторитарних держав, і це накладало сильний відбиток на її подальшу долю.

### **Проблемні питання і завдання для самостійної роботи**

1. Які характерні риси утвердження сталінського тоталітарного режиму в Україні?
2. Якими були наслідки сталінського “стрибка в індустріалізацію”?
3. В чому суть сталінської “суцільної колективізації”? Які її наслідки?
4. Які причини голоду в Україні у 1932-33 рр.?
5. Чого домагався сталінський режим, організовуючи політичні процеси проти української інтелігенції?
6. Які були наслідки репресій, терору для української культури?
7. Що означав перехід до командної централізованої економіки?
8. Охарактеризуйте національно-визвольний рух в західно-українських землях у 20-30-ті роки.

---

❧❧❧

**ТЕМА XIV**

---

**Україна у Другій світовій війні (1939-1945 рр.)**

---

**Мета і завдання**

Показати плани агресорів щодо України напередодні війни, складність і суперечливість політики радянської влади в Західній Україні. Проаналізувати суть радянсько-німецьких договорів (серпень-вересень 1939 р.) та їх наслідки. Охарактеризувати становище України в роки радянсько-німецької війни (1941-1945 рр.). Висвітлити рух опору гітлеризму та діяльність УПА. Показати вклад України в перемогу над фашизмом, уроки й наслідки.

**План**

1. Україна напередодні і на початку Другої світової війни:
  - а) українське питання напередодні війни. Плани фашистської Німеччини щодо України;
  - б) радянсько-німецькі договори (серпень-вересень 1939 р.) та їх наслідки для України;
  - в) політика радянської влади на західноукраїнських землях.
2. Україна в роки радянсько-німецької війни (1941-1945 рр.):
  - а) початок війни, бої на території України та трагічні наслідки для її населення;
  - б) окупаційний нацистський режим в Україні, масовий геноцид гітлерівців. Утворення та діяльність УПА.
3. Завершальний етап війни. Вклад України в перемогу над фашизмом, уроки й наслідки.

**Основна література**

- Бойко О.Д. Історія України. – К., 1999, с. 380-418.
- Історія України: нове бачення. Т. 2. – К., 1996, с. 281-328.
- Історія України. (Кер. авт. кол. Ю. Зайцев). – Львів, 1998, с. 284-326.
- Кісь Я.І., Педич В.П., Шокалюк О.І. Історія України: Курс лекцій. (За ред. О.І. Шокалюка). – Івано-Франківськ, 2002,



с. 215-236.

Король В.Ю. Історія України. – К., 1999, с. 260-285.

Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. – К., 2002, с. 526-542.

Політична історія України (За ред. В.І. Танцюри). – К., 2001, с. 340-362.

### Додаткова література

Брицький П.П. Україна у Другій світовій війні. – Чернівці, 1995.

Голобін В.М. Україна в Другій світовій війні. – Івано-Франківськ, 1998.

Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В.Ю. Короля). – К., 2001, с. 320, 323-329, 346-351, 363.

Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 рр. – К., 2002.

Мірчук П. Історія Української Повстанської Армії. 1942-52 рр. – Львів, 1992.

Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К., 1996.

**Перше** питання плану. З наближенням Другої світової війни українці, їх землі перебували під владою чотирьох держав: СРСР, Польщі, Чехословаччини та Румунії. Вони зазнавали чимало страждань, соціально-економічних і політичних утисків. Які ж були плани агресорів щодо України напередодні війни?

У загарбницьких планах країн-агресорів, насамперед Німеччини, українські землі представляли великий інтерес. Так, за день до нападу на СРСР 21 червня 1941 р. Гітлер довірливо писав Муссоліні: “Передусім я сподіваюся, що нам вдасться забезпечити на тривалий час спільну продовольчу базу в Україні. Ця країна стане основним постачальником тих ресурсів, які нам знадобляться в майбутньому”. (*Мусієнко О. Україна в завоюницьких планах гітлеризму.//Літературна газета, 1991, 20 червня*).

Отже, загарбання України розглядалося як одна з основних цілей завоюницької політики німецького фашизму. Крім Німеччини, на українські землі зазіхали й інші країни. Зокрема,

Угорщина вважала несправедливим, що Закарпаття у 1919 р. відійшло до Чехословаччини. Румунія теж висунула претензії на частину тієї ж території. Закарпаття привертало увагу і СРСР, який вважав, що воно може бути використане гітлерівцями, щоб у майбутньому пред'явити претензію на всю Україну.

Велика Британія, Франція, частково – США використовували Україну як геополітичний чинник у своїй дипломатичній грі між Німеччиною і СРСР.

Бажано відмітити, що Закарпатській Україні, цьому відносно маленькому краєві судилося зіграти несподівано велику роль у міжнародних подіях напередодні Другої світової війни. 30 вересня 1938 року, після укладання Мюнхенської угоди між керівниками Великобританії, Франції, Італії та Німеччини, Чехословаччина змушена була віддати Гітлерові велику частину своєї західної території. Скориставшись послабленням Чехословаччини, українські лідери домоглися від чеського керівництва офіційного надання Підкарпатській Русі (Закарпаттю) автономії (11 жовтня 1938 р.). Але наступні події розвивались не на користь українців. У листопаді німецько-італійський арбітраж у Відні присудив Угорщині велику частину Підкарпатської Русі з містами Ужгород, Мукачеве, Берегове (до Угорщини відійшло 1856 кв. км з 180 тисячами населення).

Уряд на чолі з лідером українофілів Августином Волошином евакуювався до нової столиці – Хуста. Незважаючи на зовнішній політичний тиск, в автономії проводилась розбудова державних структур: було українізовано освіту і пресу, розширено мережу кооперативів, налагоджено комунікації і зв'язок, створено власні збройні сили – Карпатську Січ (приблизно 12 тисяч).

Велике значення мала перемога коаліції українських партій – Українського національного об'єднання (УНО) на виборах до автономного сейму (12 лютого 1939 р.) – 86% голосів. 15 березня на засіданні сейму Карпатської України було прийнято історичної ваги документи (Закон), в яких вказувалось:

1. Карпатська Україна є незалежна Держава.
2. Назва Держави є: Карпатська Україна.
3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним сеймом.
4. Державною мовою Карпатської України є українська мова.

5. Барва державного прапора є синя і жовта.

Схвалено герб і гімн; прийнято Конституцію; президентом обрано А.Волошина.

Однак події навколо Карпатської України розвивалися драматично. 14 березня 1939 р. угорське військо вчинило військовий напад на Карпатську Україну (отримавши на це дозвіл від Німеччини). Карпатська Січ, слабо оснащена і погано озброєна, протягом п'яти днів чинила опір регулярній армії.

Отже, Карпатська Україна була першою, яка здійснила збройний опір угорсько-фашистській агресії, відкинувши домагання нацистської Німеччини капітулювати. Вона стала однією з перших жертв агресорів у переддень Другої світової війни. Вона допомогла закарпатцям остаточно усвідомити себе частиною єдиної української нації.

Наступною після Закарпаття частиною українських земель, котрі розігрували, як карти, в своїх інтересах великі держави, стала Західна Україна. 23 серпня 1939 року були підписані радянсько-німецький договір про ненапад і таємний додатковий протокол, так званий пакт Молотова-Ріббентропа, який Гітлер назвав “шлюбом за розрахунком”.

Суть договору:

- угода укладалася на 10 років;
- сторони утримувалися від насильства одна проти одної;
- у разі нападу на одну із сторін не підтримувати державу, яка вчинила напад;
- проводилися консультації з питань, що мають спільні інтереси;
- зобов'язувалися не вступати до союзів, якщо вони будуть спрямовані проти СРСР або Німеччини;
- рішення суперечливих питань здійснювалося мирним шляхом.

Цей договір мав доповнення – таємний протокол, який зберігся у вигляді копій і був опублікований у СРСР у 1989 р. Оригінали не збереглися ні в німецьких, ні в радянських архівах.

У таємному додатковому протоколі зафіксовані стратегічні наміри Сталіна і Гітлера щодо сфер впливу у Східній Європі. У ньому були пункти, які безпосередньо стосувалися українських земель. Так, у пункті 2 зазначалося, що “на випадок територіальних і політичних перетворень в областях, які належать Польській державі, сфери впливу Німеччини на СРСР

будуть розмежовані приблизно по лінії рік Нарев, Вісла, Сан". В пункті 3 було записано: "Щодо Південно-Східної Європи Радянська сторона вказала на свою зацікавленість у Бессарабії. Німецька сторона ясно заявила про повну політичну незацікавленість у цих територіях".

Отже, як випливає з тексту таємного протоколу, Німеччина та СРСР поділили територію Східної Європи на свої сфери впливу за спиною урядів і народів інших держав.

Оскільки Гітлер розв'язав проблему війни на два фронти і отримав гарантії на Сході, він зміг розпочати Другу світову війну в сприятливих для себе умовах. Як відомо, 1 вересня 1939 року гітлерівська Німеччина, здійснивши напад на Польщу, розпочала Другу світову війну. Трохи більше ніж за два тижні – 17 вересня, реалізуючи таємний протокол пакту Молотова-Ріббентропа, Червона армія перейшла р. Збруч і вступила на територію Західної України.

Як вказує історик В.Король, протягом 17 місяців після підписання радянсько-німецького пакту Німеччина отримала із СРСР 865 тис. тонн нафти, 140 тис. тонн марганцевої руди, 14 тис. тонн міді, 3 тис. тонн нікелю, 101 тис. тонн бавовни-сирцю, понад 1 млн. тонн лісоматеріалів, 11 тис. тонн льону, фосфати, платину і майже 1,5 млн. тонн зерна. Через радянську територію здійснювався транзит стратегічної сировини і продовольства з країн Тихоокеанського басейну, Близького Сходу.

Такими були наслідки пакту про ненапад в серпні 1939 р. і вступу Червоної армії на українські землі.

28 вересня 1939 року було укладено новий німецько-радянський договір *“Про дружбу і кордон”* з двома таємними додатковими протоколами до нього. Договір остаточно розмежовував зони німецької і радянської території колишньої Польщі. Кордон проходив по так званій “лінії Керзона”, визначеній країнами Антанти в 1919 році. Щоправда, етнічний принцип не був здійснений повністю. На німецькому боці залишились давні українські землі: Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина. (Див.: *Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В.Ю. Короля). – К., 2001, с. 323-325).*

Щоб надати легітимного характеру приєднанню

західноукраїнських земель до Української РСР, 22 жовтня 1939 року відбулися вибори до Народних Зборів Західної України. 27 жовтня 1939 року Народні Збори у Львові проголосили встановлення радянської влади. А через два дні (29 жовтня) вони звернулися з проханням до Верховної Ради СРСР включити західноукраїнські землі до складу УРСР, тим самим завершити возз'єднання західних українців у складі єдиної держави.

У відповідності з законом Верховної Ради СРСР від 1 листопада 1939 року Західна Україна стала складовою частиною Радянської України. Було утворено шість нових областей: Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Ровенську, Станіславську і Тернопільську. Їх сукупна територія складала 86 тис. кв. км, населення – понад 8 млн. чол., в тому числі українців – 7,5 млн. чол.

Наступним кроком у реалізації статей німецько-радянського договору, що стосувалися українських земель, було вирішення проблеми Північної Буковини та Бессарабії. 28 червня 1940 року Радянський Союз змусив Румунію віддати ці землі, заселені українцями. Рішенням Верховної Ради СРСР від 2 серпня 1940 року вони увійшли до складу Української РСР.

Отже, більшість західноукраїнських земель (крім Закарпаття та Холмщини, Підляшшя, Посяння, Лемківщини), а також Північна Буковина і три повіти Бессарабії (Хотинський, Аккерманський, Ізмаїльський) були приєднані до Радянської України. Об'єднання українців в одній державі, звичайно, мало велике значення. Однак сам процес проходив із грубим порушенням міжнародного права, шляхом змови двох держав – фашистської Німеччини та СРСР, кожна з яких мала свої цілі.

З політичної та правової точки зору радянсько-німецькі домовленості були оцінені лише в роки “перебудови” в СРСР.

Радянізація західноукраїнських земель. Зміни, що відбулися в Західній Україні, мали суперечливий характер. З одного боку: здійснювалась експропріація маєтків польських землевласників; проведено земельну реформу (конфісковано землеволодіння поміщиків, монастирів і державних чиновників); до кінця 1939 року було конфіковано 2753 млн. га – майже третину всіх сільськогосподарських угідь, близько половини цієї площі роздали селянам, решта мала послужити основою для створення

колгоспів і радгоспів тощо. Націоналізовано промисловість, торгівлю і банки. Введено 8-годинний робочий день; зменшено безробіття. Українізовано державні установи і судочинство. Значно розширено мережу українських шкіл (якщо в 1939 році таких шкіл було лише 139, то в 1940 році – 6000).

Для підготовки вчителів відкривалися педагогічні технікуми, вчительські інститути; у Львівському університеті навчання велося українською мовою. Ліквідовувалась неписьменність серед дорослого населення. Поліпшувалось медичне обслуговування, особливо на селі (відкривалися нові лікарні, амбулаторії, медпункти, пологові будинки тощо). Зі східних областей України сюди приїхало чимало медичних працівників. Розширювалась мережа культосвітніх закладів тощо.

Однак, на жаль, ці позитивні зміни затьмарились репресивним свавіллям, командно-адміністративними, тоталітарними методами, які ламали віками сформований уклад життя. Відбулась руйнація політичної та культурної інфраструктури, створеної українською інтелігенцією: перестали функціонувати всі українські партії; закрито “Просвіту”; ліквідовано Наукове Товариство ім. Т.Шевченка тощо. Насильно націоналізовано навіть дрібні підприємства; знищено розгалужену мережу кооперативів та споживчих товариств. Окрім конфіскації поміщицької землі, проведено “розкуркулення” заможних селян.

Варто зазначити, що на керівні посади було призначено чимало “перевіраних” жителів Східної України, Росії, які слабо орієнтувалися в місцевих умовах. Проводились тотальні репресії проти національно свідомих представників західноукраїнського суспільства. Здійснено масові депортації населення (на 13 лютого 1940 року із Західної України було вивезено 17206 сімей, або 89062 особи). А всього із Західної України і Західної Білорусії за 1939-40 роки було депортовано 1173170 осіб, або 312800 сімей. Це майже 10% населення краю. За даними митрополита А.Шептицького, з однієї лише Східної Галичини радянська влада депортувала близько 400 тис. українців. Великим злочином стали репресії проти церкви – були закриті духовна академія, семінарія, релігійні школи, монастирі, припинилося видання релігійної літератури тощо.

Отже, даючи оцінку приєднанню Західної України до складу Української РСР, доцільно визначити, що незважаючи на злочини тоталітарного режиму, які, звичайно, нічим не можна виправдати, сам факт об'єднання українських земель заслуговує позитивної оцінки. Цього український народ чекав багато століть.

**Друге** питання плану. Оцінюючи перемогу, радянська історіографія часто пропускала найважливіший, найтрагічніший період боротьби з фашистами – початковий. В 1941 році українські землі опинилися в епіцентрі військових дій. Німеччина хотіла використати українську територію, перетворити край на аграрно-сировинний придаток рейху, який повинен був “постачати продовольством населення великого рейху на тисячу років наперед”, і на плацдарм для наступу фашизму на Схід.

Перший рік війни з 22 червня 1941 року до 22 липня 1942 року привів до повного захоплення німецькими окупантами українських земель. Найсуттєвішими ознаками цього періоду війни на українських землях були:

- відчайдушний опір і величезний героїзм воїнів Червоної армії, особливо на західних кордонах України. Так, втрати гітлерівської армії за період з 22 червня по 30 липня 1941 р. (тобто за 39 днів) становили: офіцерів 3292 вбитими і 7964 пораненими, унтер-офіцерів і рядових – 64778 вбитими і 224364 пораненими; пропало безвісти – 315 офіцерів, 17670 унтер-офіцерів і рядових. Всього втрати становили 318333. (Див.: Брицький П.П. Україна у Другій світовій війні. – Чернівці, 1995, с. 48);
- справді самовіддана, кровопролитна оборона міст-героїв: Києва – липень-вересень 1941 р., Одеси – серпень-жовтень 1941 р.;
- евакуація промислових та сільськогосподарських об'єктів, населення України в глибокий тил. На схід було перевезено 550 великих заводів і близько 3,5 млн. населення України, 70 вузів, 50 театрів тощо;
- знищувались промислові, транспортні об'єкти, зібраний урожай і запаси продовольства, затоплювались шахти,

зруйновані усі 54 домни Донбасу, тобто застосовувалась тактика "спаленої землі";

- після грудневого успіху в битві під Москвою війська Західного і Південного фронтів у січні 1942 р. тимчасово визволили частину Харківщини і Донбасу, але весняний наступ Червоної армії 1942 року провалився, війська зазнали ще одної тяжкої поразки. 22 липня 1942 року після захоплення гітлерівцями м. Свердловська Ворошиловградської області вся територія Української РСР була остаточно окупована;
- перший період війни призвів до величезних військових і цивільних втрат, до прорахунків, помилок політичного і військового керівництва. За перші тижні війни Червона армія втратила 850 тис. воїнів, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, тобто половину довоєнного потенціалу.

Які причини трагедії і невдач першого періоду радянсько-німецької війни?

Сучасна історична наука розвінчує сталінську оцінку невдач у перший період війни: нібито це був наслідок раптовості нападу, неготовності СРСР до війни, тимчасових прорахунків командування.

Насправді історичні факти підтверджують, що СРСР мав об'єктивні передумови для належної відсічі агресору, особливо кількісну перевагу над ворогом. Наприклад, лише за танками і літаками Червона армія майже удвічі переважала Німеччину, Японію, Італію, Румунію, разом узяті. Однак 80 % цієї техніки було застарілих конструкцій.

Київський військовий округ переважав німецьку групу "Південь" у співвідношенні в живій силі – 1,2:1, в танках – 4:1, в авіації – 2,5:1 і т.д.

Отже, причини трагедії криються в основному не в слабкості СРСР, а в негативних явищах, властивих тогочасному режиму.

1. Сталін і його керівництво вперто ігнорували численні попередження про підготовку нападу на СРСР, надіючись виграти час для підготовки превентивного удару по Німеччині. Так була ігнорована інформація Р.Зорге, якого вважали агентом-двійником. У записці керівника військової розвідки П.Голикова, розісланий в усі розвідки, з приводу повідомлення



Л.Треппера (керівника майже всієї радянської розвідки в Європі) про наближення війни писалось: “Всі документи, що вказують на близький початок війни, повинні розглядатися як фальшивки, які походять з британських або німецьких джерел”.

2. Згубно позначилося на обороноздатності масове знищення Сталіним і його оточуючими військових кадрів. Протягом 1937-1938 років були репресовані близько 44 тис. командирів та політпрацівників, з кожних трьох осіб вищого командного складу Червоної армії жертвами стали двоє.
3. Трагічну роль відіграла наступальна концепція Москви, згідно з якою збройні сили були підтягнуті впритул до західних кордонів (керівництво готувало армію до війни на чужій території, “війни малою кров’ю”). Вони зазнали раптового і нищівного удару в перші години війни.
4. Сталін, який зосередив у своїх руках всю політичну владу, припустився прорахунків у строках війни (вважав, що раніше 1942 р. Німеччина не нападе на СРСР) і напрямках наступу гутлерівських військ. Головним напрямком він вважав південний. Крім цього, занедбали підготовку до зміцнення обороноздатності країни. До червня 1941 р., як зазначив начальник Генштабу Г.Жуков, “мобілізаційний план щодо військової продукції так і залишився незатвердженим. І тільки тоді, коли вибухнула війна, все стало робитися поспіхом, розпорядженнями, котрі часто-густо йшли на шкоду одне одному”.
5. Помилкою було й те, що, не завершивши будівництва укріплених районів біля нових кордонів, було наказано зняти артилерійське озброєння з укріплених районів на старому кордоні (по р. Збруч) і передати його в нові укріплення. Під час відступу Червоної армії колишні укріплення вже були непридатними для організації оборони.
6. Радянське керівництво недооцінило німецьку армію, її можливості, досвід, майже дворічну практику ведення війни в Європі.
7. Врешті, народ, який відчув на собі жорстокість сталінізму, його тоталітарного режиму (форсована індустріалізація, примусова колективізація, голодомор, масові репресії тощо),

особливо на західноукраїнських землях, не міг одностайно підтримувати і захищати режим, який знищив до 1941 року мільйони людей. Були розпач, пасивність, нейтралітет і навіть сприяння німцям.

Отже, провина командно-адміністративної системи в трагедії першого періоду радянсько-німецької війни і очевидна, і зрозуміла. Але – сьогодні це може здатись дивним і несприйнятним – була і її заслуга. В чому?

На нас пішов фашистський тоталітарний режим, і йому було протиставлено тоталітарний сталінський режим, який здатний швидко приймати рішення і, головне, оперативно і жорстко організовувати їх виконання. Наприклад, мобілізація сил і трудових ресурсів, евакуація заводів, налагодження їх роботи на нових місцях, організація оборонних і наступальних операцій – усе це було зроблено рішуче, жорстко, блискавично.

Західні демократії луснули під фашистським чоботом, а Радянський Союз вистояв і переміг. Звичайно, переміг подвиг народу, солдата, але не слід відкидати і організуючу потужність тоталітарного режиму в таких екстремальних умовах.

Характеризуючи фашистський окупаційний режим на території України, необхідно підкреслити, що під ногою фашистського окупанта українські землі перебували від червня 1941 р. до повного його вигнання – жовтня 1944 року.

Вже перші дні окупації показали: ворог прийшов на нашу землю не для визволення від більшовизму чи дарування незалежності. Фашизм мав одну мету – нищення народу і перетворення його на рабів.

Україна була поділена на кілька окремих частин:

1. Дистрикт "Галичина" (Львівська, Станіславська, Тернопільська (за винятком її північних районів) і Дрогобицька обл.), який було приєднано до Краківського генералгубернаторства і означено як територію рейху.
2. Рейхскомісаріат "Україна" у складі 12 областей (Правобережжя, Полтавської і Запорізької), який очолив лютий ворог українства Ерік Кох.
3. Донбас і Слобожанщина передавались у підпорядкування фронтового військового командування.

4. Закарпаття фюрер подарував Угорщині як окрему адміністративну одиницю "Підкарпатська територія".
5. Південні землі між Дністром і Південним Бугом з центром в Одесі утворили "Трансністрію", яку разом із Північною Буковиною і Бессарабією передали Румунії.

Фашистський окупаційний режим в Україні мав виконати три основні завдання:

1. Забезпечити продовольством, матеріальними і людськими ресурсами потреби фашистської воєнної машини.
2. Фізичне знищення українського населення, депортацію та вивезення на роботу до Німеччини з метою створення "життєвого простору" для арійської раси.
3. Сприяти колонізації значної частини окупованих земель, заселенню цілих районів німецькими переселенцями.

Для реалізації цієї мети окупанти здійснили наступне:

- усі адміністративні одиниці очолювали німецькі комісари, які спиралися на поліцію безпеки і гестапо. Українцям була заборонена будь-яка політична діяльність. Тільки в генералгубернаторстві з дозволу властей існував Український Центральний Комітет (УЦК) у Кракові, очолюваний Володимиром Кубійовичем. Його діяльність поширювалась в основному на громадську опіку і просвітницьку роботу;
- найбільші підприємства України були поділені між німецькими магнатами. Окупанти нещадно грабували міста і села, перетворювали колгоспи і радгоспи на "общинні господарства", запроваджували в них кріпосний режим;
- під страхом суворої кари запроваджувалась обов'язкова трудова повинність. Грабунок, свавілля, терор були підняті в ранг державної політики. Лише за період з 1943 по березень 1944 р. в Німеччину було вивезено 9,2 млн. тонн зерна, 622 тис. тонн м'яса та мільйони тонн інших продуктів, навіть чорнозем, для перевезення було використано 1418 тис. вагонів. Рейхскомісар України безжальний і жорстокий Ерік Кох у вересні 1941 р. в своєму кредо щодо політики в Україні заявив: "Наше завдання полягає в тому, щоб висмоктати з України всі товари, які лише можна захопити, без огляду на почуття і власність українців. Панове, я чекаю від вас найсуворішого

ставлення до місцевого населення”. (Див.: *Історія Українського війська. – Вінніпег, 1953, с. 659*);

- здійснювався шалений наступ на духовне життя поневоленого народу. Окупанти дозволили відкрити в Україні лише початкові школи. Відбувалось повальне пограбування пам'яток історії та культури, національних реліквій. Міністр окупованих східних територій А.Розенберг заявляв: ”Слов’яни покликані працювати на нас. Коли ми перестанемо потребувати їх, вони можуть спокійно помирати... Німецька система охорони здоров’я для них зайва. Розмноження слов’ян небажане... Освіта небезпечна. Цілком достатньо, якщо вони навчатися рахувати до 100... Кожна освічена людина – це наш майбутній ворог... Ми – пани. Ми понад усе” (Див.: *Мірчук П.С. Нарис історії ОУН. Т. 1. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968, с. 18*);
- вершиною жорстокості окупантів був наказ про "знищення населення більшовицької імперії", в т.ч. України. Планове знищення населення було частиною державної політики третього рейху. Першою жертвою геноциду стало єврейське населення. Тільки у Львові знищено в гетто, розстріляно десятки тисяч євреїв, у Бабиному Яру під Києвом – тільки в перші п’ять днів з 29 вересня 1941 р. фашисти розстріляли понад 150 тис. євреїв. Всього там у роки окупації було знищено більше 220 тис. людей різних національностей.

Не менш жорстоким було ставлення окупаційних властей до українців, масові розстріли відбувалися у Києві, Львові, Станіславі та інших містах. Фашисти вщент спалили 250 населених пунктів України, розстріляли там все мирне населення. В Україні фашисти створили 50 гетто і понад 180 великих концентраційних таборів.

Жорстоко гітлерівці поводитися з військовополоненими. Фактично не відома доля майже 665 тис. військовополонених солдатів і офіцерів частин Південно-Західного фронту. 1366 тис. осіб було замучено у львівському, славуцькому, кам’янець-подільському, житомирському, уманському, володимир-волинському, кіровоградському, сирецькому (в Києві), дарницькому та інших концтаборах військовополонених.

За неповними даними історика В.Короля, із 6,2 млн. радянських військовополонених на травень 1944 р. було винищено близько 3,3 млн. чоловік; на території України – близько 1,8 млн. військовополонених.

Фашисти примусово вивозили на каторжні роботи в Німеччину жителів України починаючи з 14 років. Всього протягом 1942-1944 рр. з України було вивезено понад 2,4 тис. осіб. Щоб поповнити робочу силу “великого рейху”, окупанти влаштовували облави на вулицях, ринках, навіть у церквах. Десятки тисяч примусово вивезених з України людей загинули на чужині від виснаження, хвороб і травм.

Страшною і жорстокою була ніч німецької окупації для українців. "Народ мій український, – записав у щоденнику 21 червня 1942 року Олександр Довженко, – чесний, спокійний і працьовитий, який ніколи в житті не прагнув чужого, страждає і гине, пошматований, знедолений в арійських застінках".

Рух опору проти фашизму на українських землях. Архівні документи, історичні факти, об'єктивні наукові дослідження переконливо засвідчують, що в русі опору проти фашизму на українських землях було дві течії:

- радянський партизанський та підпільний рух;
- повстанський рух, в основі якого була політична організація – ОУН і військова – УПА.

В роки боротьби проти німецьких окупантів у них були різні підходи до проблеми державності України.

Радянські партизани і підпільники виступали за Радянську Україну в складі СРСР.

Повстанці – за створення незалежної, самостійної Української держави.

Якщо порівняти масштаби цих рухів, то, звичайно, треба врахувати, що перших підтримували Москва і влада в тилу "за лінією фронту", другі орієнтувалися на власні сили, допомогу місцевого населення, вони ніде не мали своїх власних державних структур.

Радянський партизанський рух у своєму розвитку пройшов кілька етапів, які мали свої особливості:

I етап – зародження і становлення – тривав з початку війни до кінця 1942 року). Його змістом було збирання сил, визначення організаційних форм, ефективних методів боротьби у ворожому тилу. В складних умовах наприкінці 1941 р. утворюються партизанські загони О.Федорова на Чернігівщині, С.Ковпака на Сумщині, кілька десятків невеликих загонів у прифронтовій смузі Харківщини і Донбасу.

У липні 1942 року утворено Український штаб партизанського руху (начальник штабу Т.Строкач). Улітку 1942 р. окремі партизанські загони злилися у партизанські частини, згодом навіть у з'єднання чисельністю до 3-5 тис. чол. під командуванням С.Ковпака, О.Федорова, О.Сабурова, М.Наумова, М.Шукаєва. У Західній Україні діяли також диверсійно-розвідувальні загони Д.Медведева, Ю.Себесяка та ін.

II етап – стабілізація – триває до середини 1943 р. Партизанські з'єднання відбивають каральні акції фашистів і тримають під контролем цілі райони, здійснюють рейдові операції, хоча певною метою рейду на захід була й боротьба з націоналістичними формуваннями УПА.

III етап – участь в активних наступальних діях. Він триває до повного розгрому фашистів. Для цього періоду характерні численні рейди в тил противника, активна взаємодія з формуваннями Червоної армії, наступальна тактика бойових дій. Всього протягом війни партизанські формування України провели 19 рейдів загальною довжиною 52 тис. км.

Партизанський рух, попри розбіжності в статистиці, був одним з фронтів, які виборювали перемогу й винесли на своїх плечах страшний тягар війни. У 1941-1945 рр. у партизанських загонах та з'єднаннях налічувалося майже 180 тис. осіб (у тому числі ті, хто брав участь у боротьбі на території країн Південно-Східної та Центральної Європи). 30% із них загинули. За німецькими даними, він прикував до себе 10% сил вермахту на Східному фронті. Тільки влітку й восени 1943 р. партизани України знищили більше 20 тис. окупантів, розгромили 35 німецьких гарнізонів, підірвали 158 еталонів з військовим вантажем. Всі учасники боротьби з фашизмом ризикували своїм життям і заслуговують пам'яті нащадків.

Отже, в роки фашистської окупації український народ не скорився жорстокому ворогові, боротьба проти нього продовжувалась всіма формами і засобами, всіма силами, які захищали свою землю, хоча були між ними суперечності, проблеми, помилки, породжені тоталітарною системою.

Найскладнішими і актуальними проблемами історії повстанського руху в роки Другої світової війни є:

- суперечлива ситуація, що склалася в рядах ОУН напередодні і на початку радянсько-німецької війни;
- взаємовідносини ОУН-УПА і Німеччини на різних етапах Другої світової війни;
- становлення, озброєння, чисельність та участь у бойових діях УПА;
- вклад і оцінка національно-визвольного руху в перемогу над фашизмом і боротьбу проти тоталітаризму.

Зупинимося коротко на з'ясуванні цих проблем в сучасній історичній науці.

1. Міжфракційні суперечності в повстанському русі загострилися після вбивства лідера ОУН Євгена Коновальця в 1938 р. Їх суть полягала в тому, що ветерани Проводу українських націоналістів (ПУН) А.Мельник, Я.Боровиковський, М.Сціборський та ін., які перебували в еміграції, схилилися до більш поміркованих дій, робили ставку на поступове "повзуче" встановлення української державності, відстоювали прони́мецьку орієнтацію. Молоді радикали, які очолювали підпільну боротьбу на західноукраїнських землях, – С.Бандера, Я.Стецько, Р.Шухевич та ін. вимагали від лідерів ПУН зосередити всі зусилля на боротьбі, власне, в Україні, розгорнути самостійну революційну діяльність, незважаючи на втрати від репресій. В лютому 1940 року молоді радикали скликали в Кракові власну конференцію, яка сформувала революційний провід ОУН на чолі із Степаном Бандерою.

Так почалося паралельне існування двох українських націоналістичних організацій: ОУН-Б – революційна, або бандерівська і ОУН-М – мельниківська.

Мета в них була одна – незалежність України, шлях її досягнення відрізнявся в залежності від конкретних історичних умов і ситуації.

2. Із наближенням радянсько-німецької війни обидві течії ОУН орієнтуються на Німеччину, сподіваючись, що ця подія прискорить становлення української державності.

З метою створення осередку власних збройних сил ОУН-Б укладає угоду з німецьким військовим командуванням про формування легіону українських націоналістів, який складався з двох підрозділів – "Нахтігаль" і "Роланд", що в складі німецької армії взяли участь у боротьбі з радянським активом. Звичайно, кожна сторона намагалась використати іншу у своїх власних, часто протилежних цілях.

З початком бойових дій Німеччини проти СРСР ОУН-Б перейшла до реалізації своєї мети: 30 червня 1941 року у Львові, захопленому німцями, бандерівці провели Українські національні збори (установчі), які ухвалили "Акт про відновлення Української держави". Обрано українське державне правління на чолі з Я.Стецьком. Реакція Берліна на відновлення української державності була швидкою, різкою і негативною. Невдовзі С.Бандеру, Я.Стецька та інших лідерів ОУН було заарештовано і ув'язнено в концтабір Заксенхаузен. (*Див.: Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В.Ю. Короля). – К., 2001, с. 346, 347).*

Невдачею закінчилися всі спроби ОУН-мельниківців, спрямовані на "повзуче" відновлення української держави через лояльне ставлення до німецької окупаційної влади. У жовтні 1941 р. прихильники Мельника виступили з ініціативою створення (в основному зі східних українців) Української національної ради, розраховуючи перетворити її згодом на урядовий орган. Була надія, що гітлерівці дозволять створити Українську самостійну державу. Проте такі дії суперечили планам гітлерівців; вже у вересні 1941 р. пройшла хвиля арештів, а в грудні розпочались репресії і проти мельниківців. Була заборонена діяльність УНРади, заарештовано й розстріляно працівників редакції газети "Українське слово". Арешти проводилися у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Полтаві, Чернігові та інших містах України. Було знищено понад 40



керівників ОУН-М, серед них і поетесу Олену Телігу, звільнено з органів управління і поліції їх прихильників. ОУН переходить у підпілля, її провідні лідери переконались, що окупант коричневий ще більш жорстокий, ніж червоний.

3. Становлення оунівського підпільного руху почалося в середині 1942 р., повстанці виконували функції оборони місцевого населення від окупаційних властей, зривали акції вивезення молоді до Німеччини.

Офіційною датою народження УПА став день 14 жовтня 1942 р., приурочений до дня покровительки Війська Запорозького Покрови Святої Богородиці. З серпня 1943 року роз'єднані українські військові формування (загони Т.Боровця, А.Мельника і Р.Шухевича) об'єднуються у єдину військову силу.

УПА вела активні форми боротьби на три фронти – проти німецьких окупантів, радянських партизан (часто відбувалися і спільні, погоджені акції) та польських формувань Армії Крайової.

Варто підкреслити, що Армія Крайова прагнула контролювати Волинь, Полісся, Холмщину. ОУН вважала за необхідне виселити поляків з територій, де компактно проживала більшість українців. Суперечності були дуже гострі. Сталося так, що замість боротьби з окупаційними нацистськими військами в 1943-1944 рр. відбувалося взаємознищення людей української та польської національностей.

У спільній заяві “Про примирення в 60-ту річницю трагічних подій на Волині” президенти України і Республіки Польщі від імені українського і польського народів проголосили: "Схиляючи голови перед жертвами злодіянь та всіх трагічних подій, що мали місце в спільній історії, ми висловлюємо переконання, що взаємне прощення буде першим кроком до повного примирення молодих поколінь українців і поляків...". (*“Голос України”, 2003, 15 липня*).

Швидке зростання УПА викликало необхідність розширення її політичної бази, тому з ініціативи ОУН-Б у липні 1944 р. була створена Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) як політичний провід УПА. Заслуговує на увагу і програма УПА, що складалася з 13 пунктів. В ній чіткі орієнтири і мета. Ось деякі важливі її пункти. Боролися:

- за безплатну передачу селянам західних українських областей всіх поміщицьких, монастирських та церковних земель;
- за обов’язкове середнє навчання;
- за всебічний гармонійний розвиток молодого покоління – моральний, розумовий і фізичний;
- за вільний доступ до всіх наукових і культурних надбань людства, вищих навчальних закладів ...;
- за рівність усіх громадян України незалежно від їх національності в державних та громадських правах і обов’язках, за рівне право на працю, заробіток та відпочинок тощо.

В 1942–1944 рр. УПА мала всі ознаки українських національних збройних сил, не маючи за собою власної держави. Документи підтверджують, що в її лавах боролися всі, хто відстоював самостійну Українську державу, незважаючи на політичні погляди, переконання, партійну приналежність і національність (до 20% бійців становили неукраїнці). За підрахунками вчених-істориків, загони УПА в 1942–1943 роках провели 1,5 тис. бойових операцій проти німецьких окупантів. Лише в липні-листопаді 1943 р. українські повстанці провели 120 боїв, знищили близько 4,5 тис. гітлерівців, втративши 1,6 тис. своїх вояків і старшин. Вони здійснювали успішні напади на німецькі гарнізони, поїзди, якими гітлерівці вивозили населення до Німеччини, зривали каральні операції проти місцевого населення і навіть повністю контролювали окремі райони Волині, Полісся і Галичини.

Щодо чисельності УПА, то є різні твердження. Згідно з німецькими даними, в УПА воювало 80-100 тис. повстанців; в 90 тис. чоловік визначив чисельність УПА НКДБ; історик О.Субтельний називає цифру в 30-40 тис. бійців. Зіставляючи різні дані, очевидно, можна погодитися з тим, що через УПА протягом 1942-1952 рр. пройшло близько 90-100 тис. чоловік.

4. Звичайно, об’єктивні, виважені оцінки всіх фактів і подій, неупереджені глибокі історичні дослідження ще попереду, але маємо незаперечний факт – український повстанський рух (ОУН, УПА) відстоював інтереси українського народу, вніс

свій вклад у боротьбу з окупантами, незважаючи на те, що його не підтримала жодна з держав.

У травні 1945 року командуючий УПА генерал Роман Шухевич (псевдо Тарас Чупринка) дав таку оцінку українським повстанцям в роки Другої світової війни: "Великий вклад у перемогу над Німеччиною внесли і ви, українські повстанці. Ви не допустили, щоб німець вільно господарював на українській землі і вповні використовував її для своїх загарбницьких цілей. Ви не дозволили йому грабувати українські села, не допускали вивозити людей до Німеччини. Ваша караюча рука гідно відплачувала за розстріли і спалення сіл. У боротьбі з Німеччиною наша УПА зорганізувала і пройшла першу бойову школу".

Необхідно відзначити, що політика окупанта завжди спирається на принцип "Пануй і поділяй", тому, на відміну від українців на Сході, галичанам дозволили утворити у Львові представницький орган – Український земельний комітет (очолив К.Паньківський). Цей орган у березні 1942 р. перейшов у підпорядкування Українського центрального комітету (УЦК) Кубійовича у Кракові. У взаєминах з німцями перед українцями стала дилема: підкоритися чи чинити опір. Оскільки СРСР являв собою більшу й тривалішу загрозу, майже всі українські організації у Третьому рейху в той чи інший час співпрацювали з німцями (колабораціонізм), хоч із суто тактичних міркувань.

Одним із проявів такої співпраці стало створення дивізії СС "Галичина". Зазнавши поразки під Сталінградом, керівництво вермахту врешті схвалило проект створення українського збройного формування, але тільки з населення Галичини. Цей проект одразу був підданий жорсткій критиці з боку ОУН-Бандери, бо він вносив розкол у національний рух опору, перетворював галицьку молодь на гарматне м'ясо, значно обмежував національні і військові інтереси українства, протиставляв "галичан" і "українців-наддніпрянців", давав підставу радянській пропаганді говорити про співпрацю українського націоналізму з німцями.

Але в ситуації, коли нависла загроза повернення радянського тоталітаризму, коли появилася знову наївна надія на допомогу і розуміння української справи з боку німців, коли, як зауважив

митрополит А.Шептицький, "немає майже такої ціни, яку не треба б дати за створення української армії", лідери мельниківської фракції ОУН пішли на цей крок.

В квітні 1943 року почалось формування дивізії, яка нараховувала 16-18 тис. осіб і отримала назву 14 Галицька добровольна дивізія СС. Невдовзі її було відправлено на фронт. У липні 1944 року під Бродами дивізія була оточена радянськими військами і розгромлена, втратила 7 тис. воїнів. До кінця війни вона так і не стала омріяним зародком української національної армії, хоча на початку 1945 р. командуючий дивізією генерал П.Шандрук самовільно змінив її назву на Першу українську дивізію; вона брала участь у боях в Австрії й здалася в полон союзникам. Після війни дивізія була інтернована до Італії і перекинута до Англії.

Участь в організації дивізії СС "Галичина" 1943 р. не може бути розцінена інакше як військове співробітництво з німецькою владою, що відображає політичну обмеженість галицького націоналістичного консерватизму; та кожна крапля крові, пролита бійцем за свою землю і на своїй землі, рано чи пізно дає сходи, вона має свою найвищу ціну – довгождану свободу і незалежність держави.

**Третє** питання. На завершальному етапі радянсько-німецької війни українські землі і народ пережили великий подвиг солдата і великі жертви, руїни, спустошення, тактику "спаленої землі" уже з боку німецьких окупантів, які, відступаючи, застосовували її.

Початком визволення території України стала Сталінградська битва, внаслідок якої розпочато контрнаступ і 18 грудня 1942 року визволено перший український населений пункт – с.Півнівку Міловського району Ворошиловградської (нині Луганської) області.

До лютого 1943 року визволено значну частину Донбасу, Харківщини (16 березня 1943 р. Харків знову було захоплено фашистами).

Розвиваючи успіх після перемоги на Курській дузі, війська Південно-Західного фронту на початку вересня 1943 р. визволили Донецьк і вийшли до Дніпра в районі Дніпропетровська. Війська Південного фронту визволили Маріуполь і підійшли до

Мелітополя. Війська Воронезького фронту визволили Суми і вийшли до Дніпра в районі Переяслав-Хмельницького.

На світанку 6 листопада 1943 року визволено Київ, хоча ціною величезних втрат, тільки в районі Букрина загинуло 40 тис. радянських воїнів.

У січні 1944 року розпочалося визволення Правобережної України та Криму. Звільнено від окупантів: 5 лютого – Луцьк і Рівне, 20 березня – Вінницю, 25 березня – Проскурів (Хмельницький), 30 березня – Чернівці, 15 квітня – Тернопіль, 10 квітня – Одесу, травень – Крим, 27 липня – Львів і Станіслав (Івано-Франківськ).

На початку жовтня 1944 року завершилось повне визволення території України від фашистів, 28 жовтня війська 4-го Українського фронту вибили ворога із останнього населеного пункту Закарпаття; вся українська земля була звільнена від німецьких окупантів.

Визволення Правобережної України Червоною армією дісталось дорогою ціною. Тільки з грудня 1943 р. по квітень 1944 рр. в боях загинуло 1 млн. 300 тис воїнів. Протягом січня 1943 – жовтня 1944 рр. в ході однієї оборонної та одинадцяти наступальних операцій радянські війська втратили близько 3,5 млн. чоловік. Лише в бойових операціях на території Західної України загинуло 527 тис. воїнів.

Слід відмітити, що після відступу фашистських сил за межі України провід ОУН прийняв рішення продовжити боротьбу проти радянської влади. Відповідно до нових умов було вирішено змінити структури і тактику УПА. Великі формування було поділено на окремі загони. За даними НКВС УРСР, у 1944-1945 рр. налічувалося 379 таких формувань, які за цей час провели 6148 операцій.

Для ліквідації УПА війська НКВС тільки у воєнні роки провели 26685 операцій; організовувалися блокади повстанських територій, створювалися спеціальні винищувальні батальйони тощо. Поступово сили УПА виснажувались, проте боротьба продовжувалася ще тривалий час у повоєнні роки.

Необхідно зазначити, що ще раніше, до повного визволення радянською армією території України у серпні–вересні 1944 р., гітлерівські загарбники були вигнані з території Румунії і

Болгарії. Пізніше – з території Чехословаччини, Югославії, Албанії, Угорщини, Польщі, і воєнні дії перенеслися на територію Німеччини. У розгромі гітлерівського рейху брали участь і війська союзників – США і Англії, які ще на початку червня 1944 р. висадились на території Франції.

Після капітуляції фашистської Німеччини (8 травня – Акт про капітуляцію) у серпні 1945 р. СРСР взяв участь у воєнних діях проти Японії. З її капітуляцією (2 вересня 1945 р.) була закінчена Друга світова війна.

#### Висновки:

1. Радянсько-німецький фронт був основним фронтом Другої світової війни. Втрати в основному складі, яких зазнали з двох сторін на цьому фронті, були значно більшими, ніж на західноєвропейському та середземноморському театрах воєнних дій.
2. У всесвітньоісторичній перемозі над фашистською Німеччиною і її сателітами великий внесок народу України. Її економічні й людські ресурси відіграли велику роль у розгромі фашистів. Понад 7 млн. громадян України воювали в діючій армії. Український народ дав радянським збройним силам полководців і флотоводців. Серед армійського генералітету в роки війни налічувалось близько 300 українців. Більше ніж половину з фронтів, що діяли в період війни, очолювали маршали та генерали – українці за походженням (*А.Єрьоменко, С.Тимошенко, Р.Малиновський, Р.Черняхівський, П.Рибалко, К.Москаленко та ін.*).

За мужність і відвагу в боях проти фашистських військ понад 2000 українців були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Серед 113 двічі Героїв – 32 з України, а льотчик І.Кожедуб – тричі Герой. Понад 2,5 млн. – нагороджені орденами і медалями.

Десятки тисяч українців діяли у складі загонів, частин і з'єднань радянських партизан; з них 96 стали Героями Радянського Союзу.

Великим був внесок України у створенні матеріально-технічної бази перемоги над Німеччиною. Підприємства з України, евакуйовані вглиб СРСР, швидкими темпами випускали продукцію для армії.

Україна зазнала найбільше людських втрат – 48% усіх втрат СРСР (дані Державного архіву Російської федерації (Колекція документів). У зоні окупації загинули 5,5 млн. осіб (у тому числі 3,9 млн. мирних жителів, решта – військовополонені). Разом із загиблими на фронтах це становить близько 8 млн. чоловік, або 16,7% довоєнного населення України.

Всього ж разом із депортованими, емігрантами, тими, хто не повернувся з евакуації, втрати становлять 14,5 млн. чоловік. Фашисти знищили в Україні близько 1 млн. осіб єврейської національності.

Визнанням заслуг наших співвітчизників у боротьбі з фашистською Німеччиною є те, що міжнародне співтовариство держав 1945 р. надало право Україні бути співучасницею в створенні Організації Об'єднаних Націй (ООН).

3. Національним натхненником у боротьбі за визволення України була УПА. ОУН втратила 18-20 тис. членів, УПА – близько 57 тис. Користуючись певною підтримкою народу, частини УПА контролювали значні території Західної України, зберігали високу боєздатність.
4. Найголовніший позитивний підсумок війни – крах фашистських планів про перетворення України в колонію Німеччини, а її населення – в рабів.
5. У результаті звільнення Західної України вперше за багато століть усі українці з'єдналися в межах одного політичного цілого – УРСР. У серцях багатьох українців зародилась надія, що після такої жахливої війни все стане інакшим, кращим.

Однак очікування народу України (як і інших народів СРСР) на соціально-політичні зміни, демократизацію суспільного життя не справдилися. Навпаки, багатьох людей було піддано утискам беріївських каральних органів, під підозрою знаходилося населення, яке перебувало на окупованій території. Жорстким репресіям піддавалася значна частина військовополонених. За “нелояльність” до сталінського режиму була застосована масова депортація національних меншин. Так, у 1944 р. таку акцію проведено в Криму: виселено 191 тис. татар, 14,7 тис. греків, 12,4 тис. болгар, 10 тис. вірмен. З січня 1944 р. з Західної України була розпочата депортація осіб, підозрюваних у зв'язках із націоналістичними організаціями.

Виникає ще одна болюча проблема. Істина незаперечна – головною причиною перемоги над фашизмом було бажання врятувати і очистити рідну землю від фашистського окупанта, тому, незважаючи на історичну правомірність називати події 1941–1945 рр. радянсько-німецькою війною, все ж таки для солдата це була війна Велика Вітчизняна, оскільки українці, росіяни, білоруси, грузини і т.д. – всі вони воювали найперше за свій край, свою Батьківщину, свою Вітчизну, за свою родину, сім'ю, матерів і дітей. Очевидно, що при такому підході не варто відмовлятися від установленої назви радянсько-німецької війни – Велика Вітчизняна.

### **Проблемні питання і завдання для самостійної роботи**

1. Що являли собою таємні протоколи пакту про ненапад і договору про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною 23 серпня і 28 вересня 1939 р.?
2. Назвіть причини Другої світової війни.
3. Які плани щодо України виношувала фашистська Німеччина?
4. Чому німецьким військам у перший місяць війни вдалося захопити значну частину території України?
5. Покажіть на карті, на які адміністративні одиниці була поділена територія України в час фашистської окупації.
6. Доведіть, що УПА була воюючою проти фашистів армією і складовою частиною українського національно-визвольного руху.
7. Яку політику здійснювали гітлерівці в Україні?
8. Що вам відомо про рідний край в роки радянсько-німецької війни?
9. Охарактеризуйте внесок українського народу в розгром фашистської Німеччини.



---

❧❧❧

**ТЕМА XV**

---

**Україна в повоєнний період (1945-1964 рр.)**

---

**Мета і завдання**

Охарактеризувати людські і матеріальні втрати України у війні та швидкі темпи відбудови господарства, труднощі і недоліки. Розкрити причини опору радянській владі населенням західноукраїнських земель, загонами ОУН-УПА. Звернути увагу на відновлення сталінського режиму, репресій проти науки і культури. Проаналізувати процеси суспільного життя в період “відлиги”. Дати оцінку шістдесятникам, дисидентському руху.

**План**

1. Особливості та проблеми відбудови господарства на українських землях у повоєнний період. Опір тоталітарній системі на західноукраїнських землях. Операція “Вісла”.
2. Суспільно-політичне та духовне життя, відновлення сталінського режиму. Територіальні зміни на українських землях.
3. Спроба здійснення “нової” політики. Перші кроки десталізації суспільного життя; суперечливі процеси в розвитку економіки, культури і науки.

**Основна література**

- Бойко О.Д. Історія України. – К., 1999, с. 418-456.
- Історія України (Кер. авт. кол. Ю. Зайцев). – Львів, 1998, с. 326-352.
- Історія України: нове бачення. Т. 2. – К., 1996, с. 329-378.
- Історія України. (За ред. Б.Д. Лановика). – К., 1999, с. 420-447.
- Король В.Ю. Історія України. – К., 1999, с. 289-307.
- Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. – К., 2002, с. 543-566.
- Субтельний О. Україна: історія. – К., 1993, с. 591-622.

### Додаткова література

Депортація населення Західної України в 1939-40, 1945-51 рр.// Трибуна лектора. – 1990, №1.

Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В.Ю. Короля). – К., 2001, с. 372-380, 383-386, 388, 389.

Кісь Я.І., Педич В.П., Шокалюк О.І. Історія України: Курс лекцій. (За ред. О.І. Шокалюка). – Івано-Франківськ, 2002, с. 237-248.

Мірчук П. Історія Української Повстанської Армії. 1942-52 рр. – Львів, 1992.

Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни. (Нові документи і матеріали). – К., 1996.

**Перше** питання плану. Відбудова господарства України розпочалася уже з 1943 року, після початку визволення частини території від фашистської окупації. Вона мала ряд особливостей, які відрізняли її від післявоєнної ситуації на інших територіях СРСР і західних держав:

1. Війна завдала величезних людських і матеріальних втрат. Майже половину (48%) довоєнного економічного потенціалу України було знищено, на руїни перетворено 714 міст, понад 28 тис. сіл (250 спалено повністю). Неушкодженими залишилось лише 19% довоєнних промислових підприємств. На УРСР припадало 42% знищених промислових об'єктів СРСР. Лише прямі матеріальні збитки, завдані господарству України, становили 285 млрд. крб. Загальна сума втрат становила один трильйон 200 млрд. крб.
2. Процес відбудови господарства в республіці ускладнився голодом 1946-1947 років. Загроза голоду, викликана посухою і післявоєнною розрухою, не була своєчасно попереджена, нейтралізована державою, а навпаки, посилена негативними суб'єктивними факторами. Державні хлібозаготівлі не зменшились (у липні 1946 року план хлібозаготівель зріс з 340 млн. пудів до 360 млн. пудів). Зросли обсяги експорту хліба і продуктів харчування за кордон (так званім “братнім державам” вивезено 1,7 млн. пудів хліба). Таким чином, повторювався сценарій 1933 року. Від голоду в 1946-1947 роках померло близько 1 млн. осіб.

Радянський процес післявоєнної відбудови господарства мав такі особливості:

1. Опора на внутрішні джерела, ресурси і сили.
2. Першочергове відновлення роботи великої промисловості – основи воєнно-промислового комплексу.
3. Накопичення коштів за рахунок сільського господарства та соціальної сфери.
4. Відбудова здійснювалася централізовано. На основі єдиного загальносоюзного плану відбувалася відбудова економіки України не як окремої території, а як частини загальносоюзного комплексу.

Суттєвою особливістю відбудовних процесів в Україні була дія командно-адміністративної системи, яка проявилася в наступному:

- повернення до гігантоманії, надання переваги кількісним показникам над якісними, відставання технологічного оновлення;
- домінування ролі ідеології, проведення широкомасштабних мобілізаційно-пропагандистських заходів (рух ударників, передовиків соцзмагання і т.д.);
- надмірний ріст оборонної промисловості за рахунок експлуатації селян-колгоспників. Село мало забезпечити потреби промисловості у сировині, постачати міста продовольством, експортувати продукцію в країни Східної Європи для підтримки прорадянської політики.

Результати відбудови господарства на початку 50-х років були вагомими і успішними:

- обсяг валової продукції промисловості України зріс за 1946-1950 роки у 4,7 рази і перевищив рівень 1940 року на 15%;
- відновили роботу 22 доменних, 43 мартенівських печі, 46 прокатних станів, металургійні заводи – Азовсталь, Запоріжсталь, Краматорський, Єнакієвський та інші;
- Радянська Україна знову стала однією з провідних індустріальних територій СРСР і Європи. Вона виплавляла більше чавуну на душу населення, ніж Велика Британія, Західна Німеччина та Франція.

Необхідно підкреслити, що результати відбудови

господарства були дійсно вражаючими, але для держави-гіганта, а не для людини, яка достатньо не відчула покращення свого добробуту.

Життєвий рівень людей у повоєнні роки був низьким. Перед відміною карткової системи (грудень 1947 р.) в країні було здійснено грошову реформу, яка, по суті, привела до втрати населенням своїх заощаджень. Рівень реальної заробітної плати, а також пенсій робітників і службовців був нижчим за довоєнний приблизно вдвічі. До того ж щорічно десятки мільярдів карбованців із зарплати доводилось віддавати на підписку по державних позиках.

Надзвичайно бідно жило село. На початку 50-х років селяни отримували за свою працю 16,4 крб. на місяць, або в чотири рази менше, ніж робітники і службовці. Поповнення державного бюджету йшло за рахунок високих податків, що сплачували селяни за худобу, городину, фруктові дерева.

Як відновлювалась і утверджувалась радянська влада в західноукраїнських землях?

Повернення радянської влади на ці землі мало свої особливості:

- в довоєнний період радянізацію тут не встигли завершити;
- західноукраїнські землі повинні були стати плацдармом наступу СРСР і радянської системи на захід;
- поставлена мета – в найкоротші терміни і прискореними темпами зрівняти західноукраїнські землі в політичному і економічному аспектах із всією територією СРСР.

В сучасній історичній літературі загальний характер змін, що відбулися в процесі відбудови і утвердження радянської влади на території Західної України, оцінюється як суперечливий і неоднозначний, особливо в соціально-економічній сфері.

До позитивних змін і наслідків можна віднести розвиток і модернізацію економічного потенціалу регіону, зокрема:

- було здійснено реконструкцію старих заводів і фабрик, відбудовано і споруджено понад 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств. Обсяг валової продукції промисловості за післявоєнну п'ятирічку зріс у 10 разів;
- тут спостерігаються значно вищі, ніж у східних областях УРСР, темпи промислового розвитку (більше ніж у два рази);

- відбулися якісні зміни у традиційних галузях господарства західноукраїнських областей;
- переробка лісової сировини і розвиток місцевих галузей – деревообробної, паперової, хімічної, поява нових галузей промисловості: машинобудівної, приладобудівної, легкої тощо. У Львові стали до ладу електроламповий, інструментальний заводи, а також заводи автотранспорту, телеграфної апаратури, сільськогосподарських машин та ін.;
- відкриття і розробка в регіоні значних родовищ корисних копалин не тільки республіканського, а й союзного значення.

Негативні фактори і наслідки:

- тут повторилась сталінська модель індустріалізації: відставання легкої, харчової галузей промисловості, домінування валових, кількісних показників, відсутність закінченого технологічного циклу, повна залежність від союзного центру і т.д.;
- саме в 40-50-ті роки часто нераціонально вичерпувались природні багатства краю, особливо ліс і нафта;
- промисловий розвиток у західних областях був неоднаковий. Фактично основна увага зверталась на розвиток Львова, тоді як інші землі краю (у великій мірі) залишались аграрними;
- матеріальна допомога, яка надавалась зі Сходу, виконувала дві функції: з одного боку, це дійсно було джерело відбудови і піднесення господарства, з другого боку, це робилося певною мірою з метою утвердження радянської системи в усіх сферах життя;
- з 1944 року відновлено процес примусової форсованої колективізації, яка супроводжувалась насильством, масовими репресіями, депортаціями населення краю.

Особливістю колективізації західноукраїнського села було те, що вона не здійснювалася пліч-о-пліч з голодом (як це було в східних областях України), а спонукала невдоволених селян поповнювати лави УПА і вже зі зброєю в руках виступати проти політики радянської влади.

Отже, як і в довоєнні роки, радянська влада в західноукраїнських землях утверджувалась, в основному, командно-адміністративними методами, без відповідного врахування історичних, природних, духовних традицій, без

достатньої опори на місцеві кадри, корінне населення.

Виникає питання: як же розгортався на західноукраїнських землях рух опору радянській системі, який очолила ОУН-УПА?

В повоєнний час повстанський рух в західних регіонах умовно можна поділити на два етапи:

перший (1945-1946 рр.) – відкрите збройне протистояння великих з'єднань;

другий (1947-1950 рр.) – перехід до підпільної боротьби, діяльність невеликих бойових груп; гострота збройної боротьби почала спадати. На початку 1947 р. частина підрозділів УПА перейшла на територію Польщі, деякі через Чехо-Словаччину прорвалися (з великими втратами) в західну зону Німеччини.

Метою боротьби після 1944 року було:

- не дати можливості радянській владі швидко закріпитися у західноукраїнському регіоні;
- утримувати під своїм контролем частину української території, створивши тут альтернативні радянським органам влади національно-державні структури;
- підтримати національний дух населення, вселяти віру у неминучість здобуття української самостійної держави.

Про масштаби антирадянського опору можна судити з таких даних: за 1944-51 рр. бандерівським підпіллям проведено понад 14,5 тис. диверсій і терористичних акцій, у яких загинуло майже 30 тис. військовослужбовців, працівників державних та охоронних органів, місцевих жителів.

У боротьбі з підпіллям радянські органи держбезпеки та внутрішніх справ розгорнули свої можливості на повну потужність. Надзвичайні права одержали так звані “особливі відділи НКВС”. Своїм завданням вони вважали не тільки знешкодження збройного опору ОУН-УПА, а й залякування населення (оголошення сіл “бандитськими”, прилюдне демонстрування вбитих повстанців, спалення та вирубування лісових масивів тощо).

Для здійснення заходів із блокування та прочісування великих територій (“бунтівних районів”) широко використовувалися і війська Прикарпатського округу. Це була війна між регулярними частинами Червоної армії, спецпідрозділами НКВС, бійцями винищувальних батальйонів (із

місцевого радянського активу) і частинами УПА. Сили були нерівні, жертви незіставні: в післявоєнні роки радянськими каральними органами знищено десятки тисяч учасників УПА і так званих “бандпособників”. Як засіб боротьби проти бандерівщини застосовувалися масові депортації населення. До Сибіру, Далекого Сходу, в інші східні райони СРСР лише протягом 1946-1948 рр. було депортовано майже 500 тис. західних українців. (Див.: *Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В.Ю. Короля). – К., 2001, с. 383, 384); Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни. (Нові документи і матеріали). – К., 1996, с. 171).*

Слід вказати, що М.Хрущов, який у післявоєнні роки займав вищі посади в Україні, особисто (17 лютого 1948) запропонував Президії Верховної Ради Союзу РСР проект указу “Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя”, який був оперативно прийнятий – 21 лютого 1948 р. Згідно цього указу в селах України прокотилася хвиля депортацій селян у віддалені регіони колишнього СРСР. Тільки в Красноярському краї налічувалося більше 10 тис. селян, депортованих з України на підставі указу Верховної Ради СРСР. (Див.: *Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. – К., 2002, с. 551).*

Не все було справедливим і однозначним у цій боротьбі. Були і невинні жертви з обох сторін, були випадки, коли боївка діяла на свій розсуд, повстанці ставали на шлях зведення особистих рахунків, були зради серед своїх, але чимало було провокацій, організованих НКВС, – створення спеціальних псевдобоївок, завданням яких було скомпрометувати рух опору. Є дані, що есбісти, у свою чергу, створювали лжеєнкаведистські спецбоївки для виявлення та знешкодження прихильників радянської влади.

Загибель командувача УПА Романа Шухевича (псевдонім – Тарас Чупринка) 5 березня 1950 р. в с. Білогоща на Львівщині стала своєрідним поворотним пунктом, після чого фактично закінчився організований опір на західноукраїнських землях, хоча окремі невеликі загони УПА та рештки підпілля

продовжували ще діяти до середини 50-х років.

Отже, в післявоєнні роки УПА і її координаційний воєнно-політичний центр, утворений в липні 1944 року, – Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) були, по суті, єдиною силою в Радянському Союзі, яка організовано вела боротьбу проти сталінізму і тоталітаризму.

Ця сторінка нашої історії ще чекає свого ґрунтовного, об'єктивного дослідження, але незаперечно – це була важлива бойова ланка в безперервному ланцюгу боротьби за українську державу в ХХ столітті.

Характеризуючи трагічний повоєнний період українців Закерзоння, варто підкреслити, що операція “Вісла” – завершальний етап переселення українського населення із цієї території (Лемківщина, Посяння, Підляшшя, Холмщина). До цього етапу проводилось так зване “добровільне переселення” (вересень 1944 – серпень 1945 рр.), яке здійснювалось згідно з угодою між польським комітетом національного визволення та урядом УРСР. В цей період в Україну із Закерзоння переселилися лише 81 тис. осіб, переважно господарства, які були знищені війною, і ті сім'ї, яким загрожували дії польського підпілля.

Однак незабаром добровільне переселення майже припиняється; причиною цього став страх перед сталінською тоталітарною системою. Тоді польський уряд за допомогою спецзагонів, міліції, військових частин розпочав здійснювати насильницькі методи виселення українців до УРСР. Ці терористичні акції часто підтримувались прикордонними військами НКВС. Внаслідок насильницької депортації (вересень 1945 – серпень 1946 рр.) в УРСР було переселено понад 480 тис. осіб.

Незважаючи на терор, масові облави, польській владі не вдалося досягнути своєї мети. У Польщі залишилося близько 150 тис. українців, яких підтримувало українське революційне підпілля, і насамперед збройні військові відділи УПА. Польська влада прийняла рішення про примусове виселення українського населення вже не до УРСР, а у так звані “повернуті” (Німеччиною – авт.) західні та північні райони. Ці репресивні дії відомі як акція “Вісла” (квітень – липень 1947 р.). Наслідки: було депортовано 140,5 тис. осіб, ув'язнено в концтаборі Явожно



3800 осіб та вбито понад 650 осіб.

Отже, операцією “Вісла” польська влада ставила насамперед мету знищити українське революційне підпілля і ліквідувати українську національну меншість. Переселенцям не давали можливості навчатися українською мовою, вступати до вищих навчальних закладів, заборонялося жити у містах.

Необхідно зазначити, що Сенат Республіки Польщі прийняв 3 серпня 1990 р. спеціальну заяву про засудження акції “Вісла”. В ній вказувалось: “... Комуністична влада, приступивши до ліквідації відділів Української повстанської армії, здійснила в той же час насильницьке переселення осіб, переважно української національності. Протягом трьох місяців було виселено з різних місць приблизно 150 тис. чол., позбавлених свого майна, будинків і святинь... Сенат Республіки Польща засуджує акцію “Вісла”, характерну для тоталітарних режимів, і намагатиметься відшкодувати образи, що випливають з неї”. (Див.: *Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В.Ю. Короля). – К., 2001, с. 420, 421).*

Верховна Рада Української РСР в заяві про ставлення України до акції “Вісла” (9 жовтня 1990 р.) відзначила наступне: “... Визнання Сенатом протиправності акції “Вісла” Верховна Рада УРСР розцінює як серйозний крок до виправлення кривд, заподіяних українцям у Польщі. Ми свідомі того, що з українського боку через давні взаємні непорозуміння поляки так само зазнали в ті часи немало горя і страждань. Ми засуджуємо також страхітливі злочини сталінського режиму проти поляків.

Верховна Рада Української РСР висловлює впевненість у тому, що спільними зусиллями українці та поляки подолають наслідки трагічної минувшини і започаткують новий етап відносин між нашими народами і державами”. (Див.: *Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В.Ю. Короля). – К., 2001, с. 420, 421).*

**Друге** питання плану. В повоєнні роки важливі завдання стояли перед культурним, науковим життям, стан якого був незадовільний. Держава виділяла певні кошти з бюджету для їх відбудови і розвитку, але цього було мало. Тому в Україні розгорнувся рух з відбудови і ремонту шкіл, технікумів, вузів, приміщень культосвітніх установ власними силами і засобами.

Відроджена промисловість постачала цим закладам, що ставали до ладу, приладдя, обладнання для кабінетів і лабораторій.

Через три роки після війни було не просто відбудовано, але й розширено науково-технічну базу, центр української науки – Академію наук. Проводився пошук у таких перспективних галузях науки, як атомна та теоретична фізика, металофізика тощо. Так, в Інституті електротехніки в 1948-1950 рр. було виготовлено першу в Європі електронну цифрову обчислювальну машину; в Інституті фізики успішно йшли дослідження в галузі фізики атомного ядра; в Інституті електрозварювання АН УРСР (який з 1945 р. носить ім'я його організатора Є.Патона) досліджувався і впроваджувався у виробництво новий метод електрошлакового зварювання кожухів доменних печей, суцільнозварювальних мостів, суден тощо.

Разом з тим слід наголосити, що в повоєнні роки після великої перемоги над фашизмом запрацювала сталінська машина репресій проти власного народу, особливо в духовній, науковій, ідеологічній сферах. Проявом сталінізму стало некомпетентне втручання партійних органів у духовне життя, заперечення художньої свободи, насадження авторитарних думок, звинувачення в буржуазному націоналізмі, низькопоклонстві перед Заходом тощо.

В другій половині 40-х років ухвалено 12 партійних постанов про так звані помилки і перекручення в ідеологічній сфері. В них, як правило, домінували три тези:

- критика “проявів буржуазного націоналізму” в галузях літератури, мистецтва, науки;
- недостатнє висвітлення в художній творчості “проблем радянської дійсності, соціалістичного реалізму”, їх переваг над західними;
- заклики до розгортання “більшовицької критики, самокритики, виявлення ворогів народу, класової боротьби”.

Саме у 1946-1948 рр. прийнято ідеологічні постанови ЦК ВКП(б) “Про журнали “Звезда и Ленинград”, “Про репертуар драматичних театрів і заходи щодо його поліпшення”, “Про кінофільм “Большая жизнь”, “Про оперу “Великая дружба” В.Мураделі”.

Перебуваючи у фарватері такої політики, ЦК КП(б)У

ухвалив постанови “Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури”, “Про журнал сатири і гумору “Перець”, “Про журнал “Вітчизна”, “Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи до його поліпшення”.

Кампанія критики була поширена й на істориків. У постанові ЦК КП(б)У “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР” нищівно були розкритиковані праці Інституту історії України.

Після вересневого 1947 року пленуму правління Спілки письменників України посилилось відверте публічне цькування і пряме звинувачення у націоналізмі, за “відхід від радянської ідеології і здачу класових позицій” М.Рильського, Ю.Яновського, І.Сенченка, О.Довженка, В.Сосюру та ін.

Одночасно з критикою “українського буржуазного націоналізму” розгорнулося цькування “безрідного космополітизму”, яке мало відверте антисемітське спрямування.

У 1947 р. була започаткована дискусія щодо питань філософії, яка пропагувалася як “зразок більшовицької критики і самокритики”. Подібні дискусії проводилися в мовознавстві, політекономії, інших науках. Їх мета – залякати наукову інтелігенцію, встановити ідеологічний контроль партії в усіх сферах духовного життя.

Яскравим прикладом такої “дискусії” була сесія ВАСГНІЛ (серпень 1948 р.) у Москві, яка завершила розгром радянської школи генетики. Окремі галузі наук взагалі було заборонено, серед них кібернетику, яку оголосили “буржуазною лже-наукою”. (Див.: *Історія України: Документи. Матеріали.* (Уклад., комент. В. Ю. Короля). – К., 2001, с. 373-380).

Отже, і в повоєнні роки тоталітарна сталінська система продовжувала діяти, вона завдала великої шкоди українському суспільству, національній культурі, освіті, науці.

Варто відмітити негативні, жорстокі дії сталінізму проти національно свідомої інтелігенції, особливо духівництва, на західноукраїнських землях. До встановлення радянської влади греко-католицька конфесія мала тут 4440 церков, духовну академію, п’ять духовних семінарій, 127 монастирів. За нею йшло понад 5 млн. віруючих.

Після смерті в листопаді 1944 року митрополита А. Шептицького радянська влада почала активний наступ на УГКЦ. Незважаючи на певну лояльність нового митрополита Й. Сліпого до влади, уже в квітні 1945 року органи держбезпеки заарештували всіх українських греко-католицьких священиків на чолі з митрополитом.

За вказівкою і сприяння НКВС була створена ініціативна група (Г. Костельник, М. Мельник, А. Пельвецький), яка мала завдання розірвати унію з Римом і возз'єднати Греко-Католицьку Церкву з Російською Православною Церквою. 8-10 березня 1946 року так звана “ініціативна група із самоліквідації УГКЦ” скликала собор у Львові в храмі св. Юра. Згідно з його рішенням Берестейська унія 1596 року скасовувалась, а “греко-католицька церква возз'єднувалась з російською православною церквою”.

Наслідком цих дій стала жорстока розправа із греко-католицьким духовенством: 1400 священиків, 800 монахів заслано в Сибір, понад 200 розстріляно. За таким же сценарієм в 1947-1949 роках було ліквідовано Українську Церкву на території Закарпаття.

Але навіть такі жорстокі методи не зламали сили духу західноукраїнської інтелігенції, духівництва. Вони продовжували боротьбу словом і думкою і в неймовірно тяжких умовах виховали покоління нинішніх провідників нації, церкви, культури.

Територіальні зміни в Україні. Найсуттєвішими територіальними та геополітичними змінами, що відбулися в післявоєнний період, були завершення процесу об'єднання українських земель та формування сучасної території України, активізація зовнішньополітичної діяльності УРСР.

Серед повоєнних адміністративно-територіальних змін можна назвати:

По-перше, врегулювання територіального питання з Польщею.

У вересні 1944 року за угодою між Польщею і УРСР споконвічні українські землі, 17 повітів Підляшшя, Холмщини, Посяння і Лемківщини, де проживало майже 800 тисяч українців, передавалися Польщі.

16 серпня 1945 року між СРСР і Польською Республікою укладено договір щодо радянсько-польського державного кордону, який закріплював кордон в основному по “лінії Керзона”, хоча і тут Москва пішла на поступки прорадянській політиці польського уряду – на окремих ділянках відхилення на схід (на користь Польщі) було до 30 км.

Остаточний процес польсько-українського розмежування завершився в 1951 році, коли на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками, майже однаковими за площею.

По-друге, приєднання Закарпаття до УРСР.

В листопаді 1944 року I з'їзд делегатів Народних комітетів Закарпатської України в Мукачевому ухвалив маніфест про возз'єднання Закарпатської України з УРСР, а в червні 1945 року договір між Чехословаччиною та СРСР юридично закріпив це рішення.

По-третє, остаточно крапку у визначенні повоєнних кордонів України було поставлено 10 лютого 1947 року під час підписання радянсько-румунського договору, в якому Румунія визнала права УРСР на Північну Буковину, Хотинщину, Ізмаїльщину, тобто юридично визнані кордони, встановлені в червні 1940 року.

Отже, західні кордони УРСР і СРСР у післявоєнні роки визначалися не з волі народів та історичної справедливості, а з волі прорадянських систем, хоча в основному цей процес мав позитивні наслідки, бо:

- відбулося остаточне визнання кордонів республіки, які зафіксовані Актом про державну незалежність України в 1991 році;
- відбулося збільшення території УРСР (з 470 тис. кв. км до 601 тис. кв. км) та її демографічного потенціалу на 8 млн. чоловік;
- відбулося об'єднання земель у складі однієї держави (УРСР), завершилося формування сучасної території (останнім актом цього процесу стало включення у 1954 році Кримської області до складу УРСР). На початку 1945 р. територія УРСР стабілізувалася. Її площа складала 603,7 тис. кв. км. Вона була поділена на 25 областей, межувала на сході з РРФСР, на

півночі з БРСР, на заході з Польщею, Чехо-Словаччиною, Угорщиною, Румунією.

Оцінюючи міжнародне становище України, необхідно підкреслити, що авторитет її у воєнні і повоєнні роки значно зріс. У квітні 1945 року Україна (як і Білорусія), разом із СРСР, була включена до складу 47 країн-засновниць ООН. В 1944 році було створене Міністерство закордонних справ республіки. Її представники з'явилися у різних міжнародних організаціях (Юнеско, Міжнародна організація праці та ін.). Україна підписала у 50-х роках 60 міжнародних угод та конвенцій (договір з конкретного питання, наприклад, з освіти і т.д.). Її посланці працювали в 16 міжнародних організаціях.

Однак слід зауважити, що ці акції не означали переходу УРСР до власної (самостійної) зовнішньої політики. Вони проводилися цілком і повністю згідно з зовнішньополітичним курсом СРСР. І все-таки навіть така діяльність України на міжнародній арені в повоєнні роки свідчила, що сталінське керівництво не могло цілком ігнорувати прагнення українців до створення своєї державності.

**Третє** питання плану. Доба Хрущова в СРСР (1953-1964 рр.) увійшла в історію радянської влади як чергова і невдала спроба повернутися до цивілізованих політичних і економічних методів державного керівництва.

На початок 50-х років радянська система зайшла в черговий тупик, тому без певної демократизації, десталінізації політичного і економічного життя рух уперед був неможливий. Цей процес був надто суперечливим і неоднозначним. В чому це проявилось, зокрема, в Україні?

До позитивних політичних, ідеологічних факторів можна віднести:

- припинення кампанії “боротьби проти націоналізму”, часткове сповільнення процесу русифікації, зростання ролі українського фактора у різних сферах суспільного життя;
- на словах засуджено тоталітарну державну систему, названо деякі злочини 30–40-х років, частково реабілітовано жертв сталінських репресій (у 1956–1959 роках реабілітовано 205 тис. чоловік, звільнено з таборів 66 тис. в'язнів, у т. ч. 6,5 тис. членів ОУН).

Але, з іншого боку, процеси десталінізації, демократизації в цій сфері залишились незавершеними, половинчатими:

- основним винуватцем названо Сталіна, а не тоталітарну державну систему; всі звинувачення приписувались культу особи;
- перелік і засудження злочинів були далеко не повними, та й сам М. Хрущов був прямо причетний до злочинів системи;
- гостра критика, яку містили партійні документи (постанова ЦК КПРС від 30 червня 1956 року), не зачепила суті командно-адміністративної системи, не викрила її соціальної природи.

Такими ж суперечливими і неоднозначними були рішення і дії в сфері соціально-економічної політики. З одного боку:

- розширились права УРСР: із союзного у республіканське підпорядкування перейшли десятки тисяч підприємств, організацій, більше як у два рази зріс бюджет республіки, розширено юридичну компетенцію, склад і права місцевих органів влади;
- історичне значення мав Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про передачу Кримської області із складу РРФСР до УРСР” (19 лютого 1954 р.), враховуючи спільність економіки, територіальну близькість та тісні господарські й культурні зв’язки між Кримом і Україною. 26 квітня 1954 р. прийнято Закон з цього питання. (*Див.: Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В. Ю. Короля). – К., 2001, с. 372, 373*);
- в середині 50-х років УРСР відігравала одну з головних ролей в єдиному господарському механізмі СРСР. За кількістю виробленого чавуну на душу населення Україна випереджала всі держави світу, а за видобутком вугілля вийшла на друге місце в світі. Сільськогосподарське виробництво вперше за довгі роки стало рентабельним. Виробництво валової продукції сільського господарства за 1954–1959 роки порівняно з попередньою п’ятирічкою зросло на 35%;
- 3 лютого 1957 року була впроваджена нова система управління господарством, її суть – територіальний принцип управління через ради народного господарства (раднаргоспи). Це сприяло поліпшенню розподілу праці, її кооперації в

межах економічного регіону, кращому використанню місцевих ресурсів, зменшенню диктату центру.

З іншого боку, ці успіхи не були закріплені, вони були недовготривалими; офіційна політика залишалася непослідовною, суперечливою, волюнтаристською, елементи ринкової, цивілізованої економіки вступали в протиріччя з плановою соціалістичною економікою.

Зокрема, це проявилось в зменшенні і обмеженні розмірів присадибних господарств, встановленні грошових податків з громадян, які тримали худобу, розробці і прийнятті волюнтаристських програм у господарстві.

Україна стала експериментальним майданчиком надпрограм у галузі аграрної політики:

1. Освоєння цілинних земель у Казахстані та інших регіонах СРСР, куди з України виїхало до 100 тис. осіб і відправлено 90 тис. тракторів та іншої сільськогосподарської техніки, вичерпувало людські і матеріальні ресурси, суттєво послабило сільське господарство республіки.
2. Постійне і невинновдане розширення площ посівів кукурудзи та інших культур. Посіви кукурудзи в УРСР збільшились з двох до п'яти млн. га, але результат був абсолютно непропорційний затраченим зусиллям і ресурсам.
3. Грандіозним хрущовським проектом стала надпрограма у тваринництві. Її суть полягала у тому, щоб у найближчі роки наздогнати і перегнати США у виробництві м'яса, масла і молока на душу населення. Ця гонка виснажувала сили, енергію, ресурси і закінчилася тим, що виробництво продукції тваринництва на початку 60-х років не збільшилось, а зменшилось.

Отже, чергова спроба змін у радянській системі в другій половині 50-х років зазнала невдач. Основна причина їх полягала в тому, що навіть незначні зміни, які впроваджувались у політичній і економічній сфері, вступали в протиріччя із програмними цілями радянської системи.

Суперечливий характер особливо чітко простежується у сфері культури, науки, літератури.

Проголошений Хрущовим курс на перебудову народної освіти (1958 р.) мав поєднати загальноосвітнє і політехнічне



навчання. Проте матеріально-технічна база шкіл, педагогічні кадри були неспроможні повною мірою реалізувати ці завдання. Якість підготовки спеціалістів у вузах і технікумах відставала від кількісного їх зростання. Шкільний закон, прийнятий Верховною Радою УРСР (квітень 1959 р.), став інструментом русифікації української школи (в 60-х роках у Києві і в обласних містах українські школи становили 28%, російські – 72%).

В період “відлиги” активізувалась робота творчої інтелігенції, науковців. Цікаві дослідження здійснювали історики, етнографи, археологи, літературознавці, мистецтвознавці. Засвітився талант поетів і прозаїків Д. Павличка, Р. Лубківського, І. Драча, Ю. Мушкетика, Д. Іваничука, композиторів А. Кос-Анатольського, С. Людкевича, П. Майбороди та ін.

Друком вийшли: “Український історичний журнал”, багатотомні видання “Українська Радянська Енциклопедія”, “Словник української мови”, “Історія українського мистецтва”, “Історія міст і сіл України” тощо.

Великі досягнення відбулися в науково-технічній сфері. У 1964 р. у Фізико-технічному інституті АН УРСР побудовано найбільший у світі (на той час) прискорювач електронів; розширилися дослідження у галузі фізики твердого тіла, матеріалознавства, біофізики, астрофізики тощо.

Україна була одним із центрів розвитку кібернетики; залишилася центром розвитку у галузі електрозварювання (під керівництвом академіка Б.Патона); академік М.Боголюбов розробив нові методи квантової теорії поля та статистичної фізики та ін.

Послабилась самоізоляція країни. Республіка ставала все відкритішою для іноземного туризму. Почастішали візити радянських громадян за кордон. Так, у 1958 р. 326 зарубіжних учених і спеціалістів відвідали АН УРСР, 257 осіб – Українську сільськогосподарську академію.

Однак слід наголосити, що на початку 60-х років політичний курс Хрущова зазнає суттєвих змін. Почався погром лібералів в Україні, який часто прикривався боротьбою з так званим українським буржуазним націоналізмом. Активно йшла русифікація республіки.

У цих умовах на захист української мови, національної культури, вітчизняної історії стали кращі представники творчої молоді – шістдесятники. Це було нове покоління письменників, художників: Л.Костенко, Б.Олійник, В.Симоненко, М.Вінграновський, І.Драч, Є.Сверстюк, В.Стус, І.Світличний, І.Дзюба, А.Горська, П.Заливаха та ін. Проте творити їм доводилось в умовах всезростаючого опору влади (посилення цензури видань тощо). (Див.: Є. Сверстюк. *Блудні сини України*. – К., 1993, с. 24, 25.) Як протест проти антинародних дій тоталітарного режиму, недотримання ним конституційних положень, особливо прав людини, став розвиватись дисидентський рух (питання висвітлюється в наступній темі).

Отже, оцінюючи українську історію середини 50-х – початку 60-х років, можна відмітити:

- це була спроба очищення суспільства від жорстокого сталінського режиму. Припинились масові арешти, менше стало переслідувань “вільнодумства”. На деякий час творча інтелігенція, діячі культури, науки дістали більшу свободу для самовираження;
- все ж зберігалось багато рис тоталітарної системи: життя і діяльність людини регламентувались цензурою і органами КДБ; монополію на владу й далі мала Комуністична партія; інтереси України і її народу цілком підпорядковувались інтересам Радянського Союзу;
- активні виступи шістдесятників, дисидентів, прогресивної громадськості підготували глибокі демократичні зміни для наступного періоду історичного розвитку України.

### **Проблемні питання і завдання для самостійної роботи**

1. Назвіть шляхи повоєнної відбудови господарства України. Що вам відомо про відбудову господарства рідного краю? Підготуйте повідомлення на цю тему.
2. В чому суть труднощів повоєнного села? Які причини голоду 1946-47 рр.?
3. Чому населення Західної України продовжувало чинити опір радянській владі? Які його результати?
4. Визначте сутність “самостійності” зовнішньополітичної діяльності України.

5. Чим характерний був повоєнний період для національно-культурного життя? Чому він увійшов в історію як період “відлиги”?
6. До яких наслідків призвів ідеологічний наступ сталінізму?
7. Які територіальні зміни відбулися в Україні в середині 40-х – на початку 50-х років?
8. З якою метою здійснювались примусове переселення українського населення з Польщі до СРСР та операція “Вісла”?
9. Якими були наслідки часткової реабілітації жертв “культу особи” та політичних і соціально-економічних реформ Хрущова?
10. Поміркуйте, наскільки радикальною була спроба змінити політичний режим в Україні після смерті Сталіна.

---

❧❧❧

**ТЕМА XVI**

**Соціально-економічне і політичне становище  
України в 1965-1990 рр.**

**Україна на шляху до свободи і незалежності**

---



**Мета і завдання**

Висвітлити основні напрямки дисидентського руху, русифікаторської політики в УРСР у 60-х – на початку 80-х рр. Розкрити основні причини кризи ладу, курс на “перебудову” всіх сфер суспільного життя. Проаналізувати виникнення та діяльність так званих неформальних організацій, Українського народного руху, політичних партій та громадських організацій.

**План**

1. Основні напрямки дисидентського руху, русифікаторської політики в УРСР у 60-х – на початку 80-х рр.
2. Соціально-економічне становище в Україні в 1965-1985 роках. Наростання кризових явищ в розвитку радянського ладу.
3. Об’єктивна необхідність змін у всіх сферах суспільного життя. Особливості процесу “перебудови” в Україні. Етапи перебудови.
4. Основні історичні події, що відбулися на шляху до незалежної України (1986-1990 рр.). Становлення багатопартійності.

**Основна література**

Бойко О. Д. Історія України. – К., 1999, с. 456-487.

Історія України. (Кер. авт. кол. Ю. Зайцев). – Львів, 1998, с. 352-430.

Історія України: нове бачення. Т. 2. – К., 1996, с. 378-425.

Історія України. (За ред. Б.Д. Лановика). – К., 1999, с. 447-464.

Кісь Я.І., Педич В.П., Шокалюк О.І. Історія України: Курс лекцій. (За ред. О.І. Шокалюка). – Івано-Франківськ, 2002, с. 251-272.

Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. – К., 2002, с. 573-605.  
Політична історія України (За ред. В.І. Танцюри). – К., 2001, с. 388-425.

### Додаткова література

Декларація про державний суверенітет України. – К., 1991.  
Історія України в особах ХІХ-ХХ століття. – К., 1995, с. 249-261, 449-477.  
Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В.Ю. Короля). – К., 2001, с. 400-402, 407-411, 414-419.  
Коваль М. та ін. Історія України. – К., 1992, розділи 11-12.  
Литвин В. Політична арена України. – К., 1994.

**Перше** питання плану. Історія України ХХ ст. – це безперервна боротьба за утвердження української державності проти імперії, тоталітаризму.

Одним з етапів цієї боротьби став дисидентський рух, який започаткований в кінці 50-х рр. після короткого періоду “хрущовської відлиги”. (Дисидент – той, хто має іншу думку (інакомислячий), яка не збігається з офіційною правлячою системою і ідеологією). Його виразниками були підпільні групи, організації, окремі особи. Протягом 1954-1959 рр. в республіці було викрито 229 таких груп, притягнуто до відповідальності понад дві тисячі чоловік. Більшість їх діяла у західних областях України й ідеологічно була близькою до ОУН-УПА, орієнтувалася на збройну боротьбу за самостійну Україну.

Соціальна база дисидентського руху – інтелігенція (80%). Він був довготривалим у часі – понад 20 років і виношував у собі зародок альтернативного, демократичного суспільства, концентрував опозиційні інтелектуальні сили, створював передумови для української суверенної держави.

В дисидентському русі 60-х – поч. 80-х рр. можна виділити п'ять основних течій.

1. Самостійницька, яка мала на меті реалізувати право нації на самовизначення, на створення власної самостійної держави.

Ось деякі приклади:

- у Львові діяла підпільна організація – Український національний комітет (ідеологічно близька до ОУН-УПА), яку каральні органи розкрили в грудні 1961 р. Керівників її – І.Ковалья та Б.Грицуна – розстріляли, 16 осіб засудили до 10-15 років ув'язнення;
- у 1958 р. на Львівщині групою юристів під проводом Левка Лук'яненка створено підпільну організацію Українська робітничо-селянська спілка, яка вперше у післявоєнній історії визначила ідею і програму боротьби за самостійність України мирними конституційними методами, за вихід України з СРСР. У січні 1961 р. Львівський обласний суд засудив Левка Лук'яненка, Івана Кандибу та інших членів УРСС до тривалих строків ув'язнення;
- у 1964-1967 рр. діяв Український національний фронт (УНФ), який очолював учитель з Івано-Франківської області Д.Квецько. До цієї організації належали представники різних професій з багатьох областей України. Вона випускала нелегально журнал “Воля і Батьківщина”, брошури і листівки, поширювала й колишню оунівську літературу. Головна мета – згуртування сил для майбутнього визволення України. Учасників організації засудили до максимальних термінів ув'язнення.

2. Національно-культурницька течія, яка рішуче виступала за розвиток української мови, культури, засуджувала шовінізм, русифікацію, виступала на захист прав і свобод усіх народів, їх національних інтересів.

Найбільше цю течію репрезентували “шістдесятники” – письменники, діячі культури Ліна Костенко, Василь Симоненко, Іван Драч, Микола Вінграновський, Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Панас Заливаха, Алла Горська та ін. Згодом на зміну цій генерації прийшли Ігор та Ірина Калинці, Василь Стус та ін. Наприклад, 1 вересня 1965 року в київському кінотеатрі “Україна” під час презентації кінокартини С. Параджанова “Тіні забутих предків” було влаштовано маніфестацію проти репресій української інтелігенції. У цій акції брали участь І.Дзюба, В.Стус, В.Чорновіл та ін.

У грудні 1965 року І. Дзюба надіслав листа ЦК КПУ з протестом проти арештів, до якого додав написану у вересні-

грудні і поширену у самвидаві роботу “Інтернаціоналізм чи русифікація?”

У 1968-1969 рр. компартійні ідеологи розгорнули ганебну кампанію проти визнаного лідера українських письменників О.Гончара за його роман “Собор”. У Дніпропетровську поети І.Сокульський та М.Кульчицький, асистент металургійного інституту В.Савченко підготували на ім’я ЦК КПУ “Листа творчої молоді Дніпропетровська” на захист роману та його автора. Лист підписали 300 осіб. Цього було достатньо, щоб ініціатори отримали по кілька років таборів суворого режиму. Таких ідеологічних переслідувань в УРСР інакодумців було чимало.

3. Правозахисна, або демократична течія, представлена в нашій республіці Українською гельсінською групою (УГГ), тобто групою сприяння виконанню Гельсінських угод щодо прав людини, які були підписані СРСР у 1975 році. УГГ була утворена в листопаді 1976 року у м. Києві. Її очолив письменник-фронтвик М.Руденко. До складу входили О.Бердник, П.Григоренко, Л.Лук’яненко, І.Кандиба та ін. У меморандумі УГГ наголошувалося, що після Гельсінської наради становище з правами людини в Україні не поліпшилося. Західній громадськості були передані списки політв’язнів та концтаборів, де утримувалися українці.

На початку 1977 р. проти УГГ розпочалися репресії. Із 41 учасника групи протягом 1977-1985 рр. 27 були засуджені, шість позбавлені радянського громадянства, троє – В.Стус, О.Тихий, Ю.Литвин – загинули в таборах.

4. Релігійне дисидентство, що мало на меті боротьбу за фактичне, а не декларативне визнання свободи совісті, за відродження національної релігії. В Україні, зокрема, воно вело боротьбу за відновлення українських Греко-католицької та Автокефальної Православної церков, за свободу діяльності протестантських сект. Представниками цієї течії були Г.Вінс, І.Гель, В.Романюк, Й.Тереля та ін.

5. Соціально-економічне дисидентство, рух за покращення соціальних та економічних умов праці. Проявами цієї течії дисидентства були робітничі заворушення, страйки. Один з найбільших виступів стався в Новочеркаську в червні 1962 р.,

коли робітники, обурені черговим підвищенням цін за одночасного зниження оплати праці, вийшли на вулиці міста. Влада вдалася до розстрілу демонстрантів, а їх лідерів було страчено або покарано тривалим ув'язненням. Заворушення меншого масштабу відбувалися: в 1963 р. у Кривому Розі, портових робітників у Дніпропетровську і Дніпродзержинську (травень-червень 1972 р.), робітників машинобудівного заводу в Києві (1973 р.).

Загалом у списку дисидентів 60-70-х років можна назвати майже тисячу осіб, які представляли усі регіони України.

На початку 80-х років, за даними Секретаріату Міжнародної амністії, кількість політв'язнів в СРСР становила від 600 до 700 осіб, серед яких у різний час українці становили від 25 до 75%.

Отже, протягом 60-х – першої половини 80-х років в Україні значною мірою активізується опозиційний рух. Він стає помітним фактором суспільно-політичного життя, його лідери чіткіше формулюють основну мету та орієнтири, завдяки самвидаву в маси проникають опозиційні погляди та ідеї. У суспільстві, в якому домінували страх, апатія, пасивність, дисидентський рух був реальною моральною та ідеологічною загрозою системі, оскільки зберігав і формував гуманістичні, демократичні, національні та суспільні ідеали, наближав час утвердження незалежної демократичної держави.

Все ж усім формам опору тоталітарній системі (діяльність шістдесятників, дисидентів тощо) була властива ще організаційна слабкість, локальність дій в часі й у просторі, нечисленність учасників. Це давало змогу відповідним державним органам порівняно легко розправлятися, приховувати від українського народу і світової громадськості наявність опозиційних режимові сил.

Як уже вказувалось, нова хвиля русифікації в ХХ ст. почалась після короткої “відлиги” середини 50-х років (в 1958 р. компартія приймає постанову “Про зміцнення зв'язку школи з життям...”, де акцентується увага на посиленні вивчення російської мови; в 1959 р. Верховна Рада УРСР затверджує шкільний Закон, який дає право батькам вибирати своїм дітям мову навчання). В 70-х роках, в період так званої маланчуківщини, освіта стає об'єктом форсованої русифікації. Саме в цей час української історії



відбувається найпоширеніша русифікація. В чому вона проявилася?

1. В 1978 році прийнята партійна постанова «Про заходи щодо подальшого вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках» (число учнів, які вивчали в школах українську мову, зменшилось до 49%, в той час як українці в УРСР становили 73%; майже всі вузи республіки перейшли на викладання російською мовою).

Режим найбільшого сприяння російській мові завершений постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 року “Про додаткові заходи для удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх учбових закладах союзних республік” (вчителям російської мови було встановлено 15% надбавки до ставок тощо).

2. Українська мова та її носії оголошувалися неперспективними. Вона витіснялася не лише з міст, а й з багатьох сіл, особливо розташованих довкола промислових центрів. З’явився новий термін – “народ України” і повністю зник – “український народ”.
3. Критичний стан склався і в таких сферах культури як театр, кіно, навчальна, наукова і художня література, періодичні видання. Більш як половина українських театрів ставила вистави російською мовою. В 1988 році в Україні видавалось українською мовою книг і брошур лише 21%.
4. Активно застосовувались асиміляція, змішування народів у “єдиний радянський народ”. Ще в 1965 році Іван Дзюба надіслав керівникам УРСР листа і свою книгу “Інтернаціоналізм чи русифікація?” з переконливим, теоретично і документально обґрунтованим аналізом русифікаторської політики.

Ці проблеми не так легко вирішуються і в сьогоденній Українській державі.

**Друге питання плану.** Аналізуючи соціально-економічне і політичне становище в Україні в 1965-1985 роках, можна виділити такі основні тенденції в розвитку радянської системи:

1. Це був час ще однієї спроби реформувати тоталітарну систему, не чіпаючи її основ. У вересні 1965 року на

партійному пленумі було проголошено економічну реформу; її суть полягала:

- у розширенні самостійності підприємств;
- у розгортанні прямих зв'язків між ними;
- у встановленні економічно обґрунтованих цін;
- в матеріальному стимулюванні трудових колективів залежно від результатів їх праці;
- в оцінці діяльності підприємств за такими “капіталістичними” показниками як рентабельність і прибуток.

Період реформування (1966-1970 рр.) виявився одним з найрезультативніших. Виробництво промислової продукції зросло в Україні на 50%, продуктивність праці у цій галузі – на 28%, національний дохід – на 38%; але після цього темпи економічного зростання почали уповільнюватись, досягнувши у 80-х рр. від'ємних значень. Як і попередні спроби, реформування закінчилось невдачею, бо було лише тактичним кроком брєжнєвського керівництва.

2. Відбувається поступове повернення до неосталінських методів керівництва, зростання диктату центру, партії, ідеології, збільшення бюрократичного апарату, згортання гласності, свободи слова, підміна держави та її органів комуністичною партією, яка оголосила себе у Конституції 1977 р. “ядром політичної системи суспільства”.
3. Продовжується дисидентський рух, мирна боротьба проти тоталітарної імперії, носієм якої найперше була інтелігенція. Дисидентство породжує ідеї альтернативного, нетоталітарного суспільства, воно охоплює всі сфери суспільного і духовного життя: правову, економічну, релігійну, культурну, національну.

Отже, в 70-х роках відбувається реанімація тоталітарної, командно-адміністративної системи.

Які конкретні напрямки і факти її прояву в соціально-економічній сфері?

1. Економіка розвивалась на екстенсивній, затратній основі, зростання обсягів досягається за рахунок залучення додаткової робочої сили, будівництва нових підприємств на старій технічній основі, нарощування капіталовкладень,

розширення посівних площ, тобто за рахунок великих додаткових трудових і матеріальних коштів.

Наприклад, у 1966–1985 рр. основні виробничі фонди України зросли у чотири рази, кількість робітників і службовців – в 1,5 раза, капіталовкладення – у 2,5 раза, але ріст обсягу промислової продукції знизився з 50% у 1970 році до 19% у 1980 році, середньорічний приріст продукції сільського господарства знизився з 3,2% до 0,5%, продуктивність праці зменшилась у 2,2 раза, національний дохід – у 2,5 раза, реальні доходи населення – у 2,6 раза.

2. Переважали не якісні, а кількісні показники, домінувала планова соціалістична система, волюнтаристськи встановлені показники, поширилася практика коригування планів у бік зниження. Все це перетворило країну у суспільство тотального дефіциту. Не вистачало якісного металу, будівельних матеріалів, обладнання, палива, паперу, кормів, транспортних засобів тощо. Водночас вироблялося чимало нікому не потрібних речей лише тому, що вони були включені в план.

Наслідком такої політики стало значне відставання від досягнень світового НТП. Середній вік устаткування на виробництві становив 28 років, тільки 15% радянської техніки було на рівні світової, затрати на науку в чотири рази менші, ніж у США.

3. Погіршувалось становище на селі. Закупівля продовольства за кордоном стала нормою; з 1980 р. сільське господарство стало збитковим, в той час як виробництво зерна в країнах Заходу з 1950 по 1985 роки зросло втричі. Систематично підвищувались ціни на сільгосптехніку, транспорт, мінеральні добрива, хоча залишались незмінними ціни на сільськогосподарську продукцію. Відбувалось гальмування розвитку особистих підсобних господарств. Ручною працею у рослинництві було зайнято 71% колгоспників.

Такий перелік можна продовжити. 70-ті роки – першу половину 80-х років дещо оптимістично називали періодом застою. Насправді ж це був час неухильного сповзання країни і всіх республік у тяжку економічну кризу.

### *Деякі факти і цифри про Україну (УРСР) в 70-80-х роках*

Територія УРСР становила 2,7% території СРСР; населення – 18% населення СРСР; Україна виробляла в потенціалі СРСР:

25% – картоплі; 41% – кольорових телевізорів;

20% – пшениці; 45% – чавуну;

33% – овочів; 50% – залізної руди;

50% – соняшнику; 25% – вугілля;

60% – цукрових буряків; 96% – тепловозів.

На Україну припадає менше як 0,5% території і 1,4% населення земної кулі, але вона давала 8–10% світового виробництва сталі, чавуну, тракторів, цукру, видобутку вугілля, природного газу.

Україна експортувала продукцію у 120 країн світу. Із 64 видів експортної продукції СРСР Україна експортувала 46 на 30 млрд. доларів на рік, хоча в свій бюджет не одержувала майже нічого.

Щороку Україна виробляла на душу населення (в 1988 р.):

пшениці – 1000 кг (споживала 140 кг);

м'яса – 155 кг (споживала 68 кг);

цукру – 118 кг (споживала 49 кг).

За рівнем середньої зарплати працюючих серед 15 республік Україна посідала 11 місце. Природний приріст населення республіки впав з 13,6 особи на тисячу жителів у 1960 р. до 1,7 – в 1989 р.

Частка галузей, що працювали на споживчий ринок, у загальному обсязі валової продукції не перевищувала 29%, у розвинутих країнах цей показник становив 50-60%. Капіталовкладення із розрахунку на одного жителя становили: в УРСР – 569 крб., у РРФСР – 938 крб., в СРСР – 761 крб.

Реальні темпи зростання доходів населення сповільнювались: 1975 р. – 20%, 1980 р. – 17%, 1985 р. – 14%. Національний дохід відповідно: 28%, 21%, 16%. Виробництво сільгосппродукції: 13%, 9%, 6%. Якщо у місті диплом вищої школи мав кожен дев'ятий житель, то на селі – 36-й.

З карти України зникли сотні оголошених “не перспективними” сіл, зокрема в 1972-1986 рр. – 1502. В 1961-1981 рр. міське населення зросло на 64%, а сільське зменшилось на 23%.

В Україні було розташовано 1000 шкідливих хімічних заводів, 93% продукції яких ішло на експорт. В 98 містах України вміст шкідливих речовин в атмосфері перевищував норму в 60 і більше разів.

На території України 13 атомних енергоблоків (40% союзних), понад 90% електроенергії атомних станцій України йшло на експорт. Половина промислового будівництва в республіці – економічно шкідливі об'єкти. Такі сумні факти можна продовжувати. На жаль, в значній мірі корені тих бід і негараздів залишилися нам донині.

Слід підкреслити: якщо в соціально-економічній сфері радянської системи в 70-х рр. були певні спроби її реформування, то в політиці та ідеології відбувався процес консерватизму, догматизму, повернення до неосталінізму.

По-перше: проходили партійні з'їзди, чимало пленумів ЦК з питань промисловості, сільського господарства, науково-технічного прогресу, приймалися численні соціальні програми розвитку житла, охорони здоров'я, продовольча та ін., а в реальному житті зміни були мізерними, поступу вперед, по суті, не було. В ці роки з'являються “нові” теорії як творчий розвиток марксизму-ленінізму: “розвинутий соціалізм”, “радянський соціалістичний спосіб життя”, “комуністична праця” тощо.

По-друге: відбулась підміна справжнього народовладдя формальним представництвом трудівників у радах. З одного боку, зростала кількість народних обранців у владних структурах (в 1958 р. до Верховної Ради УРСР обрано 457 депутатів, а в 1985 – 650; до місцевих рад відповідно – 381 тис. в 1959 і 524 тис. – в 1980 р.), а з іншого, вибори проходили безальтернативно, на основі завчасно підготовлених списків. Більшість депутатів виконували декоративну роль і серйозної реальної влади не мали. Роль місцевих рад була мінімальною, вони відали підприємствами, які давали 3-4% продукції промислового виробництва.

В той же час щорічно апарат управління країни збільшувався на сотні тисячі осіб, досягнувши у 80-х роках 18 млн. Лише за 1975-1985 рр. кількість союзно-республіканських і союзних міністерств і відомств зросла на 20%.

Реальне відчуження між державним апаратом і народом зростало.

По-третє: відбулось фактичне перетворення КПРС на ядро державної структури, зосередження в її руках усієї повноти влади, зведення нанівець самостійності громадських організацій, їх практичне одержавлення.

Комуністичну партію України у брежнєвський період очолювали два лідери, які обстоювали різні моделі розвитку радянської республіки: П.Шелест (1963-1972 рр.) – автономізаційну, українського націонал-комунізму (за що був звільнений з посади), В.Щербицький (1972-1989 рр.) – централістську, вірнопіддану центру (посилюється “зрощення” партійних і державних структур).

Оголосивши себе у Конституції 1977 р. “ядром політичної системи суспільства”, КПРС домінувала у кожній ланці суспільного життя, в тому числі і за рахунок кількісного зростання партійних лав (від 1964 до 1985 рр. КПУ виросла майже вдвічі, кожен дванадцятий громадянин віком 18 років і старше перебував у компартії).

Отже, політичне життя в країні дедалі більше набувало антидемократичного, тоталітарного характеру, наростало відчуження партійної верхівки від основної маси комуністів і партії від народу, посилювався ідеологічний диктат. Така політика не вирішувала назрілих проблем, а навпаки, продовжувала і стимулювала поглиблення кризових явищ.

**Третє** питання плану. В середині 80-х років СРСР опинився на грані економічної, соціальної і політичної кризи. Адміністративно-командна система виявила свою нездатність вивести країну з застою. Саме життя об’єктивно вимагало радикальних змін в управлінні економікою, в сфері соціального життя, політичного ладу.

З квітня 1985 р. нове партійне керівництво на чолі з М. Горбачовим оголосило про зміну економічної, соціальної та зовнішньої політики. Був узятий курс на так звану перебудову всіх сфер суспільного життя. Приступаючи до чергових реформ, керівництво держави вважало, що достатньо лише виправити окремі негативні риси радянської системи, і “соціалізм з людським обличчям” матиме майбутнє.

Проте перебудова (як і “хрущовська відлига”, косигінські реформи 60-х років) була приречена на поразку.

Перебудова намагалась поєднати непокєднуване:

- ринок з централізованим плануванням;
- політичний плюралізм з керівною роллю КПРС;
- суверенітет республік із збереженням єдиної союзної держави.

Як “революція згори”, перебудова не досягла поставлених цілей, а навпаки, стимулювала революційний процес “знизу”: народ пробудився, гласність і демократизація вийшли за рамки дозволеного, появилась легальна опозиція системі.

Перебудова в Україні мала свої особливості:

1. Сильна протидія консервативних сил перебудові. В їх руках залишалася вся влада в Києві і на місцях.
2. Компартія України постійно відставала від ходу перебудови. Нова політика вимагала нових людей.
3. Радянська Україна залишалася “заповідником застою” без елементарного суверенітету і незалежності від центру.

Однак час перебудови не можна недооцінювати, вона відкрила останній рубіж боротьби на шляху до державності, полегшила, скоротила, прискорила цей шлях. Чи була б незалежність України без перебудови 1985-1991 рр.? Відповідь однозначна – так, але шлях до неї був би довшим, важчим і ще більш жертвним.

Варто зазначити, що соціально-політичне становище в Україні в роки перебудови з кожним роком погіршувалося. Які ж причини привели до кризового стану в Україні?

1. Основна причина – кризовий стан, в якому знаходилася вся економіка України, породжений самою тоталітарною системою.
2. Не завжди в роки перебудови приймалися обґрунтовані і зважені рішення як союзних, так і республіканських органів.
3. Відсутність чіткої системи управління економікою. Стара економічна система була демонтована (вона базувалася на адміністративно-командних методах), а нова не була створена. Відсутність чіткої науковообґрунтованої програми соціально-економічного розвитку країни.
4. Ослаблення влади, її параліч. Ради ще не опанували мистецтва політичного керівництва.
5. Втрата ідеалів, втрата віри в подальший розвиток країни на шляху до прогресу.

Слід відмітити, що процес перебудови пройшов декілька етапів з квітня 1985 по серпень 1991 року:

*I етап* – квітень 1985 – січень 1987 року, час визрівання політичної лінії перебудови; курс на прискорення соціально-економічного розвитку, зміцнення трудової та технологічної дисципліни та ін. Перші результати були досить обнадійливими: в 1985-1986 рр. темпи приросту промислової продукції України становили 4,3%, в сільському господарстві – 3,5% (в попередні роки відповідно 3,5% і 0,5%). Позитивні зміни відбулися у зовнішній політиці – “нове мислення”, розгортання і зміцнення гласності.

Але поряд з цим появилися нові утопічні програми: житлова з її вирішенням до 2000 року, антиалкогольна кампанія тощо.

*II етап* – січень 1987 – літо 1988 рр. – усвідомлення основних завдань перебудови, формування і розширення її соціальної бази. На січневому (1987 р.) пленумі ЦК КПРС було покладено початок новому етапові перебудови, на перший план висунуто вже не прискорення, а завдання демократизації суспільного життя. В цей період відбувається перебудова в кадровій політиці (звільняються перші секретарі Дніпропетровського, Ворошиловградського, Львівського обкомів КПУ та ін.); визначено стратегічні завдання перебудови: нове політичне мислення; радикальна економічна реформа (червневий пленум ЦК КПРС); демократизація усієї політичної структури. Саме в цей час активно формується соціальна база перебудови – виникають та набувають авторитету в суспільстві неформальні організації.

*III етап* – літо 1988 – травень 1989 рр. – переміщення центру рушійних сил перебудови зверху вниз.

Вперше за роки радянської влади було поставлено питання про необхідність глибокого реформування політичної системи, створення правової держави, парламентаризму, розподілу влади.

В економічній сфері спостерігається посилення самостійності приватного сектора. Появляється масове вільнодумство, формуються нові політичні структури, започатковується процес становлення багатопартійності в Україні.

*IV етап* – травень 1989 – лютий 1990 рр. – розмежування та консолідація полярних політичних сил у суспільстві, їхнє відкрите протистояння. У цей час набирає сили інтенсивне формування народних фронтів – перших незалежних організацій,



які мали масовий характер [виникає Народний рух України за перебудову (вересень 1989 р.), незалежний масовий робітничий рух (липень 1989 р.)].

Монополія КПРС у політичній сфері поступово витісняється реальним плюралізмом. В лютому 1990 р. пленум ЦК КПРС відмінює 6-у статтю Конституції СРСР, яка проголошувала КПРС ядром політичної системи.

*V етап* – лютий – грудень 1990 р. – поступовий відхід політичного керівництва СРСР від формальних, “революційних” перетворень і одночасно радикалізація народних мас.

У цей період особливо загострилася ситуація в країні. Спад в економіці став реальністю. У 1990 році в Україні валовий суспільний продукт знизився на 2,4% порівняно з 1989 р.; національний дохід відповідно зменшився на 3,6%. Падіння показників розвитку промисловості республіки становило 0,1%, сільського господарства – 3,7%.

“Революція згори” (так планували перебудову) дедалі більше набувала рис хаотичного, неконтрольованого процесу, в якому поштовхи “знизу” ставали все сильнішими і нерідко випереджали реакцію “ініціаторів перебудови” на хід подій.

Політичне життя в Україні на цьому етапі перебудови відзначалося активністю та інтенсивністю, а кризовий стан в КПУ все більше наростає. Так, якщо за 1989 р. кількісний склад КПУ зменшився на 0,25%, то за 1990 р. – на 10%.

*VI етап* – грудень 1990 – серпень 1991 рр. – загострення економічної і політичної кризи в СРСР, намагання консервативних сил врятувати СРСР; кінець перебудови, перемога демократичних сил.

Спад виробництва катастрофічно наростає, у 1991 р. валовий суспільний продукт в Україні був на 11,3% меншим, ніж у 1990 р.; національний дохід зменшився на 11,2%, падіння промисловості становило 4,8%, сільського господарства – 13,2%.

Важливою віхою цього етапу став березневий (1991 р.) референдум, суттю якого було питання про збереження існуючого СРСР.

Спроба консервативного табору перейти до активних дій, силою взяти реванш знайшла своє втілення у здійсненні 19-21 серпня 1991 р. державного перевороту. Але демократичним силам вдалося не тільки вистояти, а й перемогти путчистів, і 24

серпня 1991 р. український парламент прийняв Акт про незалежність України.

**Четверте** питання плану: основні історичні події, що відбулися на шляху до незалежності України (1986-1990 рр.).

- Трагічним поштовхом до пробудження українського суспільства стала аварія на Чорнобильській атомній електростанції 26 квітня 1986 року. Вона поставила питання: хто головний винуватець катастрофи?
- 13 листопада 1988 року в Києві відбувся перший не санкціонований владою мітинг. У ньому взяло участь понад 20 тис. осіб, основна ідея: хто повинен нести відповідальність за трагедію і її замовчування?
- Восени 1987 року у Києві засновано Український культурологічний клуб, у Львові – культурологічне товариство Лева, в Івано-Франківську – молодіжне товариство Рух – з метою відродження української культури, мови, історії.
- 1989 р. – виникають осередки “неформальних” (тобто не підпорядкованих КПРС) об’єднань: “Меморіал”, Товариство української мови ім. Т.Шевченка, Студентське братство, “Спадщина”, “Зелений світ” та ін.
- У вересні 1989 року в м. Києві було проведено установчий з’їзд Народного Руху України. Учасники з’їзду репрезентували майже 280 тис. членів НРУ. Головою Руху обрано Івана Драча.
- 15 березня 1990 року вперше на державній установі (міськвиконкомі) в м. Стрию Львівської області було піднято національний прапор; 3 квітня – над Львівською ратушею; 24 липня національний прапор, освячений на площі біля Софіївського собору, замайорів на щоглі біля будинку Київської міської ради.
- На початку літа 1988 року активізує свою діяльність Українська Гельсінська спілка, вона першою в республіці заявляє про необхідність побудови самостійної української держави.
- Першою формально задекларованою політичною партією стала створена у жовтні 1989 року у м. Львові Українська національна партія (УНП) на чолі з багаторічним політв’язнем Г. Приходьком.

- У березні-травні 1990 року відбулися вибори до Верховної Ради УРСР. Демократичний блок одержав 111 місць (із 442). В п'яти областях України (Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській і Київській) перемогли кандидати від Руху. Вперше в трьох областях України (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська) компартія програла вибори до місцевих рад і змушена була перейти в опозицію.
- З весни 1990 року почався новий етап боротьби за українську державність – її центром стала трибуна Верховної Ради, де розгорнулись гострі дискусії і протистояння між комуністичною “групою 239” і демократичним блоком, об’єднаним в Народну раду.

Гостра боротьба в парламенті і суспільстві завершилась прийняттям 16 липня 1990 року “Декларації про державний суверенітет України”, яка проголосила:

- верховенство влади республіки на своїй території;
- від імені народу могла виступати тільки Верховна Рада;
- територія України є неподільною і недоторканною;
- право республіки на власну економічну політику;
- вільне національно-культурне відродження;
- право на власні збройні сили;
- дотримуватись трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї;
- зовнішня політика України передбачалась як нейтральна, першочерговим її завданням визначалося забезпечення національних інтересів держави.

Декларація проголошувала основні ознаки суверенної держави, але вона не мала сили закону і реалізувалась дуже повільно. Вона стала першим документом, який відкрив Україні шлях до незалежності в 90-х рр. XX ст. (Див.: *Декларація про державний суверенітет України*. – К., 1991.)

- Осінь 1990 року – боротьба загострилась: відбуваються політичні страйки шахтарів, студентів, з 2 по 17 жовтня тривало політичне голодування студентів у Києві. Наступ консервативних політичних сил проявився в провокації з депутатом С.Хмарою, в зруйнуванні пам’ятників Є.Коновальцю, С.Бандері в Галичині, спаленні могили В.Стуса в Києві.

- В кінці 1989 року – на початку 1990 року на базі “неформальних” організацій і Руху почали утворюватися політичні партії, опозиційні до КПРС. 3 березня 1990 року стаття в Конституції СРСР про “керівну і спрямовуючу” роль КПРС перестала діяти.

Отже, багатопартійність в Україні виникла в роки перебудови, коли було взято курс на демократизацію суспільства.

Основні причини, що привели до багатопартійності:

- розширення демократизації суспільного життя, гласність;
- виникнення й розвиток в Україні дисидентства;
- нездатність КПРС виконувати функцію керівної ролі в суспільстві (яку вона собі привласнила);
- історичне коріння багатопартійності в Україні.

Взагалі багатопартійність стала реакцією на критичний стан радянського суспільства, пошуком виходу з політичної та економічної кризи.

29-30 квітня 1990 року в Києві відбувся установчий з’їзд Української республіканської партії, яка виникла на базі Української Гельсінської спілки. Головна мета програми УРП – створення Української незалежної держави. Головою партії обрано Л.Лук’яненка.

В 1989-1993 рр. були утворені: Українська національна партія, Українська християнсько-демократична партія, Всеукраїнське політичне об’єднання “Державна самостійність України” та інші, програми яких характеризувалися непримиренним антикомунізмом і радикальним націоналізмом.

У червні 1990 року відбувся установчий з’їзд Української селянсько-демократичної партії, лідером якої став письменник С. Плачинда.

У березні 1990 року організовано ініціативний комітет для створення Демократичної партії України, перший з’їзд якої відбувся у грудні 1990 року. Головною метою партії проголошувалося: “... досягнення державної незалежності України та побудова в ній демократичного й гуманного суспільства”. Головою партії обрано Ю. Бадзя.

У вересні 1990 року відбувся установчий з’їзд Партії зелених України. Її метою проголошувалося: “... відродження та захист природного довкілля і людини від згубних техногенних та інших

руйнівних факторів, побудова вільної, суверенної, демократичної держави – Республіки Україна”. Головою партії став письменник Ю. Щербак.

Крім названих, протягом 90-х років було утворено: ПДВУ, ППУ, СПУ, Селянську ПУ, ПДПУ, УНКП, УПС, ПЕВ Криму, КУН, КДПУ, ТКУ, КПУ, ОУН в Україні, СДПУ, СНПУ, ХЛС, НРУ та багато інших політичних партій.

Так, якщо до проголошення незалежності в Україні було зареєстровано чотири партії, то в грудні 1993 року – 27, в березні 1997 року – близько 40; в березні 1998 року – понад 50, в 1999 році – понад 70; в березні 2002 року – 128.

Процес розвитку багатопартійності відкрив простір для партій досить різнобарвного політичного спектра, але всі вони фактично належать до трьох класичних політичних напрямків: лівого, правого та центристського.

Характерними рисами розвитку багатопартійності на сучасному етапі є:

1. Велика кількість політичних партій, які часто утворюються внаслідок розколу, суперечок, боротьби за лідерство.
2. Малочисельність їх рядів. Навіть найбільша Комуністична партія налічує до 150 тис. осіб, найвпливовіша права – Народний Рух України – 55 тис. Більша половина партій налічують у своїх рядах від тисячі до кількох тисяч членів, тобто члени деяких партій становлять 1-2% усіх виборців України. Чимало існуючих партій можна назвати “клубами за інтересами”, “партіями-фірмами”, в які об’єднуються не стільки для того, щоб відображати інтереси певного прошарку населення, скільки з метою забезпечення власних інтересів.
3. Невизначеність соціальної бази, незрозуміло, виразниками інтересів яких груп населення вони є, їхні програми апелюють до всього народу, але жодна політична сила не має абсолютного впливу на більшість населення. Серед політичних лідерів мало яскравих і впливових особистостей.
4. Локальність партійного впливу, недостатня поширеність партійних структур у провінції, їх слабкість і аморфність в організаційному відношенні.
5. Велика кількість партій, блоків, об’єднань створюються під чергові парламентські або президентські вибори тощо.

Слід відзначити, що формування кількох потужних політичних партій, які б відображали інтереси більшості населення України, сприятиме в перспективі уникненню суспільних потрясінь, мирному перерозподілу влади між різними суспільними силами. Уже нині сформувалось ядро багатопартійної системи – близько 10 політичних партій, які мають організаційно-ідеологічну структуру, розгалужену мережу низових організацій та осередків, певну соціальну базу (Комуністична партія України, Соціалістична партія України, Соціал-демократична партія України (об'єднана), Рух (у 1999 р. розколовся), Народно-демократична партія та ін.).

### **Проблемні питання та завдання для самостійної роботи**

1. Охарактеризуйте зміст адміністративно-командних методів керівництва господарством. Чому вони привели до глибокої економічної та соціальної кризи радянського ладу?
2. Чому соціалізм у СРСР не зумів пристосуватися до умов НТР та використати її досягнення для добробуту всього суспільства?
3. Розкрийте особливості процесу “перебудови” в Україні. Чому вона не принесла Україні достатніх результатів?
4. З чого почалася демократизація суспільного життя в Україні? Які її наслідки?
5. Дайте коротку характеристику (аналіз) основних положень “Декларації про державний суверенітет України”.
6. За якими критеріями поділяють українські партії на відповідні групи?
7. Назвіть особливості ідеологічних засад найвпливовіших українських партій.
8. Які партії і завдяки чому перемогли на парламентських виборах 2002 р.?
9. Охарактеризуйте основні проблеми української багатопартійності.

---

❧❧❧

**ТЕМА XVII.**

**Україна – незалежна, суверенна держава**

---

**Мета і завдання**

Розкрити процеси розпаду радянської тоталітарної системи та становлення незалежної держави (1990-1991 рр.). Висвітлити основні проблеми внутрішньої та зовнішньої політики України на сучасному етапі, причини кризових явищ у соціально-економічному і політичному житті. Дати історичну оцінку парламентам, президентам, урядам України (1990-2002 рр.). Вказати на перспективи розвитку України.

**План**

1. Розпад радянської держави. Проголошення незалежності України.
2. Ознаки творення української державності. Прийняття нової Конституції України.
3. Історична оцінка парламентів, президентів, урядів України (1990-2002 рр.).
4. Особливості внутрішньої і зовнішньої політики України в роки незалежності; перспективи її розвитку.

**Основна література**

- Бойко О.Д. Історія України. – К., 1999, с. 487-545.
- Історія України (Кер. авт. кол. Ю. Зайцев). – Львів, 1998, с. 430-471.
- Історія України: нове бачення. Т.2. – К., 1996, с. 429-467.
- Історія України. (За ред. Б. Д. Лановика) – К., 1999, с. 464-515.
- Кісь Я.І., Педич В.П., Шокалюк О.І. Історія України: Курс лекцій. (За ред. О.І. Шокалюка). – Івано-Франківськ, 2002, с. 272-302.
- Король В.Ю. Історія України. – К., 1999, с. 340-355.

Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. – К., 2002, с. 605-635.  
Політична історія України (За ред. В.І. Танцюри). – К., 2001, с. 425-448.

### **Додаткова література**

Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В.Ю. Короля). – К., с. 423-426, 431-433, 446.  
Конституція України. – К., 1996.  
Панасюк А., Рожик М., Історія становлення української державності. – Львів, 1995, с. 114-161.  
Послання Президента України до Верховної Ради України: “Європейський вибір” (концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 рр.). //Урядовий кур’єр, 2002, 4 червня.

**Перше** питання плану. Влітку 1990 року новообрані парламенти союзних республік один за одним проголошували декларації про державний суверенітет. У цій ситуації Президент СРСР М. Горбачов запропонував укласти новий союзний договір, який зберігав би унітарну, союзну державу.

Державницькі, демократичні сили України з самого початку виступали проти укладання союзного договору, за незалежну українську державу, що в певній мірі було відображено в “Декларації про державний суверенітет України”. В січні 1991 року демократичні сили (партії і рухи) 13 республік СРСР в Харкові провели установчу конференцію міжреспубліканського політичного блоку “Демократичний конгрес” (ДК). У спільній декларації учасники ДК запропонували відкинути нав’язуваний центром проект союзного договору і приступити до підготовки самими республіками договору про співдружність незалежних держав.

В цій ситуації М. Горбачов вирішив заручитись “голосом народу”, дипломатично “сформулювавши” питання на референдум. 17 березня 1991 року в союзному бюлетені референдуму було поставлено запитання: “Чи вважаєте ви необхідним збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою



гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?”.

Український парламент вирішив занести до бюлетенів додаткове республіканське питання: “Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?”.

На перше питання “так” відповіли 70,2%, на друге – 80,2% громадян, що взяли участь у референдумі.

Чому 70% українського населення в березні 1991 р. підтримували горбачовську ідею про “оновлений Союз”?

1. Референдум проводився під контролем домінуючої в суспільстві КПРС і КПУ.
2. В кризовій політичній і економічній ситуації народ відчував страх за розвал СРСР, який володів величезним репресивним апаратом, що неодноразово використовувався проти власного народу.
3. На результати референдуму вплинули роз’єднаність, розпорошеність, амбіційність політичних сил у республіці.
4. Певну частину населення заманили вдало сформульований термін “оновлений Союз суверенних республік” і демократичні гасла.
5. Можливо (головне), в цілому український народ (на той час) ще не дозрів до ідеї самостійної, соборної, незалежної України.

Незважаючи на те, що в Ново-Огарьово в основному було узгоджено текст союзного договору і його підписання передбачалося попередньо на 20 серпня 1991 р., український парламент вирішив відкласти розгляд проекту на осінь.

Остання спроба врятувати унітарну державу відбулася 19-21 серпня 1991 року. Це була “спроба приречених”, які хотіли встановити диктатуру військової хунти, повернутися до сталінської репресивної машини.

Шлях путчистам перекрили демократичні сили, в т.ч. нове керівництво Росії на чолі з Б. Єльциним. Військово-диктаторська хунта планувала спочатку Україну нейтралізувати, а після розгрому демократії в Росії ввести війська до Києва, Львова та інших міст України і ліквідувати суверенітет республіки.

Після провалу путчу в Москві уже 21-22 серпня, саморозпуску КПРС 24 серпня 1991 року ситуація різко змінилася і в Україні.

24 серпня 1991 року відкрилася позачергова сесія Верховної Ради України, на якій було розглянуто питання про політичну ситуацію в республіці і Акт проголошення незалежності України, затверджений конституційною більшістю депутатів – 346.

Це було торжество історичної справедливості, наслідок тисячолітньої боротьби за українську державність.

1. Україна ставала незалежною, демократичною державою.
2. Територія України оголошувалась неподільною і недоторканною.
3. В Україні є чинним лише власні Конституція, закони та постанови уряду. (Див. *Історія України: Документи. Матеріали.* (Уклад., комент. В. Ю. Короля). – К., 2001, с. 425).

Отже, на геополітичній карті світу постала нова самостійна держава – Україна.

З метою всенародного підтвердження Акта про незалежність України сесія вирішила провести 1 грудня 1991 року Всеукраїнський референдум. 30 серпня 1991 року Л. Кравчук (голова Верховної Ради України) підписав Указ Президії Верховної Ради “Про заборону діяльності компартії України”.

1 грудня 1991 року на виборчі дільниці прийшло близько 32 млн. громадян (84,2% із тих, хто мав право голосу). Підтвердили Акт проголошення незалежності України 29 млн. (90,35%) громадян. Проти було тільки 2,4 млн. (7,6%). Немає жодної області, де б більшість виборців проголосувала проти незалежності.

Отже, це була реалізація мрій, сподівань, боротьби минулих і нинішніх поколінь українських патріотів. Абсолютна більшість громадян України сподівалась на краще життя в своїй державі.

На урочистому засіданні 5 грудня 1991 року Верховна Рада України прийняла звернення “До парламентаріїв і народів світу”, в якому наголошувала, що договір 1922 року про утворення СРСР Україна вважає стосовно себе недійсним і недіючим.

8 грудня 1991 року три держави (Росія, Україна, Білорусь), які підписали союзний договір 1922 року, заявили, що СРСР як

держава припиняє своє існування. Вони заявили про створення *Співдружності Незалежних Держав*. 21 грудня в Алма-Аті про приєднання до СНД заявили й інші республіки колишнього СРСР (крім країн Балтії та Грузії). СРСР перестав існувати. Незалежність України стала реальністю. (Див.: *Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В. Ю. Короля).* – К., 2001, с. 428, 429).

Слід підкреслити, що незалежність України була визнана всіма колишніми радянськими республіками, світовим співтовариством. Вона є закономірним наслідком багатовікового прагнення народу. Свою незалежність Україна здобула за винятково сприятливого збігу внутрішніх та зовнішніх обставин. Україна стала суверенною державою без кровопролиття, мирним шляхом.

**Друге** питання плану. Після проголошення незалежності одним із найперших державотворчих кроків стало запровадження атрибутів державності.

4 листопада 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон “Про державний кордон України”, який проголошував недоторканність кордонів, визначав порядок їхньої охорони та правила переходу.

12 листопада 1991 р. Президент України підписав Указ “Про утворення державного митного комітету України”; хоча за спеціальною домовленістю кордони між державами СНД визнавались “прозорими” – без митного контролю.

24 серпня 1991 р. позачергова сесія парламенту прийняла постанову “Про військові формування на Україні”, було створено Міністерство оборони України на чолі з генералом К.Морозовим.

6 грудня 1991 р. прийнято Закон “Про збройні сили України”.

4 листопада 1991 р. прийнято Закон “Про національну гвардію України”.

20 вересня 1991 р. постановою Верховної Ради була утворена Служба національної безпеки України (з березня 1992 року СБУ).

5 листопада 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон “Про прокуратуру”.

8 жовтня 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон “Про громадянство України”.

Особливе місце у державній атрибутиці посідають гімн, герб та прапор.

1. 15 січня 1992 р. Президія Верховної Ради затвердила музичну редакцію Державного гімну “Ще не вмерла Україна”.
2. 4 вересня 1991 р. після триразового голосування депутатів Верховної Ради синьо-жовтий національний прапор урочисто піднято над будинком парламенту.
3. 28 січня 1992 р. постановою Верховної Ради синьо-жовтий прапор був затверджений Державним.
4. 19 лютого 1992 р. Верховна Рада затвердила тризуб як малий герб України.

Запровадження власної грошової одиниці.

1. Листопад 1990 р. – запроваджено картки споживача, товари продавалися за умови одночасної оплати їх не лише рублями, а й одноразовими купонами (незахищеність купонів бажаного результату не дала).
2. 3 10 січня 1992 р. роль валюти в умовах інфляції виконували нові купони багаторазового використання з певним захистом (виготовлені у Франції).
3. 2 вересня 1996 р. відповідно до Указу Президента на зміну купону прийшла справжня національна валюта – гривня.

Реорганізація органів влади:

1. 25 лютого 1992 р. підписано Указ Президента “Про зміни в системі центральних органів державної виконавчої влади в Україні”.
2. 28 лютого 1992 р. Указом Президента “Про Державну Думу України” було утворено постійно діючий орган, який очолив Президент. Держдума проіснувала до кінця року і не стала ефективним органом управління.
3. 5 березня 1992 р. утворено інститут представників Президента як найвищих посадових осіб виконавчої влади на місцях. Проте 1994 року Верховна Рада ліквідувала цей інститут влади.

Оцінюючи реорганізацію органів влади, слід зазначити, що до сьогодні вона не є достатньо ефективною, її реформування та реорганізація не завершені, що зумовлює чимало внутрішніх протиріч і навіть протистоянь різних гілок влади.

### Конституційний процес.

“Декларація про державний суверенітет України”, прийнята 16 липня 1990 р., стала правовою основою концепції нової Конституції України, але події 24 серпня 1991 р. внесли серйозні корективи у розвиток конституційного процесу.

Проте винесення на всенародне обговорення у 1992–1993 рр. двох варіантів проекту Конституції України закінчилось невдачею. Верховна Рада не затвердила жоден з них, чинною залишилася Конституція УРСР 1978 р., до якої внесено понад 200 поправок.

Після того, як Президентом України став Л. Кучма, було створено нову Конституційну комісію, але через протистояння гілок влади і боротьбу політичних сил вона теж не була результативною.

Певним компромісом став Конституційний договір, схвалений Верховною Радою 8 червня 1995 р., який створив умови для активізації конституційного процесу.

У червні 1996 р. Верховна Рада розглянула проект Конституції в другому читанні. Найбільш спірними питаннями були: статус республіки Крим; державна мова; державна символіка; приватна власність; розподіл владних повноважень.

Президент Л. Кучма уже готував Указ про проведення референдуму з питання затвердження Конституції.

Нарешті, робота п'яти узгоджувальних комісій дала свої наслідки – в ніч з 27 на 28 червня 1996 р. основні положення були погоджені і затверджені, а вранці 28 червня 1996 р. Конституція України була прийнята на V сесії Верховної Ради України.

Конституція України складається з преамбули, XV розділів, у яких:

- визначені права, свободи та обов’язки людини і громадянина;
- описано процедуру виборів, референдуму;
- окреслено повноваження Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів, інших органів виконавчої влади, прокуратури, правосуддя, Конституційного Суду України, органів місцевого самоврядування;
- визначено територіальний устрій України, зокрема Автономної Республіки Крим;

- вказано, за яких обставин і хто має право вносити зміни до Конституції України;
- визначено перехідні положення, які регулюють строки та порядок переходу від діючої системи державних органів до тієї системи що передбачена даною Конституцією. (Див.: *Конституція України. – К., 1996; студенти опрацьовують самостійно*).

Затвердження Основного Закону держави створює юридичне підґрунтя для дальшого розвитку конституційного процесу і утвердження правової, демократичної суверенної України.

**Третє** питання плану. Перші порівняно демократичні вибори до Верховної Ради УРСР відбулися в березні 1990 року.

На 450 мандатів претендувало близько 3 тис. кандидатів, у середньому по 6-7 осіб на одне місце.

Хоч вибори відбулися ще в умовах монополії КПУ на засоби масової інформації, Демократичний блок домогся значного успіху: з 442 обраних депутатів його підтримкою користувалися 111.

Демблок отримав перемогу у п'яти областях: Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській та Київській.

У Верховній Раді утворилася парламентська більшість із комуністів і консерваторів ("група 239") та парламентська опозиція – Народна рада, до складу якої увійшло 125 осіб.

Парламентська більшість обрала головою Верховної Ради В.Івашка, який одночасно був керівником компартії республіки. Першим заступником став І. Плющ, заступником – В. Гриньов. 3 липня 1990 року головою Верховної Ради УРСР обрано Л. Кравчука, а з 5 грудня 1991 року – І.Плюща.

Історичною заслугою Верховної Ради України, обраної в березні 1990 року, стало прийняття нею Декларації про державний суверенітет України та Акта про незалежність України.

Другі (дострокові) вибори до Верховної Ради України відбулися в березні 1994 року.

У 450 виборчих округах окружними комісіями було зареєстровано 5833 кандидати у народні депутати України, в середньому по 13 осіб на один депутатський мандат.

Найбільшого успіху домоглися ліві партії, які контролювали понад третину мандатів: КПУ – 25%, СПУ – 5%, СелПУ – 6%.

18 травня 1994 року головою Верховної Ради України обрано лідера соцпартії О. Мороза, першим заступником – О.Ткаченка, заступником – О.Дьоміна (пізніше В.Мусіяку).

Доробком другого українського парламенту стало значне розширення правової бази реформ (прийнято 753 закони), прийняття нової Конституції України, посилення контролюючих функцій вищого законодавчого органу (започатковані парламентські слухання, дні уряду).

Однак продовжувались серйозні протиріччя між гілками влади, незбалансованість їх повноважень, політичні протистояння, прийняття заполітизованих недіючих законів.

Треті вибори до Верховної Ради відбулися 29 березня 1998 року за новим виборчим законом – змішаною мажоритарно-пропорційною системою (225 депутатів від політичних партій і блоків, які подолали чотиривідсотковий бар'єр, і 225 – від одномандатних округів).

У виборах взяло участь 30 партій і блоків, чотирипроцентний бар'єр пододало вісім:

1. Компартія України – 24,7%, всього 121 місце.
2. Народний рух України – 9,4%, всього 40 місць.
3. Соціалістична та Селянська партії – 8,6%, 34 місця.
4. Партія зелених України – 5,4%, 19 місць.
5. Об'єднання “Громада” – 4,7%, 22 місця.
6. Народно-демократична партія – 5%, 30 місць.
7. Прогресивна соціалістична партія – 4,04%, 16 місць.
8. Соціал-демократична партія України (об'єднана) – 4,02%, 16 місць.

Після довгих спроб головою Верховної Ради України обрано представника Селянської партії О. Ткаченка, першим заступником – А. Мартинюка, заступником – В. Медведчука. А 1 лютого 2000 року в керівництві парламенту республіки відбулися зміни. Головою Верховної Ради обрано І.Плюща, першим заступником – В.Медведчука, заступником – С.Гавриша.

Четверті вибори до Верховної Ради України відбулися 31 березня 2002 року за змішаною мажоритарно-пропорційною системою (225 депутатів від політичних партій і блоків, які

подолали чотиривідсотковий бар'єр, і 225 – від одномандатних округів).

У виборах взяло участь 33 партії і блоки, чотирипроцентний бар'єр подолало шість.

1. Виборчий блок політичних партій  
“Блок Віктора Ющенка “Наша Україна” – 23,57%, всього  
118 місць
2. Комуністична партія України – 19,98%, всього  
64 місця
3. Виборчий блок політичних партій  
“За єдину Україну!” – 11,77%, всього  
177 місць (ввійшли  
депутати з одноман-  
датних округів)
4. Виборчий блок політичних партій  
“Виборчий блок Юлії Тимошенко” – 7,26%, всього  
23 місця
5. Соціалістична партія України – 6,87%, всього  
22 місця
6. Соціал-демократична партія  
України (об'єднана) – 6,27%, всього  
31 місце.

Після тривалих дискусій головою Верховної Ради України обрано лідера виборчого блоку політичних партій “За єдину Україну!” В.Литвина, першим заступником – Г.Васильєва, заступником – О.Зінченка.

Даючи історичну оцінку президентам і урядам України в 1991-2002 рр., варто зазначити, що в липні 1991 року Верховна Рада УРСР прийняла пакет законів щодо запровадження Президента в республіці. В процесі висунення кандидатур визначений законом рубіж у сто тисяч підписів змогли подолати лише вісім (із 45 претендентів, які одержали підписні листи): В.Гриньов, Л.Кравчук, Л.Лук'яненко, О.Мороз, Л.Табурянський, О.Ткаченко, В.Чорновіл, І.Юхновський. (У ході передвиборної кампанії О.Ткаченко зняв свою кандидатуру на користь Л.Кравчука).

1 грудня 1991 року 32 млн. громадян (84% внесених у списки виборців) взяли участь у голосуванні.



Л. Кравчук отримав 20 млн. голосів (62%) і став першим всенародно обраним Президентом України.

В основі програми Л. Кравчука було п'ять “Д” – Державність, Демократія, Достаток, Духовність, Довіра, але реалізувати вдалось частково лише одне – Державність. Ряд економічних, політичних, духовних проблем не тільки не було вирішено – вони ще більше загострили кризове становище в країні.

Уряд першого прем'єр-міністра незалежної України В. Фокіна (листопад 1990 р. – жовтень 1992 р.) припустився низки серйозних прорахунків:

- погодився з нав'язаною російською стороною оцінкою частини вкладу України в економіку СРСР – 16,37%, тоді як більшість економістів оцінюють її 21-23%, хоча і погодженої частини Україна не отримала;
- перехід Росії на світові ціни за енергоносії призвів до великого державного боргу, залежності України від поставок пального з Росії; відхід від ринкових реформ привів до спаду виробництва, зниження рівня життя, некерованості економіки.

Уряд Л. Кучми (листопад 1992 – жовтень 1993 років) мав надзвичайні повноваження, але економіка України продовжувала розвалюватися. За дев'ять місяців 1993 року виробництво промислової продукції знизилось на 21%.

У жовтні 1993 року Президент України сам очолив Кабінет Міністрів (виконувачем обов'язків прем'єр-міністра був Ю. Звягільський), але стабілізувати економіку не вдалося.

До парламентських і президентських виборів 1994 року Україна підійшла у стані глибокої кризи.

Зміни політичної влади в Україні завершили другі (довгострокові) президентські вибори (червень – липень 1994 р.). На посаду президента було зареєстровано сім кандидатів: В.Бабич, Л.Кравчук, Л.Кучма, В.Лановий, О.Мороз, І.Плющ, П.Таланчук.

27 червня у першому турі виборів найбільше голосів набрали Л. Кравчук (37,68%) і Л.Кучма (31,25%), які вийшли в другий тур. У другому турі 10 липня 1994 року Л. Кучма набрав 52,14% голосів, Л. Кравчук – 45,06%.

Отже, всенародним Президентом України став Л.Кучма.

Л. Кучма вів передвиборну боротьбу під гаслами:

- відновлення зв'язків з Росією та іншими країнами СНД;
- надання російській мові статусу офіційної;
- боротьби з корупцією та організованою злочинністю;
- зупинення спаду і стабілізації економічної ситуації в Україні.

Л. Кучма в процесі підготовки і проведення виборів спирався на підтримку промислового директорату, частини державної номенклатури і лівих політичних сил (в т.ч. комуністів). Національно-демократичні сили підтримували Л. Кравчука.

Після виборів була зроблена спроба перейти до реалізації соціально-економічних реформ. Президент зайняв центристську позицію для згуртування всіх сил суспільства, переніс центр ваги з питань ідеологічних на економічні.

Проте і на цьому етапі розбудови Української держави досягти вагомих успіхів не вдалось, відчувались серйозні протиріччя між гілками влади, економічна і політична криза поглибилась.

Кабінет Міністрів залишався найнестабільнішим – пішли у відставку уряди:

В. Масола – червень 1994 р. – березень 1995 р.;

Є. Марчука – березень 1995 р. – травень 1996 р.;

П. Лазаренка – травень 1996 р. – липень 1997 р.;

В. Пустовойтенка – липень 1997 р. – грудень 1999 р.;

В. Ющенко – грудень 1999 р. – травень 2001 р.;

А. Кінаха – травень 2001 р. – листопад 2002 р.

З листопада 2002 р. Кабінет Міністрів України очолює В.Янукович.

31 жовтня 1999 року відбулись треті вибори Президента незалежної України.

Кандидатами в Президенти України було зареєстровано 15 осіб: О.Базиліук, Н.Вітренко, М.Габер, В.Кононов, Ю.Костенко, Ю.Кармазін, Л.Кучма, Є.Марчук, О.Мороз, В.Онопенко, П.Олійник, О.Ржавський, Г.Удовенко, П.Симоненко, О.Ткаченко. В першому турі виборів більшість голосів набрали Л.Кучма – 36,38%, П.Симоненко – 22,38%. 14 листопада 1999 року відбувся другий тур виборів. Президентом України на наступні п'ять років обрано (56% голосів виборців) Л.Д. Кучму.

**Четверте** питання плану. Політична незалежність України не стала передумовою здобуття республікою економічного суверенітету. Україна самостійно не обрала своєї моделі переходу до ринку, а була втягнута в ринкові перетворення за російським взірцем, які також себе не виправдали.

Вже навесні 1992 року Україна знаходилась у кризовій ситуації. Так, національний дохід у 1991 році знизився на 10%, а наступного року – на 14%. Валова продукція промисловості за 1991–1992 роки скоротилася на 13,4%, сільського господарства – на 18%.

В 1993 році, незважаючи на надзвичайні повноваження уряду Л.Кучми, економіка продовжувала розвалюватися. Випуск товарів народного споживання за 1993 рік скоротився на 21,3%. Виробництво промислової продукції знизилось на 21%.

Падіння виробництва в Україні у 1991-1993 рр. в першу чергу зумовлювалося скороченням зв'язків з колишніми союзними республіками. Після їх входження у світове господарство стала неминучою ліквідація цінових диспропорцій. Найбільший розрив зі світовими цінами відбувся у паливному комплексі. Україні довелося платити Росії і Туркменистану реальну ціну за нафту і газ: ціни на газ у республіці в 1992 р. зросли в 100, а на нафту – в 300 разів.

Зростання цін на енергоносії привело до розкручування інфляції, яка надалі переросла в гіперінфляцію (за 1992 р. гроші знецінилися у 21 раз, а за 1993 р. – у 103 рази).

Отже, нестача енергоносіїв великою мірою поглибила спад виробництва в Україні.

Зниження інфляції в середині 1994 року було досягнуто, головним чином, за рахунок відстрочення бюджетних виплат і величезного зростання заборгованості. Наприклад, виконання бюджетного фінансування на освіту становило 64%, медицину – 69%, культуру – 30%. Тіньовий сектор економіки сягнув у кінці 1994 року 60%, грошова маса, що перебувала поза банківським обігом, становила 40%.

Основна маса населення (близько 70%) опинилася за межею бідності, купівельна спроможність знизилась у п'ять разів.

Експерти Міжнародного валютного фонду стверджували, що економічна ситуація в Україні у 1994 р. стала найгіршою в світі, за винятком воюючих країн.

За грудень 1991 – квітень 1994 р. Верховна Рада України прийняла кількасот законів, але за відсутності концепції переходу від тоталітарного до демократичного суспільства багато з них виявилися нежиттєздатними і не забезпеченими відповідними механізмами впровадження.

У жовтні 1994 року було проголошено курс на прискорення реформування як єдиний вихід із кризи і досягнення економічної стабілізації.

Основними напрямками реформування стали:

- фінансова стабілізація, послаблення податкового пресу, подолання платіжної кризи;
- регульована та контрольована державою лібералізація цін;
- структурна перебудова виробництва на основі ринкової економіки;
- лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків;
- соціальний захист населення, підтримка власного виробника, вирішення соціальних, духовних проблем.

Ліберально-монетаристська модель реформування не змогла подолати кризові явища, і особливо – вирішити соціальні проблеми.

В 1995 році було визнано необхідність кореляції реформ, пошуку власної української моделі ринкового трансформування економіки. Нові ідеї лягли в основу програми антикризових дій, яку Президент оприлюднив у 1997 році.

В економічній сфері в 1995-1998 роках відбулися певні зрушення, появилися паростки позитивних тенденцій:

- часткова, але періодична фінансова і цінова стабілізація, зниження інфляції;
- певні структурні зрушення: недержавний сектор виробництва в 1998 році виробляв 66% промислової продукції;
- започаткувався процес повернення капіталу в Україну;
- інтенсифікувався процес приватизації, мала приватизація фактично завершена;
- відбулося роздержавлення землі і майна сільсько-господарських підприємств та інше.

Проте ці тенденції не набули сталого характеру.

В 1998 році:

- збитково працювали 51% підприємств;
- зросла заборгованість по зарплаті, її рівень досяг 7 млрд. гривень;
- аграрний сектор опинився в катастрофічному стані. Його відкинуто на кілька десятиліть назад. Валова продукція сільського господарства 1996-1998 рр. за обсягом дорівнювала середньорічній валовій продукції 1958-1961 рр.

Скоротилося виробництво зерна на 58%, молока – на 76%, цукру – на 60% в порівнянні з 1990 роком;

- життєвий рівень населення впав у декілька разів порівняно з 1990 роком, спостерігався стрімкий ріст безробіття і т.д.

Можна називати безліч причин, які привели українське суспільство до такого стану, але серед них можна насамперед визначити дві загальних:

1. Продовження і наслідки тих кризових явищ, які мали місце в радянській економіці, особливо в 70-х – на поч. 80-х років.
2. Помилки, прорахунки, негативні явища, які допущені і зроблені на етапі розбудови уже самостійної Української держави:
  - відсутність необхідного інтелектуального забезпечення ринкових перетворень;
  - українська еліта була недосвідченою, не знала ринкової економіки, а звідсіля нерішучість і стихійність у проведенні реформ;
  - повільне реформування правової бази, недієвість прийнятих законів. Відсутність механізму захисту від промислового піратства, контрабанди і фальсифікацій;
  - протистояння між гілками влади і недієздатність урядів України; попередню виконавчу вертикаль влади було зруйновано, а в створенні нової виникли труднощі;
  - зовнішньоекономічні прорахунки, за безцінь вивезені за межі України величезні багатства;
  - неефективна аграрна політика, пограбування села;
  - нехтування, неувага до виховної, духовної, моральної сфер тощо.

Необхідно визнати, що владні структури держави на основі глибокого наукового аналізу соціально-економічного становища в останні роки досягли певних зрушень в економіці. В Україні зростають темпи економічного розвитку – одні з найвищих серед країн СНД. ВВП за останні три роки становить 20 відсотків, інфляція на рівні 5 відсотків.

Збільшився випуск продукції кінцевого виробництва, зокрема в машинобудуванні, легкій та харчовій промисловості.

Особливо відчутним став перелом у реформуванні відносин власності. Нині 75% від загального обсягу промислової продукції виробляється недержавними підприємствами. Здійснено роздержавлення сфер будівництва, транспорту, на приватних засадах розвивається торгівля.

Зміни відбулися на селі, де реалізується земельна реформа. На недержавній основі нині виробляється практично вся аграрна продукція.

Намітилась тенденція розширення внутрішнього ринку та зниження тінізації економіки.

Все це сприяє істотним зрушенням у соціальній сфері. Четвертий рік підряд зростають реальні доходи населення, скорочується безробіття, заборгованість з виплати заробітної плати. Вперше за тривалий період зростала реальна зарплата. На 58% підвищено трудові пенсії. Лише за сім місяців 2003 р. вклади населення у банківську систему збільшилися майже на 6,5 млрд. грн. Зберігається стабільність національної грошової одиниці тощо.

Проте зроблено лише перші кроки реалізації завдань соціальної та духовної політики, які стоять перед нашою державою.

Нині якнайшвидшого розв'язання потребують такі соціальні, людські проблеми:

1. Боротьба з бідністю. Значна кількість населення країни має доходи, нижчі за прожитковий мінімум. Заробітна плата працюючих зменшилась у порівнянні з 1990 р. майже в чотири рази. За життєвим рівнем населення наша держава є однією з відсталих серед країн світу.

Вихід із цього становища вимагає від держави відчутного перелому в задоволенні життєвих потреб населення. Основні

напрямки соціальної політики в цьому аспекті вказані Президентом України у щорічному посланні до Верховної Ради в лютому 2000 р. “Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр.” та в його виступі на урочистому зібранні в Києві, присвяченому 12-й річниці незалежності України.

Ставляться завдання:

1. Провести корекцію політики доходів – перенесення основних акцентів соціальної політики насамперед на працюючу частину населення. За п’ятирічку реальні доходи населення мають зрости в 1,3-1,4 раза.
2. Державне стимулювання прискореного зростання заробітної плати; запровадження регульованого державного мінімуму погодинної заробітної плати.
3. Стимулювання людей до володіння приватною власністю та її ефективний захист – один з пріоритетів політики доходів.
4. Посилити адресні засади підтримки малозабезпечених сімей, замінивши нинішню неефективну систему пільг, субсидій та компенсацій.
5. Впровадити прогресивне оподаткування залежно від розміру банківських депозитів фізичних осіб.
6. Створення нормального психологічного клімату в суспільстві, зміцнення почуття соціальної відповідальності серед заможних та дуже заможних людей країни.
7. Зміцнення позицій середнього класу (довівши в перспективі до 40-50% від загальної кількості населення), одночасне скорочення частки людей з доходами, нижчими за прожитковий мінімум.
8. Докорінної перебудови житлової політики, будівництва житла за рахунок коштів громадян, іпотечного кредитування тощо. При цьому повинна зберігатися система забезпечення житлом найменш захищених верств населення державою тощо.

2. Медичне забезпечення населення. Медична допомога повинна стати доступною кожному громадянину. Завдання – забезпечити виробництво своїх дешевих і якісних ліків. Протягом кількох років смертність в Україні перевищує народжуваність. Тривогу викликає той факт, що існує тенденція до її зростання. Якщо в 1992 р. це перевищення

становило 100 тис., 1993 р. – до 180 тис., 1994 р. – до 200 тис., то з 1998 р. – до 400 тис. осіб. За рівнем дитячої смертності Україна займає перше місце в світі.

Причини цих проблем:

- тяжке матеріальне становище більшості населення;
- труднощі та не завжди вдалі економічні реформи;
- слабка боротьба з “тіньовою” економікою, в тому числі і в галузі медицини;
- негативний вплив на здоров’я людей наслідків Чорнобильської катастрофи;
- через відсутність належних очисних споруд в атмосферу щороку викидається понад 12 млн. тонн шкідливих речовин;
- хімізація сільськогосподарського виробництва також негативно впливає на здоров’я людини;
- на науку, в тому числі медичну, виділяється лише до 0,6% від обсягу ВВП тощо.

Слід відмітити, що на часі вироблення та запровадження механізмів багатоканальності фінансування медичної галузі, забезпечення керованого розвитку платних медичних послуг та введення державного соціального медичного страхування. Важливо забезпечити доступність медичної допомоги для соціально незахищених верств населення через законодавче визначення гарантованого рівня безплатного медичного обслуговування.

Варто скасувати ПДВ на важливі медикаменти повсякденного вжитку вітчизняного виробництва, встановивши на них граничну торгову націнку. Доцільно встановити цільові доплати на придбання ліків нашим співгромадянам, які досягли похилого віку.

3. Пенсійна реформа. Більшість нинішніх пенсіонерів отримує пенсії, нижчі за прожитковий мінімум. Завдання: розмір пенсії має залежати від рівня заробітної плати та трудового стажу людини; поступове наближення мінімального розміру пенсій до прожиткового мінімуму та поетапне скасування обмежень їх максимальних розмірів. Водночас слід урахувати, що здійснення пенсійної реформи можливе лише за умови відчутного зростання заробітної плати та інших



доходів населення. Це органічно взаємопов'язані проблеми, які можуть вирішуватися лише комплексно.

4. Освіта – стратегічне завдання держави. Від освітнього рівня населення України залежать успіхи в майбутньому. Чимало зроблено: існує розгалужена система загальноосвітніх шкіл та вищих навчальних закладів. Йде процес їх реформування.

Але не все вирішується так, як належить. За кількістю тих, хто навчається у вузах, Україна в два рази відстає від передових країн світу. Нині в школах нестача понад 8 тис. учительських кадрів (учителів іноземної мови, математики, історії та ін.). Матеріальне становище вчителів і викладачів вузів не лише підриває престиж їх професії, а й призводить до корупції – як при прийомі до навчальних закладів, так і при оцінці знань. Сьогодні зарплата вчителів є однією з найнижчих в Україні.

Базова передумова розвитку людського потенціалу в країні – в розробленні та реалізації широкомасштабної довгострокової стратегії модернізації всієї системи освіти, наближення її якості до стандартів Європейського Союзу. Молодь повинна мати рівні і ширші можливості якісної освіти, у т. ч. вищої, незалежно від доходів та матеріального стану їхніх сімей.

Швидкі темпи структурних зрушень у економіці, старіння знань зумовлюють необхідність запровадження системи неперервної освіти та освіти протягом життя на основі зв'язку між загальною середньою, професійно-технічною і вищою її ланками.

Гостро стоїть питання про більш масштабне здійснення цільової програми інформатизації навчальних закладів, комп'ютеризації шкіл. Нині лише кожна п'ята школа забезпечена спеціальною комп'ютерною технікою, і тільки кожна двадцята має доступ до Інтернету. 40 відсотків студентів не мають доступу до комп'ютерів, а майже 2/3 – до Інтернету. Назріла потреба в значному збільшенні пільгового кредитування студентів на період навчання у вищій школі, створенні державного фонду сприяння здібній молоді в здобутті вищої освіти за кордоном.

Актуальними залишаються проблеми розвитку *науки*. В 1990 р. налічувалось понад 220 тис. науковців. Україна належить до держав з високим науковим потенціалом. Це передусім

визнані у світі наукові школи, вагомі, а то й унікальні досягнення в багатьох сферах – розробці нових матеріалів, біотехнології, радіоелектроніці, фізиці низьких температур, ядерній фізиці, електрозварюванні, інформатиці тощо.

І все ж більшість нових технологічних розробок не впроваджується у виробництво. Не маючи перспективи, молоді вчені виїжджають за кордон. В цьому відношенні ставляться завдання:

- кардинально поліпшити фінансування науки шляхом як збільшення бюджетних видатків (у межах не менш як 1,5-2,5% від ВВП), так і залучення позабюджетних асигнувань;
- першочергова державна підтримка фундаментальної науки як важливого чинника оновлення наукового потенціалу;
- зміцнення правових засад діяльності Національної академії наук;
- зміцнення матеріально-технічної бази наукових установ, оснащення їх комп'ютерною технікою, новітнім обладнанням та приладами;
- підвищення рівня комерціалізації результатів наукових досліджень;
- інституційне забезпечення державної науково-технічної та інноваційної політики тощо.

Отже, після дванадцяти років пошуку оптимальної моделі реформування, апробації різних її варіантів як в економіці, так і в соціальній, духовній, науковій сферах України позитивні тенденції та процеси переплітаються з негативними. Нині для вирішення назрілих проблем, для динамічного розвитку країни необхідні рішучі зміни в її політичній системі – перехід від президентсько-парламентської республіки до парламентсько-президентської. Ця форма управління державою відповідатиме вимогам часу.

#### Зовнішньополітична діяльність України.

Зовнішня політика української державності протягом всієї багатовікової історії носить виразно демократичний миролюбний курс, хоча, перебуваючи в центрі Європи, вона завжди була важливим об'єктом світової геополітики.

2 липня 1993 року Верховна Рада схвалила “Основні напрямки зовнішньої політики України”:

1. Зовнішня політика України спрямована на утвердження і розвиток незалежної демократичної держави.
2. Україна здійснює відкриту зовнішню політику і прагне до співробітництва з усіма зацікавленими партнерами.
3. Україна не висуває жодних територіальних претензій до сусідів, як і не визнає жодних територіальних претензій до себе.
4. Пріоритетними сферами зовнішньополітичної діяльності є: розширення участі у європейському співробітництві; співробітництво в рамках СНД; активна участь в діяльності ООН; співпраця з державами-членами ЄС і НАТО.
5. Україна має свої інтереси на Сході і на Заході, тому вона повинна відігравати роль мосту для взаємного їх проникнення і збагачення, гармонійно поєднуючи зовнішню політику як у східному, так і у західному напрямках, в основі якої – незалежність, рівноправність, партнерство без сили і диктату.

В цьому суть багатовекторності зовнішньої політики України, враховуючи її геополітичну ситуацію в сучасному світі.

Які основні напрямки і результати зовнішньополітичної діяльності України в роки незалежності?

1. Вирішення проблеми ядерного роззброєння.

У січні 1994 року під час зустрічей президентів США, Росії і України у Москві було підписано тристоронню заяву, відповідно до якої США і Росія обіцяли надати Україні гарантії безпеки, як тільки вона завершить процес ядерного роззброєння і стане учасником договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

У 1996 році Україна виконала взяті зобов'язання – вивезла і знищила третій за розміром ядерний арсенал світу.

2. Інтеграція у світові, європейські політичні та економічні структури.

Україна – член понад 40 міжнародних організацій, з 1945 р. – член ООН, бере участь у роботі понад 100 постійних або тимчасових органів, утворених в рамках цих організацій.

В січні 1992 р. Україна стала членом Наради з безпеки і співробітництва у Європі (НБСЄ); – членом Світового банку, Міжнародного валютного фонду. З 1992 р. Україна є членом Чорноморського економічного співробітництва.

В березні 1994 року Україна підписала угоду про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом, в листопаді 1995 року ввійшла до Ради Європи, є повноправним членом Центральноєвропейської ініціативи.

3. Налагодження регулярного політичного діалогу з державами світу.

Україну визнали і встановили з нею дипломатичні, консульські відносини 160 держав світу.

Активізація відносин зі США почалася з 1994 року. Візити до США Президента України Л. Кучми і Президента США Б. Клінтона до України, утворення і робота двосторонньої комісії Кучма-Гор вивели наші відносини на рівень партнерських.

Плідно розвиваються відносини з Німеччиною. За обсягом інвестицій вона займає друге місце після США, успішно працюють понад 250 українсько-німецьких підприємств.

Активізувалось співробітництво із Великобританією, Францією, Австрією, Канадою, Італією, Польщею та іншими державами. Україна і Польща продемонстрували мудрість добросусідства, взявши за основу співпраці у майбутньому – примирення у минулому.

4. У програмі інтеграції до європейських структур активізувались контакти України і НАТО. 8 лютого 1994 р. вона перша з посткомуністичних країн Східної Європи приєдналась до програми співробітництва з НАТО “Партнерство заради миру” і є активним її учасником.

У травні 1997 року у Києві відкрито інформаційний центр НАТО.

9 липня 1997 року у Мадриді підписано Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО. Україна готова йти в НАТО, враховуючи, що це тривалий поетапний процес.

Отже, наполегливий діалог України з Євросоюзом, реальне просування на шляху вступу до НАТО, інтенсифікація взаємин із західними сусідами, які вже є членами альянсу чи стоять на його порозі – свідчать, що наша держава свій європейський вибір не тільки зробила, а й наповнює реальним змістом.

5. Відносини з країнами СНД і насамперед Росією.

З 21 грудня 1991 року до складу СНД увійшло 11 колишніх республік СРСР (без Грузії і держав Прибалтики).

Інтеграційний процес в межах СНД має суперечливий характер. З одного боку, певна консолідація країн СНД дає змогу задовольнити взаємовигідні інтереси на основі багатостороннього співробітництва. З іншого – в інтеграційному процесі простежується домінуюча роль Росії.

Стосунки України і Росії започатковані в договорі між ними, підписаному 19 листопада 1990 року Б. Єльциним і Л. Кравчуком у Києві. Певним підсумком російсько-українських відносин стало підписання 31 травня 1997 року Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Росією і Україною, в 1998 році ратифікованого парламентами обох держав. (*Див.: Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В.Ю. Короля). – К., 2001, с. 438-441).*

Пріоритетним у двосторонніх відносинах є співробітництво України із найближчими сусідами – Білоруссю та Молдовою.

В останні роки активізувався процес співробітництва з партнерами СНД азійського регіону – Туркменистаном, Узбекистаном, Киргизстаном.

Нові успіхи зовнішньої політики України залежатимуть від внутрішньої стабілізації, економічного і духовного розвитку, від авторитету держави на світовій арені.

#### Перспективи України.

Сьогодні, на початку ХХІ ст., Україна, маючи всі ознаки держави, повністю утвердила себе як незалежна, суверенна країна.

Україну визнав світ, вона мирна, без'ядерна, добросусідська держава – унікальна за своїм багатством земля. На ній зосереджено п'ять відсотків світових запасів корисних копалин, а за деякими з них вона знаходиться в першій п'ятірці у світі, тут майже 30 відсотків світового чорнозему, вона має унікальні природні регіони.

Україна – це 48,5 млн. людей, де зосереджено колосальні можливості прогресу цивілізації, адже в масі своїй це розумні, працьовиті, світлі голови і золоті руки, які ще тисячі років тому дивували світ.

Які перспективи України, цілі та завдання, стратегічні пріоритети на новому десятирічному етапі розвитку?

Відповідь на це питання дає *Послання Президента України* до Верховної Ради України *“Європейський вибір”* (концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки).

Основні положення:

*I. Україна та глобальні тенденції соціально-економічного розвитку.*

1. Геополітична спрямованість сучасного цивілізованого процесу визначається його глобалізацією, зростанням ролі гуманітарної сфери, високих інформаційних технологій, соціальних і гуманітарних чинників економічного прогресу тощо.
2. Глобалізація відкриває перед людством величезні можливості в розширенні обміну товарами, послугами, інформацією та ін.
3. Слід врахувати і нову геополітичну ситуацію після терористичних актів у США 11 вересня 2001 року. Нові види загроз і викликів обумовлюють необхідність утвердження нової моделі світового розвитку, глобальної безпеки.
4. Слід врахувати і глобальну тенденцію переходу до багатополюсового світового співробітництва, де основою взаємодії держав та їх економік має стати регіональна інтеграція.

*II. Основні підсумки економічних та соціальних перетворень (1991–2001 роки).*

1. Сформовано грошову, фінансову, бюджетну, банківську, митну та інші системи. Нині понад 75% від загального обсягу промислової продукції виробляється недержавними підприємствами. Успішно здійснюється земельна реформа. На недержавній основі нині виробляється практично вся аграрна продукція. Сформовано основний каркас ринкової інфраструктури та ринкових інститутів. За 10 років реформ в економіці України практично в усіх сферах в основному сформовано фундамент ринкової економіки.
2. За роки кризи (1990–1999 роки) обсяг ВВП скоротився на 59,2%, промислової продукції – на 48,9%, сільськогосподарської – на 51,5%. Реальна заробітна плата зменшилася в 3,82 рази тощо. В останні два роки в соціально-економічній сфері наступила відносна стабільність.

3. Треба визнати і надто завищені сподівання на зовнішню допомогу. Давалася взнаки недосвідченість кадрового потенціалу. Життя потребує відповідних змін у самій моделі проведення реформ в Україні, яка в більшості рекомендувалася ззовні і була безрезультатною (або з низькою ефективністю).
4. Запроваджена модель ринкової трансформації не мала необхідної соціальної спрямованості. Відповідно економічні реформи не сприяли досягненню визначальної мети – становлення середнього класу як основного носія демократії, соціальної та політичної стабільності в суспільстві.
5. Помилковість прийнятої на старті реформ моделі ринкової трансформації полягала в оцінці України як держави нерозвиненої не лише з економічної, а й з науково-технічної і технологічної точок зору. Ця хибна позиція не дозволила створити необхідні умови для примноження та зміцнення інтелектуального потенціалу суспільства, інноваційного розвитку економіки, освоєння нових високих технологій.

Ці та інші чинники не можна недооцінювати. Ставляться завдання знайти відповідні ресурси для того, щоб переламати такий загрозливий розвиток ситуації.

### *III. Стратегічні пріоритети.*

1. Створення передумов для набуття Україною повноправного членства в Європейському Союзі. На це мають бути спрямовані всі інституційні перетворення, політика економічних, соціальних та гуманітарних реформ. Йдеться про такий комплекс перетворень, який би дав можливість нашій державі до кінця 2007 року претендувати на набуття асоційованого статусу в ЄС, а до 2011 року створити реальні (внутрішні) передумови для вступу України в ЄС.
2. Забезпечення сталого економічного зростання. Для цього необхідно забезпечити щорічні темпи зростання ВВП в Україні у 1,5-2 рази вищі, ніж у країнах ЄС, та здійснити глибокі якісні перетворення.
3. Утвердження інноваційної моделі розвитку. Підвалини цього шляху мають бути закладені в процесі структурної перебудови економіки.

4. Соціальна переорієнтація економічної політики. Мова йде не лише про істотне посилення соціальної спрямованості курсу реформ, а й про її перетворення на важливий інструмент прискорення економічного зростання, зміцнення злагоди і порозуміння в суспільстві.

*IV. Етапи соціально-економічних перетворень і кількісні параметри зростання.*

*Перший етап* – 2002–2004 роки. Щорічні темпи зростання ВВП на рівні не менш як 5–6%, інвестицій в основний капітал – 10-12, інфляції – 7-9, реальних доходів населення – 6-7%.

*Другий етап* – 2005-2011 роки. За ці роки необхідно довести річні темпи зростання ВВП до 6-6,5%; темпи зростання інвестицій залишаються високими (до 10-12%), інфляцію знизити до 3-5%, зростання реальних доходів населення – 6,5-7% за рік.

Такі прогнози етапів економічної динаміки характеризують варіант розвитку української економіки. Відповідно до цієї програми Україна матиме сприятливі передумови розвитку економіки і на віддаленішу перспективу.

*V. Інституційні перетворення.*

Йдеться про здійснення послідовної політики глибокої демократизації економічних процесів, утвердження повноцінних інститутів ринкової економіки та громадського суспільства.

• *Підвищення дієздатності держави.*

1. Створення сприятливих інституційних передумов реалізації завдань європейської інтеграції та утвердження в Україні соціально орієнтованої структурно-інноваційної моделі розвитку.
2. Сприяння максимальній реалізації конкурентних переваг української економіки.
3. Нова стратегія економічного і соціального розвитку має спиратися на національні пріоритети, індикативне планування та прогнозування.
4. Необхідність зміцнення регулюючої функції держави пов'язана з потребою істотного посилення її впливу на розвиток соціальної сфери. Держава має стати надійним гарантом конституційних прав і свобод громадян.
5. Забезпечення екологічної безпеки як однієї з невід'ємних складових національної безпеки.



6. Поглиблення ринкової трансформації економіки, створення необхідних для цього нормативно-законодавчої бази та інфраструктури.

- *Новий етап адміністративної реформи.*

*Конституційна та судова реформи.*

1. Основна мета – створення ефективної системи державного управління, яка б відповідала стандартам демократичної правової держави з соціально орієнтованою ринковою економікою (прозорість, верховенство права, дотримання законів Конституції).
2. Проведення конституційної реформи; усунути наявну розбалансованість між трьома гілками влади.
3. У 2002-2004 роках мають бути реалізовані основні принципи судової реформи.
4. Необхідно зробити нові кроки у формуванні ефективної системи виконавчої влади як у центрі, так і на місцях.
5. Делегування управлінських функцій згори донизу і всебічний розвиток місцевого самоврядування.
6. Прискорене формування та оновлення управлінської еліти, залучення до системи управління енергійних, компетентних та ініціативних кадрів нової генерації.

- *Подолання корупції та тінізації економіки.*

Стратегічна мета – істотно знизити рівень тінізації економіки шляхом легалізації тіньових капіталів. Передумовами цього є створення сприятливого клімату для розвитку підприємництва, розмежування влади, власності і фінансів тощо. Необхідно розширювати міжнародну співпрацю, яка б запобігала використанню фінансових систем для відмивання доходів.

- *Дебюрократизація економіки.*

1. Звуження адміністративного регулювання, упорядкування механізмів реєстрації підприємницької діяльності та контролюючих функцій державних органів. Сприяти формуванню громадянсько-правових інститутів та організацій саморегулювання.
2. Забезпечення стабільної, прозорої та зрозумілої людям економічної й соціальної політики держави.

- *Інститування ринкових механізмів. Формування ефективного конкурентного середовища.*

На новому етапі ринкових реформ найбільшої ваги набувають такі чинники:

1. Розвиток конкуренції, посилення її впливу на ціноутворення, посилення державного регулювання суб'єктів природних монополій та ін. Вирівнювання умов конкуренції на регіональному та місцевих рівнях.
2. Поглиблення відповідно до критеріїв ЄС лібералізації всіх сфер економічної діяльності.

- *Удосконалення відносин власності. Зміцнення позицій приватної власності та налагодження корпоративного управління.*

1. Упорядкування відносин власності, правова та політична підтримка і захист прав приватної власності.
2. Удосконалення законодавства та судової практики в забезпеченні гарантій прав акціонерів, особливо дрібних, в захисті майнових прав громадян тощо.
3. Утвердження (2002-2003 рр.) правових та організаційних механізмів захисту прав на інтелектуальну власність.
4. Підвищити ефективність роботи державних підприємств та використання державних корпоративних прав.
5. Стратегія економічного зростання потребує концентрації та централізації капіталу, формування потужних виробничих комплексів.

- *Державна підтримка малого підприємництва.*

Держава повинна забезпечити стабільні нормативно-правові умови для створення й функціонування малого підприємництва.

- *Розвиток інституту банкрутства та захист прав кредиторів.*

## *VI. Стратегія макроекономічної політики.*

- *Трансформація бюджетних ресурсів у чинник ефективного соціально орієнтованого економічного зростання. Зниження податкового навантаження.*

1. Завдання уряду – забезпечення переорієнтації бюджетного механізму, перетворення його в ефективний інструмент соціально-економічної стратегії.

2. Першочергове зміцнення фінансів суб'єктів господарювання, інших юридичних осіб та домашніх господарств.
3. Більш тісне узгодження національного податкового законодавства з законодавством Євросоюзу. Рішуче йти на зниження податкового тиску.
- *Обмеження боргової залежності держави.*
  1. Дотримання в наступному десятиріччі принципу бездефіцитності державного бюджету.
  2. Здійснити заходи, спрямовані на забезпечення надійної збалансованості валютного ринку.
- *Підвищення надійності грошової стабілізації.*
  1. Міцна грошова одиниця має стати визначальним атрибутом національного ринку.
  2. Починаючи з 2003 року має бути запроваджена політика “плаваючого” валютного курсу.
  3. Налагодження тісного валютного співробітництва з Європейським Центральним банком.

*VII. Стратегія розвитку внутрішнього ринку та реального сектора економіки.*

- *Механізм захисту внутрішнього ринку.*
  1. Потреба в ширшому впровадженні загальноприйнятих міжнародних механізмів захисту внутрішнього ринку та регулювання зовнішньоекономічної діяльності.
  2. Потрібно забезпечити ефективну імпорتنу політику з застосуванням процедур, прийнятих у рамках СОТ.
- *Модернізація промисловості.*
  1. Україна належить до промислово розвинених країн світу. Про її конкурентні високотехнологічні можливості свідчить серійне освоєння принципово нових моделей літаків АН-70, АН-140 та АН-38, які справедливо вважаються найперспективнішими моделями ХХІ ст. З 22 базових технологій ракетно-космічної галузі Україна володіє 17.
  2. Радикально змінити структуру промислового комплексу, її диспропорції, вона має стати основним інструментом мобілізації і концентрації ресурсних та інституційних чинників.
  3. Модернізація промисловості має поєднувати в собі інструменти ефективного державного регулювання з

ринковими механізмами саморегуляції тощо. Важливо врахувати основні механізми модернізації (поліпшення прогнозування та державного програмування, захист інтересів вітчизняного товаровиробника, максимальне використання інвестиційних інструментів приватизації та ін.)

4. Пріоритетами політики модернізації мають стати: державне сприяння розвитку наукоємних виробництв та галузей; освоєння системи машин, що забезпечуватимуть запровадження енерго- та ресурсозберігаючих технологій, масове оновлення основних фондів; освоєння системи машин для розвитку агропромислового комплексу тощо.

- *Формування внутрішнього ринку високих технологій.*

Цей процес передбачає: здійснення політики модернізації; технічне переоснащення енергетичних потужностей, у т. ч. вугільних шахт; оновлення агропромислового комплексу; технічне переоснащення Збройних Сил України; переоснащення навчального процесу в середніх та вищих навчальних закладах тощо.

- *Розвиток телекомунікацій та інформаційної інфраструктури.*

Забезпечення випереджаючих темпів розвитку інфраструктури зв'язку, комп'ютеризації, насамперед навчальних закладів та ін..

- *Технічне переоснащення Збройних Сил на базі вітчизняної промисловості.*

В основу цієї роботи мають бути покладені системна реструктуризація оборонно-промислового комплексу, випуск конкурентоспроможної продукції військового та цивільного призначення.

- *Поглиблення реформ в аграрному секторі економіки.*

1. Для цього є всі можливості (на душу населення в Україні припадає 0,66 га орної землі, тоді як у Європі – 0,25 га). Україна зацікавлена в поглибленні співпраці з країнами ЄС у питаннях модернізації та розвитку АПК.
2. У наступному десятиріччі необхідно завершити земельну реформу, здійснити на цій основі докорінну перебудову економічних та фінансово-кредитних відносин.

3. Одним з державних пріоритетів аграрної політики є технічне та технологічне оновлення АПК; утвердження ефективних механізмів захисту прав власності на землю.

Особливої уваги заслуговує проблема соціального переоблаштування села, де виробнича та соціальна сфери тісно взаємно пов'язані.

- *Енергетична стратегія.*

1. Серед стратегічних завдань наступного десятиріччя – глибокі якісні перетворення в енергетичному секторі економіки. Вироблення нової енергетичної стратегії, інструментами реалізації якої мають стати Комплексна державна програма енергозбереження, Програма державної підтримки розвитку нетрадиційних та відновлюваних джерел енергії і малої гідро- та теплоенергетики.
2. Суттєво змінити баланс споживання енергоносіїв, зменшити частку споживання природного газу з одночасним збільшенням – вугілля (обсяг видобутку вугілля у 2010 р. довести до 110 млн. т).
3. Предметом особливої уваги має бути й атомна енергетика (введення в дію енергоблоків на Хмельницькій та Рівненській АЕС, модернізація діючих енергоблоків).
4. Головними напрямками розвитку енергоспоживання мають стати поглиблення ринкових перетворень у паливно-енергетичній галузі, посилення ролі України як енерготранзитної держави.

- *Використання геостратегічного потенціалу.*

Прискорений розвиток транспортної інфраструктури, створення відповідно до міжнародних стандартів національної мережі міжнародних транспортних коридорів, її інтегрування в транспортні системи Європи та Азії, Балтійського і Чорноморського регіонів.

- *Модернізація туристичної та рекреаційної сфери.*

Завдання – в наступному десятиріччі перейти у веденні цього господарства на ринкові рейки з урахуванням досвіду держав світу.

### *VIII. Інвестиційна та структурно-інноваційна політика.*

- *Формування інвестиційного потенціалу.*

1. Протягом одного-двох років усунути недоліки в цій галузі, утвердити ефективну систему мобілізації капітальних ресурсів і управління ними. Відновити інвестиційний потенціал держави (щорічне виділення централізованих капіталовкладень у розмірі не менше 1,5-2% від ВВП).
2. Запровадити податкове стимулювання інвестиційного, у т. ч. інноваційного процесу. Істотно збільшити обсяг прямих іноземних інвестицій.
  - *Розвиток фінансової інфраструктури та фінансового посередника.*
1. Зміцнення банківської системи; посилення ролі Національного банку України. Необхідна достатня правова база діяльності банківських інвестицій.
2. Потребує прискореного утвердження і розширення фондовий ринок, розвиток ринку страхових послуг.
  - *Державна науково-технічна та інноваційна політика.*
1. Кардинально поліпшити фінансування науки шляхом як збільшення бюджетних видатків (1,5-1,7% від ВВП на I етапі до 2,0-2,5% – на II етапі), так і залучення позабюджетних асигнувань.
2. Інституційне забезпечення державної науково-технічної та інноваційної політики (розроблення нової нормативно-законодавчої бази; створення сучасної патентно-інформаційної бази; розвиток і поглиблення міжнародного співробітництва тощо).
3. Ужити всіх необхідних заходів для збереження кадрового потенціалу науково-технічної сфери, заохочення молоді до участі в науковій та науково-технологічній сфері. Потребує підвищення престижу інженерної праці та рівень її оплати.
  - *Реструктуризація державних підприємств.*
- Вона передбачає: раціональне завантаження виробничих потужностей; переведення в комунальну власність об'єктів житлово-комунальної сфери підприємств; перехід на світові стандарти бухгалтерського обліку тощо.
  - *Розвиток людського потенціалу – основа стратегії структурно-інноваційного розвитку.*

Світовою практикою доведено, що інвестиції в людський капітал – найефективніші. Саме цим зумовлюється нова якість

економічного зростання. У Західній Європі цей компонент забезпечує близько 75% приросту національного багатства. Завдання в Україні:

1. Розроблення та реалізація широкомасштабної довгострокової стратегії модернізації всієї системи освіти. Молоді люди повинні мати рівні і дедалі ширші можливості отримання якісної освіти, у т. ч. вищої.
2. Темпи структурних зрушень у сучасній економіці зумовлюють необхідність запровадження неперервної освіти та освіти протягом життя (перепідготовка, підвищення кваліфікації та ін.).
3. У 2002-2003 роках здійснити цільову програму інформатизації навчальних закладів, комп'ютеризації сільських шкіл; підвищення соціального статусу вчителя, суспільного престижу його професії.

*ІХ. Стратегія доходів та основні завдання соціальної політики.*

- *Нові акценти політики доходів.*

1. Провести корекцію політики доходів – перенесення основних акцентів соціальної політики насамперед на працюючу частину населення.
2. Державне стимулювання прискореного зростання заробітної плати. Запровадження (з 2003 р.) погодинної заробітної плати.
3. Стимулювання людей до володіння приватною власністю та її ефективний захист.
4. Забезпечення випереджаючого розвитку соціальних інститутів (освіти, медицини, культури).

- *Зміцнення позицій середнього класу.*

Питому вагу середнього класу довести в наступному десятиріччі не менш як до 45-50% від загальної кількості населення, одночасно скоротивши частку людей з доходами, нижчими за прожитковий мінімум.

- *Політика продуктивної зайнятості.*

Ліквідація прихованого безробіття; створення нових робочих місць; підтримка підприємництва тощо.

- *Пенсійна реформа.*

Запровадження повномасштабної пенсійної реформи, поступове наближення мінімального розміру пенсій до

прожиткового мінімуму та поетапне скасування обмежень їх максимальних розмірів.

- *Реформування системи охорони здоров'я.*

Мета – в поліпшенні стану здоров'я населення на основі забезпечення доступності якісної медичної допомоги; забезпечення керованого розвитку платних медичних послуг та введення державного соціального медичного страхування.

- *Житлова політика.*

Розвиток житлового будівництва переважно за рахунок коштів громадян, іпотечного кредитування тощо. Стимулювання приватного будівництва на селі, забезпечення житлом військовослужбовців, підтримка молодіжного житлового будівництва.

#### *Х. Зовнішньоекономічна стратегія.*

- *Практичні кроки в європейській інтеграції.*

Для набуття Україною повноправного членства в ЄС слід здійснити такі кроки:

- 2002-2003 рр. – набуття Україною членства СОТ;
- 2003-2004 рр. – підписання Угоди про асоціацію України та ЄС;
- 2003-2004 рр. – переговорний процес щодо створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС;
- 2002-2007 рр. – приведення законодавства України у відповідність до вимог законодавства ЄС;
- 2005-2007 рр. – створення Митного союзу між Україною та ЄС;
- 2007-2011 рр. – повне виконання Угоди про асоціацію між Україною і ЄС та критеріїв членства в Євросоюзі;
- 2011 р. – створення реальних передумов для вступу України до ЄС.

- *Оптимізація економічних відносин з Російською Федерацією.*

Росія є нашим найбільшим торговим партнером, а Україна – головний торгово-економічний партнер Російської Федерації.

Спільне завдання – вивести свою співпрацю на рівень справді стратегічного партнерства: в енергетичній галузі; в науково-технічному, інвестиційному співробітництві; в розвитку транспортної мережі; в розвитку військово-технічного співробітництва тощо.



- *Співробітництво з іншими країнами світу.*
- євроатлантична інтеграція.
- нові підходи у відносинах з міжнародними фінансовими інституціями.

#### *XI. Здійснення активної державної регіональної політики.*

1. Ця політика у 2002-2011 роках має забезпечити:
  - формування оптимальної високоефективної структури господарства регіонів;
  - запровадження системи стратегічного бюджетного планування та фінансового вирівнювання;
  - підвищення ролі регіонів у реалізації екологічної політики держави тощо.
2. Державна регіональна політика здійснюватиметься в тісному взаємозв'язку з адміністративною реформою та реформуванням адміністративно-територіального устрою.

#### *XII. Економічна та екологічна безпека.*

Ключовими завданнями в цій сфері мають стати:

1. – остаточне подолання наслідків економічної кризи;
- істотне посилення фінансової безпеки;
- створення надійних гарантій технологічної та техногенної безпеки;
- посилення енергетичної безпеки;
- вирішення комплексу проблем, від яких залежить продовольча безпека.
2. Розвивати і вдосконалювати згідно зі стандартами ЄС законодавчу базу, застосувати дієві економічні інструменти для відтворення та раціонального використання природних ресурсів.

До пріоритетних напрямів належать:

- гарантування екологічної безпеки ядерних об'єктів;
- поліпшення екологічного стану річок, зокрема басейну Дніпра, та якості питної води;
- будівництво нових та реконструкція діючих потужностей комунальних очисних каналізаційних споруд;
- підвищення безпеки проживання населення в сейсмонезбезпечних районах тощо.

Отже, на основі цих концептуальних засад опрацьовується Стратегія економічного та соціального розвитку України на 2002-

2011 роки, яка відображатиме не лише загальну перспективу української економіки, а й завдання розвитку відповідних галузей та регіонів нашої держави.

**Проблемні питання та завдання для самостійної роботи**

1. Чому незалежність України у серпні 1991 р. вдалося здобути мирними засобами?
2. Які причини зумовили прийняття нової Конституції України?
3. Чому за роки незалежності України не вдалося виправити складне економічне становище в країні?
4. Які основні проблеми внутріполітичного життя в Україні не вдалося вирішити до середини 2003 р.?
5. Які атрибути незалежної держави має Україна? Чому виникали труднощі з їх утвердженням?
6. Назвіть основні принципи внутрішньої та зовнішньої політики України.

## Найважливіші дати, події

Близько 1 млн. років тому	– Поява первісних людей на території України.
IV-III ст. до н. е.	– Розселення племен трипільської культури на території України.
IX-VII ст. до н. е.	– Розселення кіммерійців у степах Північного Причорномор'я.
VII-III ст. до н. е.	– Панування скіфів у південноукраїнських степах.
VII-VI ст. до н. е.	– Грецька колонізація Північного Причорномор'я.
IV ст. до н. е.	– Вторгнення гуннів у Причорномор'я. Загибель грецьких держав.
IV-VII ст.	– Розселення слов'ян. Утворення родоплемінних союзів, перших державних утворень.
VIII-IX ст.	– Формування східнослов'янської держави Київська Русь.
<b>IX ст.</b>	
860-866 рр.	– Походи князя Аскольда на Константинополь.
882 р.	– Захоплення князем Олегом Києва та об'єднання Київського і Новгородського князівств.
<b>X ст.</b>	
882-912 рр.	– Князювання Олега.
907, 911 рр.	– Походи Олега на Константинополь. Укладання договору між Руссю і Візантією.
912-945 рр.	– Князювання Ігоря.
945-964 рр.	– Правління дружини Ігоря княгині Ольги.
964-972 рр.	– Князювання Святослава.

**980-1015** рр.

– Князювання Володимира Великого.

**988** р.

– Прийняття християнства в Київській Русі.

**1019-1054** рр.

– Князювання Ярослава Мудрого.

**1037** р.

– Спорудження у Києві Софіївського собору та заснування при ньому першої бібліотеки на Русі.

**1051** р.

– Заснування Києво-Печерської лаври.

**1072** р.

– Прийняття “Правди Ярославичів”, збірника руських законів.

### ***XI ст.***

**1113-1125** рр.

– Князювання Володимира Мономаха у Києві.

**1113** р.

– Укладення монахом Нестором першої редакції літописного зведення – “Повісті минулих літ”.

**1185** р.

– Створення “Слова о полку Ігоревім”.

**1187** р.

– Перша літописна згадка назви “Україна”.

**1199** р.

– Об’єднання волинським князем Романом Мстиславовичем Галицької і Волинської земель та утворення Галицько-Волинського князівства.

### ***XIII ст.***

**1237-1240** рр.

– Монгольська навала на Русь.

**1238** р.

– Розгром Данилом Галицьким німецьких лицарів-хрестоносців під Дорогочином.

**1240** р.

– Спустошення Києва монголо-

	татарами.
1253 р.	– Коронування Данила Галицького як короля Русі папським легатом.
1264-1301 рр.	– Князювання Лева I Даниловича.
<b>XIV ст.</b>	
1301-1308 рр.	– Князювання Юрія I Львовича.
1303 р.	– Заснування Галицької митрополії.
1308-1323 рр.	– Князювання Лева II Юрійовича та Андрія Юрійовича.
1325-1340 рр.	– Князювання Юрія II Тройденевича.
1349 р.	– Захоплення Галичини Польщею.
1363 р.	– Перехід Київщини і Поділля під владу Литви.
1385 р.	– Кревська унія між Литвою та Польщею.
<b>XV ст.</b>	
1413 р.	– Городельська унія між Литвою і Польщею.
1482 р.	– Перший великий напад кримських татар на Україну, спустошення Києва.
1490-ті рр.	– Перші документальні згадки про українських козаків.
1490-1492 рр.	– Повстання проти шляхти під проводом Мухи в Галичині.
<b>XVI ст.</b>	
1529 р.	– Перший Литовський статут.
1554-1556 рр.	– Спорудження Д. Вишневецьким на о. Мала Хортиця оборонного замка-фортеці. Заснування Запорозької Січі.
1556 р.	– Другий Литовський статут.

- 1569 р. – Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої.
- 1572 р. – Утворення польським королем Сигізмундом II Августом найманого козацького формування – початок реєстрового козацького війська.
- 1573 р. – Заснування І. Федоровим друкарні у Львові.
- 1588 р. – Третій Литовський статут.
- 1591-1593 рр. – Козацько-селянське повстання під проводом К. Косинського.
- 1594-1596 рр. – Козацько-селянське повстання на чолі з С. Наливайком.
- 1596 р. – Берестейська церковна унія.

#### ***XVII ст.***

- 1616-1622 рр. – Гетьманування П.Конашевича-Сагайдачного.
- 1621 р. – Битва під Хотиним.
- 1625-1638 рр. – Козацько-селянські повстання під проводом М. Жмайла, Т.Трясила, І.Сулими, Я.Острянина, Д.Гуні.
- 1648-1657 рр. – Гетьманування Б.Хмельницького.
- 1648 р.(травень, вересень) – Перемоги козацьких військ на чолі з Б.Хмельницьким над поляками під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями.
- 1649 р. – Розгром польського війська під Зборовом. Зборівська мирна угода.
- 1651 р. – Поразка козацького війська в битві під Берестечком. Білоцерківський договір.
- 1652 р. – Розгром Б.Хмельницьким польського війська в битві під Батогом.

1653 р.	– Битва під Жванцем.
1654 р., 8 січня	– Переяславська рада.
1654 р., березень	– Березневі статті.
1657 р.	– Смерть Б. Хмельницького.
1657-1659 рр.	– Гетьманування І.Виговського.
1658 р.	– Гадяцький трактат.
1659-1663 рр.	– Гетьманування Ю.Хмельницького.
1659 р.	– Переяславські статті Ю.Хмельницького з Росією. Обмеження автономії України.
1660 р.	– Слободищенський трактат – угода Ю.Хмельницького з Польщею.
1661 р.	– Заснування університету у Львові.
1663 р.	– Чорна рада у Ніжині.
1663-1665 рр.	– Гетьманування П.Тетері на Правобережній Україні.
1663-1668 рр.	– Гетьманування І.Брюховецького на Лівобережній Україні.
1665 р.	– Московські статті. Обмеження автономії України.
1665-1676 рр.	– Гетьманування П.Дорошенка на Правобережній Україні.
1667 р.	– Андрусівська угода. Поділ України між Росією та Польщею.
1668-1672 рр.	– Гетьманування Д.Многогрішного на Лівобережній Україні.
1669 р.	– Глухівські статті. Обмеження автономії України.
1672-1687 рр.	– Гетьманування І.Самойловича на Лівобережній Україні.
1672 р.	– Бучацький договір між Туреччиною та Польщею.
1681 р.	– Бахчисарайський договір між Росією, Туреччиною та

	Кримським ханством.
1686 р.	– "Трактат про вічний мир" між Росією та Польщею.
1687-1709 рр.	– Гетьманування І.Мазепи.
<b>XVIII ст.</b>	
1708 р.	– Перехід І.Мазепи на бік Карла XII проти Росії.
1708-1722 рр.	– Гетьманування І.Скоропадського.
1709 р., червень	– Полтавська перемога російського війська над шведами.
1710 р., квітень	– Обрання гетьманом (в еміграції) П.Орлика.
1710 р.	– Конституція П.Орлика.
1711 р.	– Заснування Олешківської Січі.
1722-1727 рр.	– Діяльність першої Малоросійської колегії.
1722-1723 рр.	– Гетьманування П.Полуботка.
1727-1734 рр.	– Гетьманування Д.Апостола.
1734-1750 рр.	– Діяльність в Україні "Правління гетьманського уряду".
1734 р.	– Повернення запорожців під владу Росії. Заснування Нової Січі на р. Підпільній.
1750-1764 рр.	– Гетьманування К.Розумовського.
1764 р.	– Скасування Гетьманщини.
1764-1781 рр.	– Діяльність другої Малоросійської колегії.
1768 р.	– Початок Коліївщини на Правобережній Україні.
1772 р.	– Перший поділ Речі Посполитої; приєднання Галичини до Австрії.
1775 р.	– Ліквідація царським самодержавством Запорозької Січі.



- 1781 р. – Ліквідація полкового територіально-адміністративного поділу на Гетьманщині, утворення намісництв за російським взірцем.
- 1783 р. – Закріпачення українських селян указом Катерини II.
- 1783 р. – Приєднання Криму до Росії.
- 1778 р. – Формування Чорноморського козацького війська.
- 1793 р. – Другий поділ Польщі. До Росії відійшли Київщина, Східна Волинь, Поділля, Брацлавщина.
- 1795 р. – Третій поділ Польщі, внаслідок якого до Росії відійшла Західна Волинь.

### ***XIX ст.***

- 1805 р. – Відкриття Харківського університету.
- 1819-1820 рр. – Утворення управи "Союз благоденства" в Україні.
- 1821 р. – Утворення в Тульчині таємного "Південного товариства".
- 1823 р. – Утворення в Новгороді-Волинському "Товариства з'єднаних слов'ян".
- 1826 р., січень – Повстання Чернігівського полку в Україні.
- 1834 р. – Відкриття Київського університету ім. св. Володимира.
- 1837 р. – Видання "Русалки Дністрової" в Будапешті.
- 1846-1847 рр. – Діяльність Кирило-Мефодіївського братства.
- 1848 р. – Утворення у Львові першої української політичної організації – Головної руської ради.
- 1848 р. – Ліквідація панщини в Східній

	Галичині та на Буковині.
<b>1861</b> р., лютий	– Царський маніфест про скасування кріпосного права в імперії.
<b>1863</b> р.	– Валуєвський циркуляр.
<b>1868</b> р.	– Заснування товариства "Просвіта" у Львові.
<b>1873</b> р.	– Заснування літературного товариства ім. Т.Шевченка у Львові.
<b>1876</b> р.	– Емський указ імператора Олександра II.
<b>1885</b> р.	– Заснування Народної Ради у Львові.
<b>1890</b> р.	– Утворення Русько-української радикальної партії (РУРП) в Східній Галичині.
<b>1891</b> р.	– Виникнення таємного товариства "Братство тарасовців".
<b>1894</b> р.	– Утворення в Галичині перших молодіжних організацій "Сокіл".
<b>1899</b> р.	– Утворення в Східній Галичині Української націонал-демократичної та Української соціал-демократичної партій (УНДП, УСДП).
<b>XX ст.</b>	
<b>1900</b> р.	– Утворення в Харкові Революційної української партії (РУП). Заснування в Східній Галичині молодіжних організацій "Січ".
<b>1902</b> р.	– Утворення Української народної партії (УНП).
<b>1904</b> р.	– Утворення Української демократичної партії (УДП).

<b>1905</b> р., 9 січня	– "Кривава неділя" в Петербурзі, початок революції.
<b>1905</b> р., січень	– заснування Українського соціал-демократичного союзу "Спілка".
<b>1905</b> р., грудень	– II з'їзд РУП. Перетворення її на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП).
<b>1908</b> р.	– Утворення Товариства українських поступовців (ТУП).
<b>1911</b> р.	– Створення організації "Пласт" у Західній Україні.
<b>1914</b> р., серпень	– Початок Першої світової війни. Створення у Львові Головної української ради. Заснування "Союзу визволення України" (СВУ).
<b>1914</b> р., серпень-вересень	– Створення у складі австро-угорської армії легіону Українських січових стрільців (УСС).
<b>1917</b> р., 27 лютого	– Перемога Лютневої демократичної революції. Повалення самодержавства в Росії.
<b>1917</b> р., 4 (17) березня	– Утворення Української Центральної Ради (УЦР). Головою обрано М.Грушевського.
<b>1917</b> р., 6 (19) квітня	– Початок роботи Всеукраїнського національного конгресу в Києві.
<b>1917</b> р., 10 (23) червня	– I Універсал УЦР.
<b>1917</b> р., 15 (28) червня	– Створення Генерального секретаріату УЦР.
<b>1917</b> р., 3 (16) липня	– II Універсал УЦР.
<b>1917</b> р., 7 (20) листопада	– III Універсал УЦР. Проголошення Української Народної Республіки (УНР).
<b>1917</b> р., 4 (17) грудня	– Ультиматум Раднаркому РСФРР Центральній Раді.

<b>1917</b> р., 12 (25) грудня	– Проголошення радянської влади в Україні на Всеукраїнському з'їзді рад у Харкові.
<b>1918</b> р., 22 січня	– IV Універсал УЦР. Проголошення незалежності України.
<b>1918</b> р., 9 лютого	– Підписання мирного договору УНР з країнами австро-німецького блоку.
<b>1918</b> р., 29 квітня	– Ухвалення УЦР Конституції УНР. М.Грушевського обрано президентом УНР.
<b>1918</b> р., 29 квітня	– Гетьманський переворот, проголошення П.Скоропадського гетьманом України.
<b>1918</b> р., 18 жовтня	– Створення Української Національної Ради у Львові.
<b>1918</b> р., 13 листопада	– Проголошення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР).
<b>1918</b> р., 14 листопада	– Утворення Директорії УНР.
<b>1919</b> р., 22 січня	– Акт злуки УНР і ЗУНР.
<b>1921</b> р., березень	– Введення нової економічної політики (неп).
<b>1921</b> р., 18 березня	– Ризький мирний договір між Польщею і РСФРР та УСРР.
<b>1921-1923</b> рр.	– Голод в Україні.
<b>1921</b> р., жовтень	– Всеукраїнський православний церковний собор. Створення Української Автокефальної Православної Церкви.
<b>1922</b> р., 30 грудня	– Затвердження I з'їздом рад декларації про утворення Союзу РСР.
<b>1923</b> р., серпень	– Постанова ВУЦВК і РНК про українізацію.
<b>1924</b> р.	– Судовий процес над представниками української

	інтелігенції.
<b>1928</b> р., березень-травень	– "Шахтинська справа". Безпідставні звинувачення групи інженерно-технічних працівників Донбасу в шпигунстві та шкідництві.
<b>1929</b> р., 27 січня-3 лютого	– Створення Організації українських націоналістів (ОУН) на конгресі у Відні.
<b>1929</b> р., листопад	– Початок масової колективізації і "розкуркулення".
<b>1932-1933</b> рр.	– Голод в Україні.
<b>1936</b> р.	– Початок масових репресій і терору в Україні ("єжовщина").
<b>1939</b> р., 15 березня	– Проголошення самостійності Карпатської України.
<b>1939</b> р., 23 серпня	– Німецько-радянський пакт про ненапад і таємна угода про розподіл сфер впливу у Східній Європі.
<b>1939</b> р., 28 вересня	– Договір про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною.
<b>1939</b> р., 1 вересня	– Початок Другої світової війни
<b>1939</b> р., 1-2 листопада	– Верховна Рада прийняла закон про прийом до СРСР Західної України та входження її до складу УРСР.
<b>1940</b> р., 2 серпня	– Закон Верховної Ради СРСР про включення Північної Буковини, північної та південної частин Бессарабії до складу УРСР.
<b>1941</b> р., 22 червня	– Напад фашистської Німеччини на СРСР.
<b>1941</b> р., 30 червня	– Ухвалення Українськими національними зборами (ОУН(б) у Львові Акта про відновлення української державності.

<b>1941</b> р., липень-вересень	– Оборона Києва.
<b>1941-42</b> рр., жовтень-липень	– Оборона Севастополя.
<b>1941</b> р., 22 липня	– Фашисти окупували всю територію України.
<b>1942</b> р., 14 жовтня	– Створення Української Повстанської Армії (УПА).
<b>1943</b> р. травень-жовтень	– Рейд партизанського загону С.Ковпака з Путивля у Карпати.
<b>1943</b> р., 6 листопада	– Визволення радянськими військами Києва.
<b>1944</b> р., липень	– Утворення Української Головної Визвольної Ради (УГВР).
<b>1944</b> р., 28 жовтня	– Звільнення радянськими військами Закарпатської України та всієї території України від фашистів.
<b>1945</b> р., 26 квітня	– На конференції у Сан-Франциско УРСР увійшла до ООН як член-засновник.
<b>1945</b> р., 9 травня	– Перемога збройних сил СРСР над військами фашистської Німеччини.
<b>1945</b> р., 29 червня	– Угода між СРСР і Чехословаччиною про входження Закарпатської України до складу УРСР.
<b>1945</b> р., 16 серпня	– Договір між СРСР і Польщею про кордон уздовж Бугу і на схід від Сяну.
<b>1946-1947</b> рр.	– Голод в Україні.
<b>1947</b> р., квітень-серпень	– Операція "Вісла" – депортація українського населення Холмщини та Лемківщини до Західної Польщі.
<b>1954</b> р., 19 лютого	– Передача Криму зі складу РСФСР до складу УРСР рішенням Президії Верховної Ради СРСР.

<b>1961</b> р., січень	– Суд у Львові над членами Української робітничо-селянської спілки (УРСС), (Л.Лук'яненко, І.Кандиба, В.Луцький та ін.)
<b>1965</b> р., літо-осінь	– Перша хвиля арештів серед української інтелігенції. Заарештовано 60 чоловік (брати М. і Б.Горині, О.Заливаха та ін.).
<b>1971</b> р., січень-травень	– Друга хвиля репресій в Україні. Заарештовано понад 200 чоловік (В.Чорновіл, Є.Сверстюк, І.Світличний, І.Дзюба, В.Стус та ін.).
<b>1976</b> р., листопад	– Утворення Української Гельсінської групи на чолі з М.Руденком.
<b>1986</b> р., 26 квітня	– Аварія на Чорнобильській АЕС.
<b>1989</b> р., вересень	– Установчий з'їзд Народного руху України в Києві.
<b>1990</b> р. березень	– вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад.
<b>1990</b> р. 16 липня	– Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет України.
<b>1991</b> р. 24 серпня	– Проголошення Верховною Радою України Акта про державну незалежність України.
<b>1991</b> р. 1 грудня	– Проведення референдуму про незалежність України. Обрання Президентом України Л.Кравчука.
<b>1991</b> р. 8 грудня	– Створення Співдружності незалежних держав (СНД).
<b>1994</b> р. березень	– Вибори до Верховної Ради України та місцевих Рад.
<b>1994</b> р. червень-липень	– Вибори Президента України. Президентом України обрано Л.Кучму.
<b>1996</b> р. 28 червня	– Прийняття Верховною Радою

нової Конституції України.

**1998** р. березень

– Вибори до Верховної Ради України та місцевих Рад.

**1999** р. жовтень-листопад

– Вибори Президента України. Президентом України вдруге обрано Л. Кучму.

***XXI ст.***

**2002** р. березень

– Вибори до Верховної Ради України та місцевих Рад.

**2002** р. червень

– Послання Президента України до Верховної Ради України:  
“Європейський вибір”  
(концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки).





